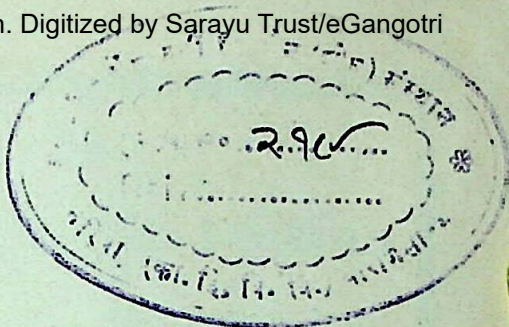
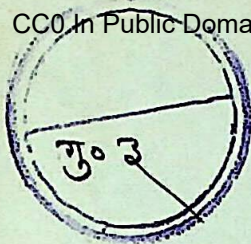


शृङ्खल द्रव्यसंग्रह

[illegible]



ॐ

श्री नेमिचंद्र सिद्धांतिदेव विरचित

बृहद् द्रव्य संचय

श्री ब्रह्मदेवः कृत संस्कृत टीकानो

गुजराती अनुवाद

अनुवादक :

श्री कान्तिदास धर्मवरदास शाह

नरसीपुरवाणा

७०२

ॐ

प्रकाशक :

श्री द्विगंबर जैन आवक संध वती

जवाबुलाल गोरधनदास परीष्-प्रमुष्

मुम्बई-१८

ॐ

प्रथम आवृत्ति
५०० प्रति

मूल्य रु. ३-००

[वीर सं. २४८६
विक्रम सं. २०२६]

મુદ્રક : હેમંતકુમાર ડાહ્યાભાઈ કાપડિઆ
શ્રી દિગમ્બર જૈન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ગાંધીચોક, સુરત.

શ્રુત પ્રભાવક :—

શ્રીમાન શેઠશ્રી વૃજલાલ અમીચંદ પરીખના સ્મરણાર્થે
શ્રીમતી મંજુલાબેન વૃજલાલ પરીખ જહેરવાળા

શ્રી દિગમ્બર જૈન શ્રાવક સંઘનું
પ્રથમ પુષ્પ.

આ અનુવાદને પુનઃ પ્રકાશિત કરવા ઈચ્છનારે
અનુવાદકની પ્રથમ સંમતિ લેવી આવશ્યક છે.

અર્પણ

કૃષ્ણ

સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ, દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય સ્વરૂપ,
 આત્મતત્ત્વના સંપાદક, સમ્યક્ચરતત્ત્વત્રયના ઐક્ય-
 સ્વરૂપ એકાગ્રતાના અવલંબન પૂર્વક સાક્ષાત
 મોક્ષમાર્ગને અંગીકૃત કરનાર, આસન્ન
 લબ્ય, જેમને સાતિશય વિવેકજ્યોતિ
 સમુન્મિલિત થઈ છે. સમસ્ત
 એકાંતવાદની વિદ્યાના અભિ-
 નિવેશના અસ્તપૂર્વક
 પારમેશ્વરી
 અનેકાંતવાદની વિદ્યાને
 જેમણે સંપ્રાપ્ત કરવાપૂર્વક
 અત્યંત માધ્યસ્થતાને અંગીકૃત
 કરેલ છે, નિર્વાણ માર્ગના ધૂરંધર મહાશ્રમણ
 નિર્ગ્રંથ તપોધન શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતિ-
 દેવને, શ્રુતલક્ષિતથી અત્યંત નમ્રીભૂત થઈને
 સાદર સમર્પણ કરું છું.

કાન્તીલાલ ઈશ્વરલાલ શાહ

નરસીપુરવાળા

૧ જોષી ભૂવન, પોદાર એસ્ટેટ
 મલાડ ઇસ્ટ, મુંબઈ-

શ્રી શેઠ વૃજલાલ અમીચંદ પરીખનો

જીવન પરિચય

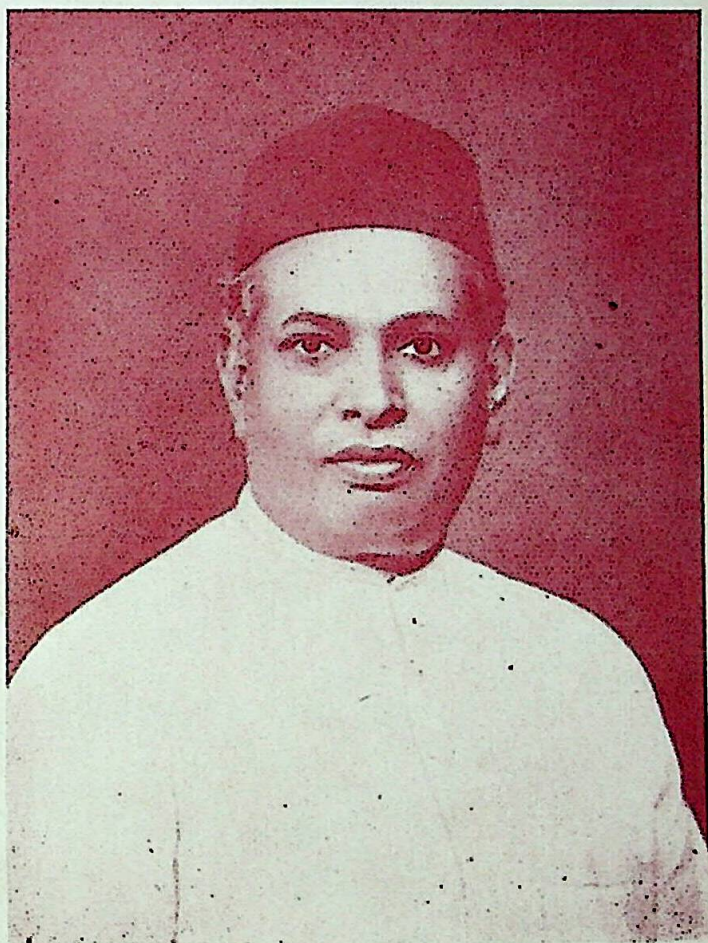
શ્રીમાન વૃજલાલ અમીચંદ પરીખ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લામાં આવેલ જહેર ગામના નિવાસી હતા. તેઓશ્રી એક સુપ્રતિષ્ઠિત, સાહસીક સુતરના વેપારી હતા, અને નાની વયથી જ મુંબઈમાં આવીને આપ બળે વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. તેઓશ્રી સને ૧૯૬૮ માં રોગગ્રસ્ત થયા ત્યારે તેમણે સ્વયં શાસ્ત્રદાનમાં રકમ ખર્ચ કરવા જણાવેલ તે મુજબ તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ બાદ તેમનાં ધર્મપત્નિ શ્રીમતિ મંજુલાબેને આ અંથના પ્રકાશનમાં રૂા. ૧૦૦૧) દાનમાં આપેલ છે. સદ્ગતનો આત્મા શ્રુત-જ્ઞાનના સંસ્કારને બગૃત રાખી આત્મહિતમાં ઉન્નતિ સાધે તેવી અભ્યર્થના.

લી.

૭/૪૦ ઉપેન્દ્ર,
કિંગસફર્લ મુંબઈ-૧૯
તા. ૧૫-૫-૭૦

જીવણલાલ ગોરધનદાસ પરીખ
પ્રમુખ
શ્રી દિ. જૈન આવક સંઘ.





શ્રીયુત વૃજલાલ અમીચાંદ પરીખ, અહેર

જન્મ : તા. ૧૦-૧૨-૧૯૦૫

સ્વર્ગવાસ : તા. ૧૨-૮-૧૯૬૪

વિષય સૂચી

	પૃષ્ઠ
પ્રથમ અધિકાર	૧ થી ૮૦
ચૂલિકા	૮૧ થી ૮૫
બીજો અધિકાર	૮૬ થી ૧૭૫
ત્રીજો અધિકાર	૧૭૬ થી ૨૫૨
લઘુ દ્રવ્ય સંગ્રહની ૨૫ ગાથાઓનો અનુવાદ	૨૫૩ થી ૨૫૬



ઉપોદ્ધાત

શ્રીમત ભગવંત શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ રચિત આ બૃહદ્રવ્ય સંગ્રહ નામક પરમાગમ સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોર્માથી એક છે. શ્રી બ્રહ્મદેવજી રચિત તેની સંસ્કૃત ટીકાનો આ અનુવાદ છે. શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ નિર્ગ્રંથ તપોધન હતા. તેઓ એક મહાન આચાર્ય અને સિદ્ધાંત તથા અધ્યાત્મના બહુશ્રુત પારગામી હતા. તેથી તેમને “ સિદ્ધાંતિદેવ ” નામની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓ ૧૧ મી શતાબ્દીમાં ઉજ્જૈનના રાજ ભોજના સમકાલિન હતા. તેમ શ્રી બ્રહ્મદેવજીની ટીકાના આધારે જણાય છે.

શ્રી બ્રહ્મદેવજી, આ ગ્રંથના સંસ્કૃત ટીકાકાર, અનેક સિદ્ધાંત ગ્રંથો તથા અધ્યાત્મ ગ્રંથોના બહુશ્રુત વિદ્વાન હતા. તેમણે અધ્યાત્મનું ગહન અધ્યયન અને મનન કર્યું હોય તેમ તેમની આ સંસ્કૃત ટીકા ઉપરથી જણાય છે. શ્રી બ્રહ્મદેવજીએ સંસ્કૃત ટીકામાં અધ્યાત્મરસ તથા નયવિવક્ષાનું વિશ્લેષણ અંતર અનુભવના સદ્ભાવમાં કર્યું છે તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેઓશ્રી ૧૨ મી ૧૩ મી શતાબ્દીના વિદ્વાન હોય તેમ જણાય છે.

આ ગ્રંથનું અને તેની સંસ્કૃત ટીકાનું મેં સ્વાધ્યાય કર્યું ત્યારે મને વારંવાર ઉપયોગની એકાગ્રતા થતાં અપૂર્વ લાવોનું ઉત્થાન થતું હતું. તેથી મેં આ ગ્રંથનું અધ્યયન વારંવાર કર્યું. તેના અધ્યયન કાળે મને લાગ્યું કે જો આ સંસ્કૃત ટીકાનો અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં થાય તો ગુજરાતના ધર્મપ્રેમી જનોને ઘણો ધર્મલાભ થઈ શકે. તેથી મેં પ્રવચન પ્રભાવનતા અને શ્રુતભક્તિથી સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ લખવો પ્રારંભ કર્યો. ત્યારબાદ તે અનુવાદનું પણુ મેં વાર સ્વાધ્યાય કર્યું અને અનુવાદમાં સંસ્કૃત ટીકાકારના અધ્યાત્મભાવો જેમના તેમ સચવાઈ

રહે તેની ઘણી જ સાવચેતી રાખી છે. છતાં પણ હું 'સ્વયં' અદ્વૈત મંદબુદ્ધિ હું મારા આ મહાકાર્યમાં ક્ષયોપશમ જનિત અર્થાત્ પ્રમાદ જનિત સ્ખલના યા ત્રુટી રહેવાની શક્યતાની સંભાવના છે તેથી બહુશ્રુત ધર્મવત્સલ બંધુ મૂળ અંચને ભેદને, આગમ ભેદને ભેદ ક્યાંય દોષ રહી જવા પામ્યો હોય તો સુધારે, તેવી મારી નમ્ર ભાવના છે. ભગ્યજનોના પુણ્યોદયથી અને મારા આત્મહિતની સિદ્ધિની પ્રધાનતા યુક્ત ભાવો વડે ગુજરાતી ભાષાતર મેં કયું છે. તેમાં શ્રીમત્ ભગવંત નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવનો પ્રબળ પુણ્યોદય યુક્ત પ્રભાવના ઉદય જ પ્રધાન હેતુ છે.

પ્રવર્તમાન તીર્થના અધિનાયક, પરમભદ્રારક મહાદેવાધિદેવ શ્રી જિનેશ્વરદેવ અને સૂત્રોત્તર અંચ કર્તા શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યદેવની હું અત્યંત નમ્રીભૂત થઇને ક્ષમા માગું છું કે મારા આ અનુવાદમાં પ્રમાદ અદ્વૈતતાવશ ક્રોધ ક્ષતી રહી જવા પામી હોય તો તે બદલ મને અસમર્થ કિંતુ ધર્મલક્ષિતયુક્ત સમજીને ક્ષમા કરે.

મુખ્ય
વીર સંવત ૨૪૯૬
વૈશાખ સુદી ૧૦
તા. ૧૫-૫-૭૦

કાન્તીલાલ ઈશ્વરલાલ શાહ
નરસીપુરવાલા
૧ ભેષી ભૂવન પોદાર એરટેટ
મલાડ ઇસ્ટ મુખ્ય-૬૪



પ્રકાશકીય વક્તવ્ય

પ્રવચન પ્રભાવનતા, પ્રવચન વત્સલતા અને પ્રવચન ભક્તિવશ અહંદ્ર્ય સંગ્રહ ગ્રંથની સંસ્કૃત ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદને પ્રકાશીત કરવામાં અમેને આનંદ થાય છે. જે અમને અને ધર્મ-વત્સલ સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને ધર્મલાભનું પ્રધાન નિમિત્ત છે.

અધ્યાત્મ રસથી ભરપુર સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીમાન કાન્તીલાલ હર્ષવરલાલ શાહે અતિશ્રમ લઈને પ્રવચન ભક્તિથી કરીને શ્રાવક સંઘને પ્રકાશીત કરવા અર્પણ કર્યો છે તે બદલ શ્રાવક સંઘ તેઓશ્રીનો આભાર માને છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં સ્વ. શેઠ વૃજલાલ અમીચંદ પરીખ જહેર નિવાસીનાં ધર્મપાત્ર શ્રામતિ મંજુલાબેન વૃજલાલ પરીખે શ. ૧૦૦૧) પ્રવચન પ્રભાવના અર્થે દાનમાં આપેલ છે. તેથી સંઘ તેઓનો આભાર માને છે, અને સંઘ ભાવના રાખે છે કે તેઓ તેમજ સમાજના ધર્મવત્સલ સજ્જનો શ્રુતતીર્થની રક્ષામાં વૃદ્ધિમાં અને પ્રભાવનામાં યથાશક્તિ દાન આપી સહાયક થશે.

આ શાસ્ત્રનું સુદૃઢ કાર્ય અતિ હેંશથી અને ખંતથી કરી આપવા બદલ ધર્મવત્સલ શ્રી મૂળચંદ કીશનદાસ કાપડિયા અને શ્રી ડાહ્યાભાઈ મૂળચંદ કાપડિયાનો આભાર માનીએ છીએ તેઓનો ઉત્સાહ પ્રશંસનીય છે.

આ ગ્રંથ “આત્મવૈભવ” માસિકના સં. ૨૦૨૫ ના ગ્રાહકોને ભેટ આપવાની સંમતિ શ્રાવક સંઘે આપી છે તેથી સંઘના સંચાલકોનો આભાર માનવામાં આવે છે.

૭/૪૦, ઉપેન્દ્ર
કિંગસકંદ, મુંબઈ-૧૬
તા. ૧૫-૫-૭૦

લી૦

જીવણલાલ ગોરધનદાસ પરીખ
પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈન શ્રાવક સંઘ



શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતદેવ વિરચિત—

બૃહત્ દ્રવ્ય સંગ્રહ

શ્રી બ્રહ્મદેવજી કૃત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ.

(મૂલ ગાથા તથા સંસ્કૃત છાયા સહિત)

મંગલાચરણ.

નિઃસીમ જ્ઞાનાદિક શક્તિ યુક્ત જે,
 શુદ્ધ પ્રયુદ્ધ વસુકર્મ મુક્ત છે;
 પ્રણમન કરું છું જિનદેવને,
 ત્રિલોકવંદ જે યુક્તિ યુક્ત છે.

અર્થ:—ત્રૈલોક્યથી વંદનીય, સ્વાભાવિક ચિદાનંદ સ્વરૂપ, નિર્માળ, તથા અવિનશ્વર એવા સિદ્ધ પરમાત્માને અને શુદ્ધ જીવ આદિ દ્રવ્યોનો ઉપદેશ કરવાવાળા શ્રી જિનેશ્વર દેવને પ્રણમન કરીને દ્રવ્યસંગ્રહનાં સૂત્રોની સંક્ષેપમાં વૃત્તિ કરું છું. (૧-૨)

વૃત્ત્યર્થ—માલવદેશમાં ધારાનગરીના અધિપતિ કલિકાલ ચક્રવર્તિ લોખંદેવ રાજાના સંબંધિ; શ્રીપાલ મહામંડલેશ્વરના આશ્રમ નામના નગરમાં શ્રી મુનિસુમતનાથ તીર્થ કરના ચૈત્યાલયમાં, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યની સંવિત્તિવડે સમુત્પન્ન સુખામૃતરૂપ રસાસ્વાદથી વિપરીત એવા નારકાદિ દુઃખોથી ભયભીત અને પરમાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખસુધારસના પિપાસુ; ભેદાભેદ-રત્નત્રયની ભાવનાના રસિક; ભવ્યવર-પુંડરિક; રાજકોષના કોષાધ્યક્ષ આદિ અનેક રાજકાર્યોના અધિકારી એવા સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠીના નિમિત્તે શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતદેવે પૂર્વે ૨૬ ગાથાઓમાં લઘુ દ્રવ્ય-સંગ્રહની રચના કરી હતી. પશ્ચાત્ તે શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતદેવે તે લઘુ દ્રવ્યસંગ્રહને વિશેષ તત્ત્વપરિજ્ઞાન અર્થે જૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહની ૫૮ ગાથાઓમાં નિબદ્ધ કરેલ છે. તેના અધિકારોની શુદ્ધિ પૂર્વક વ્યાખ્યા વૃત્તિનો હું (બ્રહ્મદેવજી) પ્રારંભ કરું છું.

તેમાં પ્રથમ “જીવમજીવં દઘ્વં” ઇત્યાદિ ૨૭ ગાથા પર્યંત ૭ દ્રવ્યો અને પંચાસ્તિકાયનો પ્રતિપાદક પ્રથમ અધિકાર છે. તદનંતર ‘આસવ બંધન’ ઇત્યાદિ અગીયાર ગાથા પર્યંત સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થોનું મુખ્યતત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર બીજો મહાધિકાર છે. ત્યારબાદ ‘સમ્મહ સ્વર્ણાણં’ ઇત્યાદિ વીસ ગાથા પર્યંત મોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાવાળો તૃતીય મહાધિકાર છે. આ પ્રમાણે ૫૮ ગાથાઓમાં ત્રણ મહા અધિકારો છે.

સર્વ પ્રથમ અધિકારમાં ચૌદ ગાથાઓ પર્યંત જીવ-

દ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન છે. ત્યારબાદ ‘અજ્જીવો પુણ જેઓ’ ઇત્યાદિ આઠ ગાથાઓ પર્યંત અજીવ દ્રવ્યોનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ ‘एवं छम्भेषमिदं’ એમ પાંચ સૂત્રો પર્યંત પંચાસ્તિકાયનું વિવરણ છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર આવેલ છે. તે ચૌદ ગાથાઓમાં નમસ્કારની મુખ્યતાવાળી પ્રથમ ગાથા છે. જીવાદિ નવ અધિકારોની સૂચનારૂપે ‘જીવો ઉવઓગમમં’ ઇત્યાદિ દ્વિતીય ગાથા સૂત્ર છે. તદનંતર નવ અધિકારના વિવરણરૂપે બાર સૂત્રો થાય છે. તેની આદિમાં જીવની સિદ્ધિને માટે ‘તિક્કાલે ચ્હુપાણા’ ઇત્યાદિ એક ગાથા છે. ત્યારબાદ જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપયોગનું કથન કરવા ‘અવઓગો હુવિચ્છપ્પો’ ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ છે, પછી જીવના અમૂર્તત્વના કથનરૂપ ‘વણ્ણરસપંચગંધા’ એ એક ગાથા છે, તંતપશ્ચાત્ જીવના કર્મકર્તૃત્વના પ્રતિપાદનરૂપે ‘પુગલ-કમ્માદિણં’ એક ગાથા સૂત્ર છે, તે પછી જીવના લોકકર્તૃત્વને પ્રતિપાદન કરવારૂપે ‘વવહારાસુહુક્કલં’ ઇત્યાદિ એક ગાથા સૂત્ર છે. તદનંતર જીવને સ્વદેહ પ્રમાણ સિદ્ધ કરવા ‘અણુગુરુદેહપમાણો’ એમ એક ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ સંસારી જીવનું સ્વરૂપ કથન કરવારૂપે ‘પુઢવિજલ તેઉવાજ્જ’ ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથા સૂત્રો છે. ત્યારબાદ ‘ણિક્કમા અટ્ટગુણા’ ગાથા સૂત્રના પૂવાર્ધમાં જીવના સિદ્ધ સ્વરૂપનું કથન કરેલ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં જીવના ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાસૂત્રોનું પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયરૂપ પાતનિકા કથન છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સંબંધ અભિધેય તથા પ્રયોજનનું કથન કરે છું. અને ગાથાના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા મંગળ અર્થે ઇષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરે છું.” એવા અભિપ્રાયને મનમાં ધારીને ભગવાન શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્ય આ પ્રથમ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

જીભમજીવં દ્વ્યં, જિણવરવસહેણ જેણ ણિદ્દિઠં ।
 દેવિંદવિંદવંદં, વન્દે તં સવ્વદા સિરસા ॥ ૧ ॥
 જીભમજીવં દ્રવ્યં, જિનવરવૃષ્ણેણ યેન નિર્દિષ્ઠમ્ ।
 દેવેન્દ્રવૃન્દવન્દ્યં વન્દે તં સર્વદા શિરસા ॥ ૧ ॥

અર્થ—જીવાજીવ દ્રવ્યોનું વર્ણન કરનાર, જિન-વરોમાં પ્રધાન અને દેવેન્દ્રાદિકોના સમુહવડે વંદનીય એવા તીર્થંકર પરમદેવને સર્વદા મસ્તક નમાવીને હું (શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્ય) નમસ્કાર કરે છું. (૧)

વ્યાખ્યા—‘વંદે’ ઇત્યાદિ પદોનું ક્રિયાકારક સંબંધ-વડે પદખંડનારૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. “વંદે” એક દેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નિજ શુદ્ધાત્માની આરાધના લક્ષણુ ભાવસ્તવનથી અને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી તેના (નિજશુદ્ધાત્માના) પ્રતિપાદક વચનરૂપ દ્રવ્ય સ્તવનથી “વંદે” નમસ્કાર કરે છું.

પરમશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વંદ્ય વંદકભાવ નથી. (અર્થાત્ જિનેન્દ્ર ભગવાન અને મારો આત્મા પરમ શુદ્ધ નિશ્ચય-નયથી સમાન છે તેથી વંદ્યવંદક ભાવ નથી.) તે (નમસ્કાર)

કર્તા કોણ છે ? હું નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ. કેવી રીતે વંદું છું ? “સંવદા” સર્વદા. શાના વડે ? ઉત્તમ અંગ એવા શિરને નમાવીને વંદું છું. “તં” (વંદન ક્રિયાના) કર્મ-પણાને પ્રાપ્ત “તં કં” ? તે કોણ છે ? તે વીતરાગ સર્વજ્ઞ છે. (તેમનામાં) શું વિશિષ્ટતા છે ? “દેવિંદ્રવિંદ વંદે” મોક્ષપદના અભિલાષી દેવેન્દ્રાદિવડે વંદ્ય છે.”

“ભવનવાસી દેવોના ચાલીસ ઇંદ્રો, વ્યંતરદેવોના બત્રીસ ઇંદ્રો, કલ્પવાસી દેવોના ચોવીસ ઇંદ્રો, એક ચંદ્ર, એક સૂર્ય, એક ચક્રવર્તિ અને એક સિંહ એમ સર્વ મળી સો ઇંદ્રો છે.” આ ગાથામાં કથિત સો ઇંદ્રો વડે વંદનીય છે. આ ભગવાને શું કયું છે ? નિર્દિષ્ટ કયું છે, કથન કયું છે, પ્રતિપાદન કયું છે. શું ? જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યો કહ્યાં છે.

જેમકે સહજ શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ લક્ષણવાળું જીવ દ્રવ્ય છે. અને તેનાથી વિલક્ષણ અર્થાત્ અચેતન પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એમ પાંચ ભેદોવાળું અજીવ દ્રવ્ય છે. તેવી રીતે ચિત્ત ચમત્કાર લક્ષણયુક્ત શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયાદિ (જીવ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ,) પંચાસ્તિકાય છે. પરમચિત્ત જ્યોતિ સ્વરૂપ શુદ્ધ જીવ, અજીવ, આશ્રવ, અંધ, અંધર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે, અને નિર્દોષ પરમાત્મા જીવ આદિ નવ પદાર્થો છે તે સર્વના સ્વરૂપને ઉપદિષ્ટ કયું છે. પુનરપિ તે ભગવાન કેવા છે ? “જિજ્ઞુવરવસહેણુ” ।મથ્યાત્વ રાગાદિને જીતેલ છે તેવા એક-દેશ જિન એવા જે અસંયત સમ્યક્દષ્ટિ (?)

તેઓમાં શ્રેષ્ઠ જે ગણધરદેવ એવા જે જિનવરો તેઓમાં પણ જે પ્રધાન છે તે જિનવરવૃષભ અર્થાત્ તીર્થંકર પરમદેવ છે, તેમના થકી કથિત છે. ઇતિ.

અત્રે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં યદ્યપિ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર કરવા તે ઉચિત જ છે તોપણ વ્યવહાર નયનું અવલંબન લઈને પ્રત્યુપકારના સ્મરણાર્થે અહીં પરમેષ્ઠિને જ નમસ્કાર કરેલ છે. તથા કહ્યું છે કે “અહીં પરમેષ્ઠિના પ્રસાદથી મોક્ષમાર્ગની સિદ્ધિ થાય છે તેથી મુનિપુંગવોએ શાસ્ત્રની આદિમાં અહીં પરમેષ્ઠિના ગુણોની સ્તુતિ કરી છે.”

અહિં ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી “(૧) નાસ્તિકત્વનો પરિહાર, (૨) શિષ્ટાચારનું પરિપાલન, (૩) પુણ્યોપાર્જન, (૪) નિર્વિઘ્નતા આ ચાર હેતુપૂર્વક શાસ્ત્રની આદિમાં ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.” આ શ્લોકમાં કહેલાં ચાર ફળોની સમીક્ષા કરતાં અંથકાર ત્રિવિધ દેવતાને ત્રિધા નમસ્કાર કરે છે. દેવતા ત્રણ પ્રકારે છે. ઇષ્ટ, અધિકૃત અને અલિપ્ત એ ત્રણ ભેદ છે. (૧) પોતાના દ્વારા પૂજ્ય તે ઇષ્ટ છે. (૨) અંથ અર્થાત્ પ્રકરણની આદિમાં નમસ્કાર કરવામાં જેની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે તે અધિકૃત છે, (૩) નિર્વિવાદપણે સર્વ સમ્મત હોય તે અલિપ્ત છે. આ પ્રમાણે મંગળનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

અહિં મંગળ એ ઉપલક્ષણ પદ છે. કહ્યું છે કે

“આચાર્ય, (૧) મંગળાચરણ, (૨) નિમિત્તકારણ, (૩) પ્રયોજન, (૪) પરિમાણ. (૫) નામ, (૬) કર્તા. આ છ અધિકારોને બતાવીને શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરે.” આ ગાથામાં કહેલા મંગલ આદિ છ અધિકારો પણ જાણવા જોઈએ. ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સંબંધ, અભિધેય તથા પ્રયોજન સૂચિત કરેલ છે. કેવી રીતે સૂચિત કરેલ છે? નિર્મળ જ્ઞાન દર્શનરૂપ સ્વભાવના ધારક જે પરમાત્મા તેના સ્વરૂપને વિસ્તારથી કહેવાવાળી જે વૃત્તિ છે તે તે વ્યાખ્યાન છે અને તેને પ્રતિપાદન કરવાવાળાં જે ગાથા સૂત્રો છે તે વ્યાખ્યેય છે. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન વ્યાખ્યેય-રૂપ સંબંધ જાણવો. અને જે વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય સૂત્ર છે તે જ અભિધાન અર્થાત્ વાચક કહેવાય છે. તથા અનંતજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોનો આધાર જે પરમાત્મા તેનો સ્વભાવ તે અભિધેય અર્થાત્ કથન કરવા યોગ્ય વિષય છે. આ પ્રમાણે અભિધાન અભિધેયનું સ્વરૂપ જાણવું. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ષટ્દ્રવ્યાદિતું જાણવું તે આ અંથનું પ્રયોજન છે. નિશ્ચયનયથી નિજનિરંજન શુદ્ધાત્મ સંવિત્તિથી સમુત્પન્ન જે નિર્વિકાર પરમાનંદ એક જેનું લક્ષણ છે એવા સુખામૃતરસના આસ્વાદરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન, આ અંથનું પ્રયોજન છે. પરમ નિશ્ચયનયથી સ્વસંવેદન જ્ઞાનના રૂપ કેવળજ્ઞાન આદિ અનંતગુણોના અવિનાશાવી અને નિજાત્મારૂપ ઉપાદાનથી સિદ્ધ થવાવાળી જે અનંતસુખની પ્રાપ્તિ તે આ અંથનું પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે નમસ્કાર ગાથાનું વ્યાખ્યાન કર્યું.”

હવે નમસ્કાર ગાથામાં પ્રથમ જે જીવ દ્રવ્ય કહેલ છે તેના સંબંધમાં નવ અધિકારોને હું સંક્ષેપથી સૂચિત કરું છું. એવા અભિપ્રાયને મનમાં ધારીને આચાર્ય સૂત્રનું નિરૂપણ કરે છે :-

જીવો ઉપયોગમયો, અમૃતિ કર્તા સદેહપરિમાણો ।
મોક્તા સંસારત્યો, સિદ્ધો સો વિસ્સસોહ્લગઈ ॥ ૨ ॥
જીવઃ ઉપયોગમયઃ, અમૃતિઃ કર્તા સ્વદેહપરિમાણઃ ।
મોક્તા સંસારસ્થઃ, સિદ્ધઃ સઃ વિસ્સસા ઊર્વગતિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—જે જીવે છે, ઉપયોગમયી છે, અમૃતિ'ક છે, કર્તા છે, પોતાના શરીર પ્રમાણુ છે, ભોક્તા છે, સંસારમાં સ્થિત છે, સિદ્ધ છે અને ઉર્વગમન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તે જીવ છે. (૨)

વૃત્ત્યર્થઃ—આ જીવ યદ્યપિ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત, સ્વપર પ્રકાશક, અવિનાશી ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણવાળા નિશ્ચય પ્રાણથી જીવે છે તથાપિ અશુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ અનાદિ કર્મબંધનવશ અશુદ્ધ દ્રવ્યપ્રાણુ અને ભાવ પ્રાણથી જીવે છે તે જીવ છે. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી યદ્યપિ સકલ વિમળ કેવળજ્ઞાન દર્શન એ બે ઉપયોગમયી છે તો પણ અશુદ્ધનયથી ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન અને દર્શનથી નિવૃત્ત બનેલો હોવાથી જીવ જ્ઞાનદર્શનોપયોગમયી છે.

યદ્યપિ વ્યવહારથી જીવ મૂર્ત કર્મબંધીન હોવાથી સ્પર્શ

રસ ગંધ વર્ણુ યુક્ત મૂર્તિ સહિત હોવાના કારણે મૂર્તિક છે તો પણ પરમાર્થે—નિશ્ચયથી અમૂર્તિક, અતિન્દ્રિય શુદ્ધ શુદ્ધરૂપ એક સ્વભાવનો ધારક હોવાથી અમૂર્તિક છે.

યદ્યપિ આ જીવ ભૂતાર્થનયથી—નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય, ટ'કેટકીણુ—અવિચલ જ્ઞાયક એક સ્વભાવી છે તથાપિ અભૂતાર્થનયથી—વ્યવહારનયથી મન વચન કાયાના વ્યાપારને ઉત્પાદક કર્મો સહિત હોવાથી શુભાશુભ કર્મોનો કરનાર હોવાથી કર્તા છે. યદ્યપિ નિશ્ચયથી સહજ શુદ્ધ લોકાકાશ પ્રમાણુ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે તથાપિ વ્યવહારથી અનાદિ કુર્મખંધને આધીન હોવાથી શરીરનામ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન ઉપસંહાર તથા વિસ્તારને આધીન હોઈને ઘટાદે પાત્રમાં સ્થિત દ્વીપકની જેમ પોતાના દેહ જેટલા પરિ-માણુવાળો છે. યદ્યપિ જીવ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિઓથી રહિત પોતાના આત્માના જ અવલંબને ઉત્પન્ન સુખ રૂપી અમૃતનો ભોક્તા છે તોપણ અશુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ તથાવિધ સુખામૃત ભોજનના અભાવથી શુભા-શુભ કર્મ જનિત સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે.

યદ્યપિ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નિઃસંસાર, નિત્યાનંદ એક સ્વભાવી છે તથાપિ અશુદ્ધ નયથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભવ અને ભાવરૂપ પંચવિધ સંસારમાં સ્થિત છે તે કારણે સંસારી છે.

યદ્યપિ આ જીવ વ્યવહારથી સ્વાત્મોપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધત્વના પ્રતિપક્ષી કર્મોના ઉદયથી અસિદ્ધ છે તથાપિ

નિશ્ચયનયથી અનંતજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોના સ્વભાવ-
વાળો હોવાથી સિદ્ધ છે. યદ્યપિ વ્યવહારનયથી ચતુર્ગતિ
જનક કર્મોદય વશ ઉદ્ધર્વ, અધો તથા તિર્યક ગતિ કરવાના
સ્વભાવવાળો છે તથાપિ નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત
ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ લક્ષણવાળા મોક્ષમાં ગમનકાળે સ્વાભા-
વિક ઉદ્ધર્વગમન કરવાના સ્વભાવવાળો છે. આવા વિશિષ્ટ
ગુણોથી યુક્ત તે જીવ છે. અહિં ખંડાન્વયરૂપે શબ્દાર્થ
કહ્યો તથા શુદ્ધાશુદ્ધ નય વિભાગથી નયાર્થ પણ કહ્યો
છે, અને હવે મતાર્થ કહેવામાં આવે છે.

ચાર્વાકમતિ પ્રતિ જીવની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે.
નૈયાયિકો પ્રતિ જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગ લક્ષણનું કથન છે. ભટ્ટ-
તથા ચાર્વાક એ બે મતો પ્રતિ જીવનું અમૂર્તત્વ સ્થાપન
કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યમતિ પ્રતિ જીવનું કર્મકર્તૃત્વ
સ્થાપન કર્યું છે. નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય એ
ત્રણે પ્રતિ જીવનું સ્વદેહ પ્રમાણત્વ સ્થાપન કર્યું છે.
બૌદ્ધો પ્રતિ કર્મલોકકર્તૃત્વ સ્થાપન કર્યું છે. સદાશિવ
પ્રતિ જીવના સંસારીપણાનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જીવના
સિદ્ધત્વનું વ્યાખ્યાન ભટ્ટ-ચાર્વાક એ બે પ્રતિ કરવામાં
આવ્યું છે. “આત્મા ઉદ્ધર્વગતિ સ્વભાવવાળો છે” તેવું
કથન માંડલિક મતાનુયાયિ પ્રતિ કર્યું છે. આ પ્રમાણે
મતાર્થ છે.

“આત્મા અનાદિકાલથી બદ્ધ છે” તેવું આગમ કથન
પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધનયાશ્રિત જીવનું સ્વરૂપ ઉપાદેય છે

અને શેષ સર્વ હેય છે. હેયોપાદેયરૂપથી આ પ્રમાણે ભાવાર્થ પણ સમજવો. આ રીતે શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ, ભાવાર્થ યથાસંભવ વ્યાખ્યાનકાળે સર્વત્ર જાણવા. ઇતિ જીવાદિ નવ અધિકાર સૂચક, બીજું સૂત્ર સમાપ્ત થયું, હવે આગળ બાર ગાથાઓ દ્વારા નવ અધિકારોનું વિવરણ કહે છે, તેમાં પ્રથમ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ત્રિકાલે ચતુષ્પાણા, ઇન્દ્રિયં બલમાનુ, આગ્રણાણો ય ।

વ્યવહારા સો જીવો, નિશ્ચયનયદો દુ ચેદના જસસ ॥ ૩ ॥

ત્રિકાલે ચતુઃ પ્રાણઃ, ઇન્દ્રિયં બલમાયુઃ આનપ્રાણશ્ચ ।

વ્યવહારાત્ સઃ જીવઃ, નિશ્ચયનયતઃ તુ ચેતના યસ્ય ॥૩॥

અર્થ:—ત્રણ કાળમાં ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ અને શ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર પ્રાણોને જે ધારણ કરે છે તે વ્યવહારનયથી જીવ છે. અને જેને ચેતના છે તે નિશ્ચયનયથી જીવ છે. (૩)

વૃત્ત્યર્થ:—ત્રણ કાળમાં (જીવને) ચાર પ્રાણ હોય છે. તે કયા? અતિન્દ્રિય શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રાણના પ્રતિપક્ષભૂત ક્ષાયોપશમિક ઈન્દ્રિય પ્રાણ છે; અનંતવીર્ય લક્ષણવાળા બળપ્રાણથી અનંતમા એક ભાગ પ્રમાણ મનોબળ, વચન-બળ અને કાયાબળ પ્રાણ છે; અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રાણથી વિપરીત અને વિલક્ષણ એવો સાદિ સાન્ત આયુ પ્રાણ છે; ઉચ્છવાસના પરાવર્તનથી ઉત્પન્ન ખેદથી રહિત જે શુદ્ધ ચિત્ પ્રાણ છે તેનાથી વિપરીત જેવે શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાણ છે. વ્યવહારનયથી આ પ્રકારના ચાર

દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રાણોથી જે જીવે છે, જીવશે. અને જીવતો હોતો તે જીવ છે. અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર-રનયની અપેક્ષા દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિ દ્રવ્ય પ્રાણ છે અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભાવેન્દ્રિય આદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવપ્રાણ છે; અને નિશ્ચયનયથી સત્તા, ચૈતન્ય બોધ આદિ શુદ્ધભાવ જીવના પ્રાણ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ ચેતના જેને છે તે જીવ છે.

“(૧) વત્સ-જન્મ લેતાં જ વાછરડું પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી વગર શીખવે પોતાની જાતે જ માતાના સ્તનનું પાન કરે છે. (૨) અક્ષર-અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ જીવ જાણવાની સાથે આવશ્યકતાનુસાર કરે છે, જડ પદાર્થોમાં શબ્દોચ્ચારણમાં આ વિશેષતા નથી હોતી. (૩) ભવ-આત્મા જો એક સ્થાયી પદાર્થ ન હોય તો જન્મ ગ્રહણ કેનું થાય ? (૪) સાદૃશ્ય-આહાર, પરિગ્રહ, ભય, મૈથુન, હર્ષ, વિષાદ આદિ સર્વ રાગીસંસારી જીવોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. (૫-૬) સ્વર્ગ-નરક-જીવ જો સ્વતંત્ર પદાર્થ ન હોય તો સ્વર્ગગમન તથા નરકગમન કેને થાય ? (૭) પિતર-અનેક મનુષ્યો મરીને ભૂત આદિ થાય છે અને પછી પોતાના પુત્ર પત્ની આદિને કષ્ટ-સુખ આદિ આપીને પોતાના પૂર્વભવનો વૃત્તાંત બતાવે છે. (૮) સગડી-હાંડો:-જીવ જો પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશ આ પાંચ તત્ત્વોથી બને છે તો દાળ બનાવતાં સગડી ઉપર રાખેલ હાંડામાં પાંચેય તત્ત્વોનો સંસર્ગ થનાથી ત્યાં પણ જીવ ઉદ્ભવ થઈ જવો જોઈએ. કિંતુ એમ નથી થતું. (૯)

મૃતક-મૃતક શરીરમાં પાંચેય ભૂત પદાર્થો પ્રાપ્ત હોય છે. કિંતુ તેમાં જીવનાં જ્ઞાન આદિ નથી હોતાં. આ પ્રમાણે જીવ એક પૃથક્ સ્વતાંત્ર પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ દેહમાં કહેલ નવ દૃષ્ટાંતો દ્વારા ચાર્વાક મતાનુયાયી શિષ્યોને સમજાવવા માટે જીવની સિદ્ધિના વ્યાખ્યાનની આ ગાથા સમાપ્ત થઇ.

હવે અધ્યાત્મ ભાષા દ્વારા નયનું લક્ષણ કહે છે. સર્વ જીવ શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળા છે. “આ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી લક્ષણ છે.” રાગાદિ જ જીવ છે. “આ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી લક્ષણ છે.” ગુણગુણીમાં અલેદ્દ હોવા છતાં લેદ્દનો ઉપચાર કરવો તે સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. “લેદ્દ હોવા છતાં અલેદ્દનો ઉપચાર કરવો” તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. જેમકે “કેવળજ્ઞાનાદિ જીવના ગુણ છે” આ અનુપચરિત શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર નયનું લક્ષણ છે. ‘મર્તિજ્ઞાનાદિ વિભાવ ગુણ જીવના છે’ આ ઉપચરિત અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર નયનું લક્ષણ છે. “સંશ્લેષ સંબંધ યુક્ત પદાર્થ શરીરાદિ મારાં છે” આ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. “જેનો સંશ્લેષ સંબંધ નથી એવા પુત્ર આદિ મારા છે.” આ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે નયચક્રનું મૂળ છે. સંક્ષેપમાં આ છ નયજાણવા જોઈએ. (૩)

હવે ત્રણ ગાથા પર્યાંત જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપયોગોનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ ગાથામાં મુખ્યપણે

દર્શનોપયોગનું આખ્યાન કરે છે. જ્યાં “ મુખ્યત્વે ”
એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં યથાસંભવ અન્ય વિષયની
અણુ વિવક્ષા (ગૌણતાએ) પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એમ જાણવું.

उबओगो दुबियप्यो, दंसणं णाणं च दंसणं चदुधा ।

चक्षु अचक्षु ओही, दंसणमध केवलं णेयं ॥ ४ ॥

उपयोगः द्विविकल्पः, दर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चतुर्धा ।

चक्षुः अचक्षुः अवधिः, दर्शनं अथ केवलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

અર્થઃ—ઉપયોગ બે પ્રકારના છે. જ્ઞાન અને દર્શન.
તેમાં દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ચક્ષુદર્શન,
(૨) અચક્ષુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન, (૪) કેવળદર્શન.

વૃત્ત્યર્થઃ—ઉપયોગ બે પ્રકારના છે. દર્શન અને
જ્ઞાન. દર્શન નિર્વિકલ્પક છે અને જ્ઞાન સવિકલ્પક છે.
દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારના છે—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન,
અવધિદર્શન, કેવળદર્શન.

विशेष विवरणः—आत्मा, त्रिकाण અને ત્રિલોકવર્તિ
સમસ્ત વસ્તુ સામાન્યનો ગ્રાહક જે સકલવિમલ કેવળદર્શન
સ્વભાવ, તેનો ધારક છે. પરંતુ અનાદિ કર્મબંધનાધીન થઈને
ચક્ષુદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી તથા બહિરંગ દ્રવ્યે-
ન્દ્રિયના આલંબનથી મૂર્તિક પદાર્થના સત્તા સામાન્યને,
કે જે સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે કિન્તુ નિશ્ચયથી પરોક્ષરૂપ
છે તેને એક દેશથી વિકલ્પ રહિત જે દેખે છે તે ચક્ષુ-
દર્શન છે. તેવી જ રીતે સ્પર્શન રમ્મના, ઘ્રાણ તથા કર્ણ
ન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમથી અને પોત પોતાની

બહિરંગ દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબનથી મૂર્તિ ક સત્તા-સામા-
ન્યને પરોક્ષરૂપ એક દેશથી જે વિકલ્પરહિત દેખે છે તે
અચક્ષુદર્શન છે. અને તેવી રીતે મન ઈન્દ્રિયના આવરણના
ક્ષયોપશમથી તથા સહકારી કારણરૂપ અષ્ટદલના કમલાકાર
જે દ્રવ્યમન છે તેના અવલંબનથી મૂર્ત તથા અમૂર્ત
સમસ્ત દ્રવ્યોમાં વિદ્યમાન સત્તા સામાન્યને પરોક્ષરૂપથી
જે દેખે છે તે માનસ અચક્ષુદર્શન છે. તે જ આત્મા,
અવધિદર્શનાવરણના ક્ષાયોપશમથી મૂર્ત વસ્તુમાં સત્તા-
સામાન્યને એકદેશ પ્રત્યક્ષથી વિકલ્પરહિત જે દેખે છે,
તે અવધિદર્શન છે. તથા સહજ શુદ્ધ સદા આનંદરૂપ
એક પરમાત્મ તત્ત્વની સંવિત્તિની પ્રાપ્તિના બળથી
કેવળદર્શનાવરણનો ક્ષય થતાં મૂર્તામૂર્ત સમસ્ત વસ્તુગત
સત્તા સામાન્યને સકલ પ્રત્યક્ષરૂપથી એક સમયમાં વિકલ્પ
રહિતપણે જે દેખે છે તે ઉપાદેયભૂત ક્ષાયિક કેવળદર્શન
બાણુવું. (૪)

હવે આઠ વિકલ્પસહિત જ્ઞાનોપયોગનું પ્રતિપાદન
કરે છે:—

णार्णं अट्टवियप्पं, मदिमुदओही अणाणणाणाणि ।

मणपज्जय केवलमवि, पच्चक्खपरोक्खमेयं च ॥ ५ ॥

ज्ञानं अष्टविकल्पं मतिश्रुतावधयः अज्ञानज्ञानानि ।

मनःपर्ययः केवलम्, अपि प्रत्यक्षपरोक्षमेदं च ॥ ५ ॥

અર્થ:—કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ, મતિ, શ્રુત, અવધિ,
મન:પર્યાય અને કેવળ એમ જ્ઞાનના આઠ પ્રકાર છે. તેમાં

કુઅવધિ, અવધિ, મનઃપર્યાય, અને કેવળ આ ચાર પ્રત્યક્ષ છે. અને શેષ ચાર પરોક્ષ છે. (૫)

વૃત્ત્યર્થઃ—જ્ઞાનના આઠ વિકલ્પો થાય છે. તે આઠ. વિકલ્પો મધ્યે મતિ શ્રુત અવધિ એ ત્રણ મિથ્યાત્વના ઉદય-વશ વિપરીત અભિનિવેશરૂપ અજ્ઞાન થાય છે તેથી કુમતિ. કુશ્રુત તથા કુઅવધિ (વિભંગાવધિ) તેનાં નામ છે. તથા તે જ મતિ શ્રુત તથા અવધિ જ્ઞાન, શુદ્ધાત્માદિ તત્ત્વના વિષયમાં વિપરીત અભિનિવેશ રહિત સમ્યક્દષ્ટિ જીવને સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે. તથા મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન એ બે મળીને જ્ઞાનના સર્વ મળી આઠ લેહ થાય છે તે (જ્ઞાન) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ લેહરૂપ છે. કુઅવધિ સુઅવધિ તથા મનઃપર્યાય એ ત્રણ દેશપ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ છે; શેષ કુમતિ, કુશ્રુત, મતિ, અને શ્રુત એ ચાર પરોક્ષ છે.

વિસ્તારઃ—આત્મા નિશ્ચયનયથી સકલ વિમલ અખંડ. એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય કેવળજ્ઞાન સ્વભાવી છે. તે જ આત્મા અવહારનયથી અનાદિ કર્મબંધથી આચ્છાદિત હોઈને, મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તથા વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી અને બહિરંગ પાંચ ઇન્દ્રિય તથા મનના અવલંબનથી મૂર્ત અને અમૂર્ત વસ્તુને એક-દેશથી વિકલ્પાકાર પરોક્ષ રૂપથી અથવા સંવ્યવહારી પ્રત્યક્ષ રૂપથી જો બાણે છે તે ક્ષાયોપશમિક મતિજ્ઞાન છે. છન્નસ્થાને તો વીર્યાન્તરાયનો ક્ષયોપશમ અને કેવળીને વીર્યાન્તરાયનો સર્વથા ક્ષય જ્ઞાન ચારિત્રની ઉત્પત્તિમાં સહકારી કારણ છે,

એમ સર્વત્ર જાણવું. હવે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે:—

સમીચીન વ્યવહારને સંવ્યવહાર કહે છે. સંવ્યવહારનું લક્ષણ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ છે. સંવ્યવહારમાં જે હોય તે સંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. જેમકે આ ઘડાનું રૂપ મેં જોયું ઇત્યાદિ. તેવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અને નો ઇન્દ્રિય મનના અવલંબનથી પ્રકાશ અને અધ્યાપક આદિ બહિરંગ સહકારી કારણોના સંયોગથી મૂર્તિક અને અમૂર્તિક વસ્તુને, લોક તથા અલોકને વ્યાપ્તિરૂપ જ્ઞાનથી જે અસ્પષ્ટ જાણે છે તેને પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે—જે શબ્દાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે તે તે પરોક્ષ જ છે; તથા સ્વર્ગ મોક્ષાદિ બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરાવનાર જે વિકલ્પરૂપ જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ છે અને “આભ્યંતર સુખ દુઃખના વિકલ્પરૂપ અથવા અનંત-જ્ઞાનાદિરૂપ; હું છું, ઇત્યાદિક જ્ઞાન છે તે ઇષ્ટ (ક્રિયિત) પરોક્ષ છે. તથા જે નિશ્ચય ભાવશ્રુત જ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માની અભિસુખ (સન્નિપ્ત) હોઈને સુખ-સંવિત્તિ-સુખાનુભવના આકારે (નિજાત્માના જ્ઞાનના આકારે) હોઈને અવિકલ્પ છે તે પણ ઇન્દ્રિય-મન જનિત રાગાદિ વિકલ્પ જાળથી રહિત હોવાના કારણે નિર્વિકલ્પ છે. અને અલેદનયથી તેજ જ્ઞાનને “આત્મા” શબ્દવડે કહેવામાં આવે છે, (અર્થાત તે જ્ઞાનને આત્મા કહે છે) તથા તે વીતરાગ સમ્યક્ ચારિત્રનું અવિનાભાવી છે અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષા પરોક્ષ છે

તથાપિ સંસારીઓને (છદ્ધસ્થોને) ક્ષાયિકજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી ક્ષાયોપશમિક હોઈને પણ “પ્રત્યક્ષ” કહેવાય છે.

અહિં શિષ્ય શંકા કરે છે:—

શંકા:—“આદ્યે પરોક્ષમ્” એ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાનોને પરોક્ષ કહેલ છે તો પછી તે પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

સમાધાન:—(તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પરોક્ષ કહેલ છે) તે ઉત્સર્ગ વ્યાખ્યાન છે. (“ ભાવશ્રુત પ્રત્યક્ષ છે ”) તે અપવાદ વ્યાખ્યાન છે. જો તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું કથન ઉત્સર્ગ વ્યાખ્યાન ન હોત તો તેમાં પરોક્ષ કેવી રીતે કહેત ? અને જો તે સૂત્રમાં પરોક્ષ જ કહ્યું હોત તો તર્કશાસ્ત્રમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કહેવાત ? તેથી મતિશ્રુત-જ્ઞાન પરોક્ષ હોવા છતાં અપવાદ વ્યાખ્યાન વડે પ્રત્યક્ષ છે, તેમ સ્વ આત્માભિમુખ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવા છતાં પણ તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. જો એકાંતે “ મતિશ્રુત ” એ બે જ્ઞાન, પરોક્ષ જ હોય તો સુખ દુઃખ આદિનું જે સ્વસંવેદન-સ્વાનુભવ છે તે પણ પરોક્ષ જ થાય. કિંતુ તે સ્વસંવેદન પરોક્ષ નથી. તેવી જ રીતે તે જ આત્મા અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મૂર્તિક પદાર્થો, કે જેને એક દેશ પ્રત્યક્ષ દ્વારા સવિકલ્પ જાણે છે તે ‘અવધિજ્ઞાન’ છે. જે મનઃપર્યાય જ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી સ્વકીય મનના અવલંબન દ્વારા પરકીય મનોગત મૂર્ત અર્થોને એકદેશ પ્રત્યક્ષરૂપે સવિકલ્પ જાણે છે તે ઈદા મતિજ્ઞાન પૂર્વકનું “ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ” છે. તેવીજ

રીતે નિજ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને આચરણ લક્ષણવાળા એકાગ્ર ધ્યાનવડે કેવળ જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ઘાતિકર્મેના ક્ષય થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એક સમયમાં સમસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ તથા ભાવને અહણ કરવાવાળું અને સર્વ પ્રકારથી ઉપાદેયભૂત “કેવળજ્ઞાન” છે. (૫)

હવે જ્ઞાન-દર્શન એ જે ઉપયોગોના વ્યાખ્યાનનો નય વિભાગવડે ઉપસંહાર કહે ૐ:—

અદ્વચ્છદુણાણદંસણ, સામણ્ણં જીવલક્ષણં મણિયં ।

વવહારા સુદ્ધણયા, સુદ્ધં પુણ દંસણં ણાણં ॥ ૬ ॥

અષ્ટચતુર્જ્ઞાનદર્શને, સામાન્યં જીવલક્ષણં મણિતમ્ ।

વ્યવહારાત્ સુદ્ધનયાત્, સુદ્ધં પુનઃ દર્શનં જ્ઞાનમ્ ॥ ૬ ॥

ગાથાર્થ:—અષ્ટવિધ જ્ઞાન અને ચતુર્વિધ દર્શન છે, તે, વ્યવહારથી સામાન્ય રૂપે જીવનું લક્ષણ છે અને જે શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન છે તે શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ જીવનું લક્ષણ છે. (૬)

વૃત્ત્યર્થ:—“અદ્વ ચ્છદુ જ્ઞાણ દંસણ સામણ્ણં” જીવલક્ષણું લખિયં” આઠ પ્રકારનું જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનું દર્શન સામાન્યરૂપથી જીવનું લક્ષણ છે.

અહિં “સામાન્ય” શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે આ લક્ષણમાં સંસારી તથા મુક્ત જીવની વિવક્ષા નથી, અથવા શુદ્ધ અશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનની પણ વિવક્ષા નથી.

શંકા—તે કેવી રીતે છે ?

સમાધાન—“વિવક્ષાનો અભાવ જ સામાન્યનું લક્ષણ છે” એવું વચન છે.

શંકા—કઈ અપેક્ષાએ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે ?

સમાધાન—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. અહિં કેવળજ્ઞાનદર્શન પ્રતિ શુદ્ધ સદ્ભૂત શબ્દથી વાચ્ય અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, અને છદ્મસ્થના અપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનની અપેક્ષાથી અશુદ્ધ સદ્ભૂત શબ્દથી વાચ્ય ઉપચરિત—સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે તથા કુમતિ કુશ્રુત અને કુઅવધિ એ ત્રણમાં ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ અખંડ કેવળજ્ઞાન દર્શન એ જ જીવતાં લક્ષણ છે. અહિં જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગની વિવક્ષામાં “ઉપયોગ” શબ્દથી વિવક્ષીત પદાર્થોને જાણવારૂપ વસ્તુના ગ્રહણરૂપ વ્યાપારનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, અને શુભ અશુભ તથા શુદ્ધ એ ત્રણ ઉપયોગોની વિવક્ષામાં “ઉપયોગ” શબ્દ વડે શુભ અશુભ તથા શુદ્ધ ભાવનાનું એકરૂપ અનુષ્ઠાન જાણવું. અહિં સહજ શુદ્ધ નિર્વિકાર પરમાનંદ એક જેનું લક્ષણ છે એવા સાક્ષાત્ ઉપાદેયરૂપ અક્ષય સુખનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન જ બંને ઉપાદેય છે. આ રીતે નૈયાયિકો પ્રતિ ગુણ-ગુણી અર્થાત્ જ્ઞાન અને આત્મા આ બંનેના એકાંતરૂપથી ભેદના નિરાકરણ અર્થે ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન ત્રણ ગાથામાં સમાપ્ત થયું. (૬)

હવે અમૂર્તિક તથા અતીન્દ્રિય એવા નિજ આત્માની સંવિત્તિથી રહિત હોવાના કારણે તથા મૂર્તિ એવા પંચેન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત હોવાથી જીવે જે મૂર્તિક કર્મ ઉપાર્જન કરેલ છે તેના ઉદયથી વ્યવહારનયથી જીવ મૂર્તિક છે તથાપિ નિશ્ચયનયથી અમૂર્તિક છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

વર્ણ રસ પંચ ગન્ધા, દો ફાસા અદ્ધ ણિચયા જીવે ।

જો સન્તિ અમૃત્તિ તદો, વ્યવહારા મૃત્તિ બન્ધાદો ॥ ૭ ॥

વર્ણાઃ રસાઃ પન્ચ ગન્ધૌ, દ્વૌ સ્પર્શા અષ્ટો નિશ્ચયાત્ જીવે ।

જો સન્તિ અમૃત્તિઃ તતઃ, વ્યવહારાત્ મૃત્તિઃ બન્ધતઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—નિશ્ચયનયથી જીવમાં પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, એ ગંધ અને આઠ સ્પર્શ નથી તેથી અમૂર્તિક છે. અને વ્યવહારનયની અપેક્ષા કર્મગંધ હોવાના કારણે જીવ મૂર્તિક છે. (૭)

વૃત્ત્યર્થ:—સફેદ, પીળો, વાદળી, લાલ તથા કાળો એ પાંચ રંગ (વર્ણ) કડવો, ખાટો, મીઠો, કષાયલો અને ખારો એ પાંચ રસ, સુગંધ અને દુર્ગંધ એ બે ગંધ તથા ઠંડો, ગરમ, ચીકણો, રૂક્ષ, હલકો, ભારે, કઠોર અને કોમળ એ આઠ સ્પર્શ, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવના ધારક શુદ્ધ જીવમાં નથી. તે કારણે અમૂર્તિક છે.

શંકા:—જો જીવ અમૂર્તિક છે તો આ જીવને કર્મનો અંધ કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન:—અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જીવ મૂર્તિક છે તેથી કર્મબંધ થાય છે.

શંકા:—જીવ કયા કારણે મૂર્તિક છે ?

સમાધાન:—અનંતજ્ઞાન આદિની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ છે તેનાથી વિલક્ષણ અનાદિ કર્મોના બંધના કારણે જીવ મૂર્ત છે. કથંચિત્ મૂર્ત તથા કથંચિત્ અમૂર્ત જીવની એકતા છે અને લક્ષણથી તે કર્મબંધની ભિન્નતા જીવનું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે “ કર્મબંધ પ્રતિ છે તેથી એકાંતથી જીવને અમૂર્તભાવ નથી. ” તેનું એ તાત્પર્ય છે કે જે અમૂર્ત આત્માની પ્રાપ્તિના અભાવથી આ જીવે અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યું છે તે અમૂર્તિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માનું મૂર્ત પંચેન્દ્રિયોના વિષયોના ત્યાગ કરીને નિરંતર ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ભટ્ટ અને ચાર્વાક પ્રતિ જીવને મુખ્યતાથી અમૂર્ત સિદ્ધ કરવાવાળું સૂત્ર કહ્યું. (૭)

હવે નિષ્ક્રિય અમૂર્ત ટંકેટકીણું જ્ઞાયક એક સ્વભાવથી જીવ યદ્યપિ કર્માદિના કર્તાપણાથી રહિત છે છતાં પણ વ્યવહારાદિ નયના વિભાગ અપેક્ષા કર્તા થાય છે એમ કહે છે:—

પુગલકર્મમાદીણં, કત્તા વવહારદો દુ ણિચ્ચયદો ।

ચેદ્દણકર્મમાણાદા, સુદ્ધણયા સુદ્ધમાવાણં ॥ ૮ ॥

પુહગલકર્માદીનાં કર્તા વ્યવહારતઃ તુ નિરુચયતઃ ।

ચેતનકર્મણામ્ આત્મા, શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધમાવાનામ્ ॥ ૮ ॥

ગાથાર્થ:—આત્મા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલ કર્મ આદિનો કર્તા છે, નિશ્ચયનયથી ચેતન કર્મનો કર્તા છે અને શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે. (૮)

વ્યાખ્યા—આ સૂત્રમાં ભિન્ન પ્રકરણ વ્યવહાર સંબંધથી મધ્યમપદને ગૃહણ કરીને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. આત્મા, પુદ્ગલ કર્મોનો કર્તા વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાથી છે. જેમકે મન વચન તથા કાયના વ્યાપારરૂપ ક્રિયાથી રહિત નિજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ભાવનાથી શૂન્ય થઈને, અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયની અપેક્ષા જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોનો તથા આદિ શબ્દવડે ઔદારિક. વૈક્રિયક અને આહારકરૂપ ત્રણ શરીર તથા આહાર આદિ છ પર્યાપ્તિઓને યોગ્ય પુદ્ગલ પિંડરૂપ નોકર્મોનો તથા ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી બહિર્વિષય એવા ઘટ પટાદિનો પણ આ જીવ કર્તા થાય છે. નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ આ જીવ ચેતન કર્મોનો કર્તા છે તે આ પ્રમાણે—રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત નિષ્ક્રિય, પરમ ચૈતન્ય ભાવનાથી રહિત હોવાથી જીવે રાગાદિને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કર્મોનું જે ઉપાર્જન કયું છે તે કર્મોનો ઉદય થતાં, નિષ્ક્રિય અને નિર્મલ આત્મજ્ઞાનને ન પ્રાપ્ત થતો થકે આ જીવ ભાવકર્મ એ શબ્દના વાચ્ય જે રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ચેતન કર્મ છે તેનો અશુદ્ધ નિશ્ચય-નયથી કર્તા થાય છે. અશુદ્ધ નિશ્ચયનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. કર્મોપાધિથી સમુત્પન્ન હોવાથી અશુદ્ધ કહેવાય છે અને તે સમયે અગ્નિમાં તપાવેલા હોખંડના ગોળાની

સમાન તન્મય હોવાથી નિશ્ચય કહેવાય છે. એ રીતે અશુદ્ધ અને નિશ્ચય એ બંનેના મેળાપથી અશુદ્ધ નિશ્ચય કહેવાય છે. જ્યારે જીવ શુભાશુભ મન વચન કાયાના ત્રણ યોગોના વ્યાપારથી રહિત શુદ્ધ, પુદ્ધ, એક સ્વભાવરૂપે પરિણમન કરે છે ત્યારે અનંતજ્ઞાન સુખ આદિ શુદ્ધ ભાવોનો, છદ્મસ્થ અવસ્થામાં. ભાવનારૂપે, વિવક્ષીત એક-દેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા થાય છે અને સુકતાવસ્થામાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ભાવોનો કર્તા થાય છે. કિંતુ શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવોનું કર્તૃત્વ પરિણમન કરતા એવા જીવમાં જાણવું જોઈએ અને હસ્તાદિકના વ્યાપારરૂપ પરિણમનનું કર્તૃત્વ ન સમજવું જોઈએ. કારણકે નિત્ય નિરંજન નિષ્ક્રિય એવા પોતાના આત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી રહિત જીવને કર્માદનું કર્તૃત્વ કહ્યું છે, તેથી તે નિજશુદ્ધાત્મામાં જ ભાવના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે સાંખ્યમત પ્રતિ “એકાંતથી જીવ કર્તા નથી” એવા મતનું નિરાકરણ કરવાની સુખ્યતાથી આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૮)

હવે યદ્યપિ આત્મા શુદ્ધ નયથી નિર્વિકાર પરમાહલાદરૂપ લક્ષણયુક્ત સુખામૃતનો લોકતા છે તો પણ અશુદ્ધ-નયથી સાંસારિક સુખદુઃખનો પણ લોકતા થાય છે તેમ કહે છે:—

ववहारा सुहदुखं, पुगलकम्मफलं पमुजेदि ।

आदा णिच्चयणयदो, चेदणमावं खु आदस्स ॥ ९ ॥

ववहारात् सुखदुखं, पुद्गलकर्मफलं प्रमुह्यते ।

आत्मा निश्चयनयतः, चेतनमावं खलु आत्मनः ॥ ९ ॥

ગાથાર્થ:—વ્યવહારનયથી આત્મા સુખદુઃખરૂપ પુદ્ગલ કર્મોના ક્ષણને ભોગવે છે અને નિશ્ચયનયથી પોતાના ચેતનભાવને ભોગવે છે.

વૃત્ત્યર્થ:—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આત્મા સુખદુઃખરૂપ પુદ્ગલ કર્મોના ક્ષણોને ભોગવે છે. અને નિશ્ચયનયથી તો આત્મા ખરેખર ચેતનભાવને જ પ્રગટપણે ભોગવે છે. તે ચેતનભાવ આત્માનો પોતાનો જ ભાવ છે. તે આ પ્રમાણે-પોતાની શુદ્ધાત્મ સંવિત્તિથી સમુદ્ભૂત પારમાર્થિક સુખરૂપ સુધારસનું ભોજન પ્રાપ્ત ન થતાં, આત્મા, ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ઈષ્ટ અનિષ્ટ પંચેન્દ્રિયોના વિષયોથી જનિત સુખદુઃખને ભોગવે છે, તેવી રીતે અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી આલ્સ્ય-તરમાં સુખ દુઃખનાં જનક દ્રવ્યકર્મરૂપ સાતાઅસાતાના ઉદયને ભોગવે છે. તથા તે જ આત્મા અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી હર્ષ-વિષાદરૂપ સુખદુઃખને ભોગવે છે, અને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો પરમાત્મસ્વભાવી સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનોથી સમુત્પન્ન નિત્યાનંદરૂપ સુખામૃતને ભોગવે છે. અહિં જે, સ્વાભાવિક સુખામૃતના અભાવથી આત્મા ઈન્દ્રિયસુખોને ભોગવતો થકો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તે જ (સ્વાભાવિક સુખામૃતરૂપ) અતિન્દ્રિય સુખ સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે ‘કર્તા કર્મના ક્ષણને નથી ભોગવતો’ એવા બૌદ્ધમતનો નિષેધ કરતાં ‘જીવ કર્મક્ષણનો ભોક્તા છે’ એવા વ્યાખ્યાન રૂપનું સૂત્ર સમાપ્ત થયું. (૯)

હવે, ‘યદપિ આત્મા નિશ્ચયનયથી લોકપ્રમિત અસંખ્યાત પ્રદેશીમાત્ર છે તો પણ વ્યવહારનયથી દેહ પ્રમાણ માત્ર છે’ એમ બતાવે છે:—

અણુગુરુ—દેહ—પમાણો, ઉપસંહારપ્પસપ્પદો ચેદા ।
 અસમુદ્દો વવહારા, ણિચ્ચયણયદો અસંખ્વદેસો વા ॥ ૧૦ ॥
 અણુગુરુદેહપ્રમાણઃ, ઉપસંહારપ્રસર્પામ્પિયાં ચિદાત્મા ।
 અસમુદ્રઘાતાત્ વ્યવહારાત્, નિશ્ચયનયતઃ અસંખ્વદેશો વા ॥ ૧૦ ॥

ગાથાર્થ:—સમુદ્ઘાત સિત્રાય આ જીવ વ્યવહાર-
 નયથી સંકેત તથા વિસ્તારથી પોતાના નાના મોટા શરીર
 પ્રમાણ રહે છે અને નિશ્ચયનયથી અસંખ્યાત પ્રદેશોનો
 ધારક છે.

વૃત્ત્યર્થ:—નિશ્ચયનયથી પોતાના દેહથી ભિન્ન તથા
 કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોની રાશિથી અભિન્ન, એવા શુદ્ધાત્મ
 સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિના અભાવથી, તથા દેહના મમત્વના
 મૂળભૂત આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધરૂપ સંસાર
 પ્રભૃતિ સમસ્ત રોગાદિ વિભાવોમાં આસક્તિનો સદ્ભાવ
 હોવાથી, જીવે જે શરીર નામ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે
 તેનો ઉદ્ધય થતાં, પોતાના નાના મોટા દેહની બરોબર
 થાય છે. તે કેાણુ થાય છે? ચેતન એવો જીવ થાય છે.
 કયા કારણે થાય છે? શરીર નામકર્મના કારણે ઉત્પન્ન
 થયેલ સંકેત વિસ્તાર રૂપ સ્વભાવથી આ જીવ પોતાના
 દેહ પ્રમાણ થાય છે. અહિં દષ્ટાંત શું છે? જેમ પ્રદીપ

મોટા પાત્રવડે પ્રચ્છાદિત કરવામાં આવે તો તે પાત્રના અંતરંગ લાગને પ્રકાશીત કરે છે. બીજા કયા કારણ વડે આ જીવ દેહ પ્રમાણુ છે? વેદના, કષાય, વિક્રિયા, મારણાન્તિક, તૈજસ, આહારક, અને કેવળી, સમુદ્ધાતોના થતાં જીવ શરીર પ્રમાણુ હોય છે. (સમુદ્ધાતના સમયે જીવ દેહની બહાર પણ હોય છે. પરંતુ સમુદ્ધાત ન હોય ત્યારે દેહપ્રમાણુ જ રહે છે) સાત સમુદ્ધાતોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—(૧) વેદના, (૨) કષાય, (૩) વિક્રિયા, (૪) મારણાન્તિક, (૫) તૈજસ, (૬) આહારક, (૭) કેવળી. એ સાત સમુદ્ધાત છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.—“પોતાના મૂળ શરીરને છોડ્યા વગર આત્માના કેટલાક પ્રદેશો દેહની બહાર નીકળીને ઉત્તર દેહપ્રતિ જાય છે તેને સમુદ્ધાત કહે છે.” (૧) તીવ્ર પીડાના અનુભવથી મૂળ શરીરને ન છોડતાં જે આત્માના પ્રદેશોનું શરીરની બહાર નીકળવું તે ‘વેદના’ સમુદ્ધાત છે.” (૨) તીવ્ર ક્રોધાદિક કષાયના ઉદયથી પોતે ધારણ કરેલ શરીરને ન છોડતાં જે, આત્માના પ્રદેશો અન્યને મારવા માટે શરીરની બહાર જાય છે તેને ‘કષાય’ સમુદ્ધાત કહે છે. (૩) ક્રોધપણુ પ્રકારની વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા માટે મૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વગર જે આત્માના પ્રદેશોનું શરીરની બહાર જવું તેને “વિક્રિયા” સમુદ્ધાત કહે છે. (૪) મરણ સમયે મૂળ શરીરને છોડ્યા વગર જ્યાં આ જીવે આગામી આયુનો બંધ કર્યો છે તેને સ્પર્શ કરવા, જે આત્મ પ્રદેશોનું શરીરની બહાર નીકળવું તે

“મારણાન્તિક” સમુદ્ધાત છે. (૫) પોતાના મનને અનિષ્ઠ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ કારણને જોઈને સંયમ નિધાન એવા મુનિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતાં ડાખા ખલામાંથી સિંહુરના જેવી પ્રભાવાળું ખાર યોજન લાંબું, સૂચ્યંશુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ મૂળ-વિસ્તાર અને નવ યોજનના અગ્રીમ વિસ્તારવાળું કાહલના આકાર જેવું પુતળું નીકળીને ડાખી પ્રદક્ષિણા દઈને મુનિ જેના ઉપર કોંઘીત થયા હોય તે વિરૂદ્ધ પદાર્થને ભસ્મ કરીને અને તે મુનિની સાથે પોતે પણ ભસ્મ થઈ જાય. જેમ દ્વિપાયન મુનિના શરીરમાંથી પુતળું નીકળીને દ્વારકાનગરીને ભસ્મ કરીને તેણે દ્વિપાયન મુનિને પણ ભસ્મ કર્યા અને તે પુતળું સ્વયં પણ ભસ્મ થઈ ગયું. આ “અશુભ તૈજસ” સમુદ્ધાત છે. તથા જગતને રોગ દુર્લક્ષ આદિથી દુઃખિત જોઈને જેને દયા ઉત્પન્ન થઈ છે. એવા પરમ સંયમનિધાન મહાઋષિનાં મૂળ શરીરને છોડ્યા વગર પૂર્વોક્ત દેહપ્રમાણ સૌમ્ય આકૃતિનું ધારક પુતળું જમણા ખલામાંથી નીકળીને જમણી પ્રદક્ષિણા કરીને રોગ દુર્લક્ષ આદિને દુર કરીને પછી પોતાના સ્થાનમાં આવીને પ્રવેશ કરે તે ‘શુભ તૈજસ’ સમુદ્ધાત છે. (૬) પદ અને પદાર્થોમાં જેને કાંઈ સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેવા પરમ ઋદ્ધિના ધારક મહર્ષિના અસ્તકમાંથી મૂળ શરીરને છોડ્યા વગર નિર્મળ સ્ફટિકના રંગનું અંક હાથનું પુતળું નીકળીને અંતર્મુહુર્તમાં કેવળી ભગવાનને દેખે છે ત્યારે તે કેવળીનાં દર્શનથી પોતાના આશ્રયભૂત મુનિને પદ અને પદાર્થનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન

કગલીને પછી પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે તે ‘આહારક’ સમુદ્ધાત છે. (૭) કેવળીઓને જે દંડ, કપાટ, પ્રતર અને લોકપુરણ આત્મપ્રદેશો થાય છે તે કેવળી સમુદ્ધાત છે. હવે નયાવિભાગ કહે છે—અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર-નયથી જીવ પોતાના શરીરની બરોબર છે તથા નિશ્ચયનયથી લોકાકાશના જે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેની બરોબર અસંખ્યાત પ્રદેશોનો ધારક આ જીવ છે. અહિં જે ‘વા’ શબ્દ છે તેનાવડે અંતઃકર્તાએ એમ સૂચિત કર્યું છે કે સ્વસંવિત્તિથી સમુત્પન્ન કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની અવસ્થામાં જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વ્યવહારનયથી આત્મા લોકાલોક વ્યાપક છે. કિન્તુ નૈયાયિક મિમાંસક તથા સાંખ્ય મતાનુયાયીઓ જેવી રીતે આત્માને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ વ્યાપક માને છે તેમ નથી. તેવી રીતે પાંચેન્દ્રિય તથા મનના વિષયોના વિકલ્પોથી રહિત સમાધિકાળે સ્વસંવેદન લક્ષણ બોધ-જ્ઞાન વિદ્યમાન હોતાં બહિર્વિષયરૂપ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના અભાવથી આત્મા જડ માન્યો છે. પરંતુ સાંખ્યમતની જેમ આત્મા સર્વથા જડ નથી તથા રાગાદિ વિભાવ પરિણામોના (અભાવની અપેક્ષા શુન્ય થાય છે, કિન્તુ બૌદ્ધમતની સમાન અનંત જ્ઞાનાદિ અપેક્ષા શુન્ય નથી. વિશેષમાં—અણુમાત્ર શરીર આત્મા છે. અહિં અણુ શબ્દથી ઉત્સેધ ઘનાંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જે લખ્ધ અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મનિગોદ શરીર છે. તે શરીરનું અહણુ કરવું બોધ્યું કિન્તુ પુદ્ગલ પરમાણુનું અહણુ ન કરવું. તથા ગુરૂ શરીર શબ્દથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ જે મહામત્સ્યનું શરીર છે.

તેનું અહણ કરવું જોઈએ અને મધ્યમ અવગાહનાથી મધ્યમ શરીરોનું અહણ કરવું. અહિં તાત્પર્ય આ છે કે-જીવ દેહ પ્રત્યેના મમત્વના નિમિત્તે દેહને અહણ કરીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે તેથી દેહાદિના મમત્વને ત્યાગીને નિર્મોહ નિજશુદ્ધ આત્મામાં ભાવના કર્તાવ્ય છે. આ પ્રમાણે 'જીવ સ્વદેહ માત્ર છે' એવા વ્યાખ્યાનરૂપે આ ગાથા સૂત્ર સમાપ્ત થયું. (૧૦)

હવે ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા નયવિભાગ પૂર્વક સંસારી જીવનું સ્વરૂપ અને તેના અંતમાં શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

પૃથ્વીજલતેજવાયુ, વણ્ણફદી વિવિધથાવરેન્દ્રી ।

વિગતિગચદુપંચક્ષા, લસજીવા હોંતિ સંઘાદી ॥૧૧॥

પૃથિવીજલતેજોવાયુ-વનસ્પતયઃ વિવિધસ્થાવરૈકેન્દ્રિયાઃ ।

દ્વિકત્રિકચતુઃષ્ઠાક્ષાઃ, ત્રસ જીવાઃ મવન્તિશઙ્ખાદયઃ ॥૧૧॥

ગાથાર્થ:—પૃથ્વી, જળ, અગ્ની, વાયુ અને વનસ્પતિ એમ લેહ્યુક્ત વિવિધ પ્રકારના એકેન્દ્રિય સ્થાવર જીવો છે તથા શંખ આદિ જે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ધારક ત્રસ જીવો હોય છે.

વૃત્ત્યર્થ:—અહિં 'હોંતિ' આદિ પદોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. હ્રસ્વસ્થ જીવો અતિન્દ્રિય, અમૂર્ત, નિજ પરમાત્મ સ્વભાવની અનુભૂતિજનિત, સુખામૃતરૂપ સુધારસને ન પ્રાપ્ત કરતા થકા તુચ્છ ઇન્દ્રિયસુખની અભિલાષા કરે છે અને તેમાં આસક્ત થઈને એકેન્દ્રિય આદિ

જીવોનો ઘાત કરે છે, તે જીવઘાતથી ઉપાર્જન કરેલ ત્રસ સ્થાવર નામકર્મના ઉદયથી સ્વયં ત્રસ સ્થાવર થાય છે. પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવ થાય છે. તેમની સંખ્યા કેટલી છે? આગમ કથિત પોતાના અનેક પ્રકારના અવાન્તર લેદો સહિત બહુ પ્રકારના છે. સ્થાવર નામકર્મના ઉદયથી સ્થાવર, એકેન્દ્રીય જાતી નામકર્મના ઉદયથી સ્પર્શનેન્દ્રિયયુક્ત એક ઈન્દ્રિય હોય છે. આ પ્રકારના કેવલ સ્થાવર જીવો જ નથી હોતા, પરંતુ બે, ત્રણ, ચાર તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા ત્રસ નામકર્મના ઉદયથી ત્રસ જીવો પણ હોય છે, તે કેવા છે? સ્પર્શ અને રસ એ બે ઈન્દ્રિયોવાળા ચંપ કૃમિ, છીપ આદિ બે ઈન્દ્રિય જીવો છે. સ્પર્શ, રસ, દ્રાણુ આ ત્રણ ઈન્દ્રિયોવાળા કુંથુ, કીડી, જૂ, માંકણુ આદિ ત્રણ ઈન્દ્રિય જીવો છે. સ્પર્શ, રસ, દ્રાણુ, ચક્ષુ આ ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા ડાંસ, મચ્છર, માખી, ભ્રમર આદિ ચતુરિન્દ્રીય જીવો છે. સ્પર્શ, રસ, દ્રાણુ, ચક્ષુ અને કાન આ પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા મનુષ્ય આદિ પંચેન્દ્રીય જીવો છે. અહિં સારાંશ એમ છે કે નિર્મળ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ નિજ પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન જે પારમાર્થિક સુખ તેને ન પ્રાપ્ત કરતો થકો જીવ ઈન્દ્રિય સુખમાં આસક્ત થઈને એકેન્દ્રીય આદિ જીવોની હિંસા કરે તેથી ત્રસ-સ્થાવર થાય છે એમ પ્રથમ કહેલ છે તેથી ત્રસ સ્થાવરમાં જે ઉત્પત્તિ થાય છે તેના વિનાશ અર્થે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરમાત્મામાં ભાવના કર્તવ્ય છે. (૧૧)

હવે તે ત્રસ તથા સ્થાવરપણાને ચૌદ જીવસમાસરૂપે
વ્યક્ત કરે છે:—

સમણા અમણા ગેયા, પઞ્ચેદિક્ષ ગિમ્મણા પરે સઙ્ગે ।

ચાદરસુહમેન્દી, સઙ્ગે પજ્જત્ત દ્વરા ય ॥ ૧૨ ॥

સમનસ્કાઃ અમનસ્કાઃ, જ્ઞેયાઃ પઞ્ચેન્દ્રિયાઃ નિર્મનસ્કાઃ પરે સર્વે ।

બાદરસૂક્ષ્મેન્દ્રિયાઃ, સર્વે પર્યાપ્તાઃ ઇતરે ચ ॥ ૧૨ ॥

ગાથાર્થ:—પંચેન્દ્રીય જીવો સંજી અને અસંજી
એમ બે પ્રકારના છે. શેષ સર્વ જીવો મનરહિત અસંજી
છે. એકેન્દ્રીય જીવ બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારના છે.
આ સર્વ જીવો પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત હોય છે.

વૃત્ત્યર્થ:—સમસ્ત શુભાશુભ વિકલ્પોથી રહિત જે
પરમાત્મ દ્રવ્ય તેનાથી વિલક્ષણ અનેકવિધ વિકલ્પ બલ-
રૂપ મન છે. તે મનયુક્ત જીવોને સંજી કહે છે. તેનાથી
વિપરીત અમનસ્કા જીવોને અસંજી કહે છે. પંચેન્દ્રીય
જીવો સંજી અને અસંજી બે પ્રકારના હોય છે. આવા
સંજી તથા અસંજી પંચેન્દ્રીય તિર્યંચ જ હોય છે. નારકી
મનુષ્ય અને દેવ સંજી પંચેન્દ્રીય જ હોય છે. પંચેન્દ્રીયથી
ક્ષિન્ન અન્ય સર્વ બે ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિય જીવો મન-
રહિત અસંજી હોય છે. બાદર અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રીય
જીવો અષ્ટદલવાળા પદ્માકાર જે દ્રવ્યમન અને તે દ્રવ્ય-
મનના આધારે શિક્ષા, વચન ઉપદેશ આદિનું ગ્રાહક જે
ભાવમન, તે બંને પ્રકારનું મન ન હોવાથી અસંજી જ
છે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત સંજી અને અસંજી બંને

પંચેન્દ્રીયો, અને જે, ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયરૂપ વિકલત્રય તથા બાહર અને સૂક્ષ્મ એ જે પ્રકારના એકેન્દ્રીય એ રીતે સાત ભેદ થયા. આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન આ છ પર્યાપ્તિઓ છે. આમાંથી એકેન્દ્રીય જીવોને આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર પર્યાપ્તિઓ હોય છે. વિકલેન્દ્રીય જીવોને તથા અસંજી પંચેન્દ્રી જીવોને મન સિવાય પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે અને સંજી પંચેન્દ્રીય જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.

આ ગાથામાં કહેલ ક્રમથી તે જીવો પોત પોતાની પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ થવાથી સાતેય પર્યાપ્તિ છે અને પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થવાની દશામાં સાતેય અપર્યાપ્તિ હોય છે. એ પ્રમાણે ચૌદ જીવ સમાસ બાણવા. “ ઇન્દ્રિય, કાય, આયુ, એ ત્રણ પ્રાણ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ બંનેને હોય છે. શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિને જ હોય છે. વચનબલ પ્રાણ પર્યાપ્તિ બેઇન્દ્રિય આદિને જ હોય છે. મનોબલ પ્રાણ સંજી પર્યાપ્તિને જ હોય છે.” “ પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં સંજી પંચેન્દ્રીયોને દસ પ્રાણ, અસંજી પંચેન્દ્રીયોને મન સિવાય નવ પ્રાણ, ચાર ઇન્દ્રિયોને મન અને કર્ણ ઇન્દ્રિય સિવાય આઠ પ્રાણ, ત્રણ ઇન્દ્રિયોને મન, કર્ણ ચક્ષુ સિવાય સાત પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયોને મન કર્ણ ચક્ષુ અને ઘ્રાણ સિવાય છ પ્રાણ અને એકેન્દ્રીયોને મન, કર્ણ, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસના તથા વચનબલ સિવાય ચાર પ્રાણ હોય છે. અપર્યાપ્તિ જીવોમાં સંજી તથા અસંજી

એ બંને પંચેન્દ્રીયો શ્વાસોચ્છવાસ, વચનભળ અને મનોભળ સિવાય સાત પ્રાણ હોય છે અને ચાર ઇન્દ્રિયોથી એક ઇન્દ્રિય પર્યંત ક્રમથી એક એક પ્રાણ ઘટતો ઘટતો છે.” આ બે ગાથાઓ દ્વારા કહેલ ક્રમથી યથાસંભવ ઇન્દ્રિયાદિક દશ પ્રાણ સમજવા. અભિપ્રાય એ છે કે આ પર્યાપ્તિઓ તથા પ્રાણોથી લિપ્ત પોતાનો શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે. (૧૨)

હવે શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવનો ગ્રાહક જે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય છે તેની અપેક્ષા સર્વ જીવ શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવના ધારક છે તો પણ અશુદ્ધ નયથી ચૌદ માર્ગણુ-સ્થાન અને ચૌદ ગુણુસ્થાનો સહિત હોય છે એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે:—

મગ્ગણુગુણઠાણેહિં ય, ચરુદસહિં હવંતિ તદ્ અશુદ્ધનયા ।

વિણ્ણેયા સંસારી, સન્ને સુદ્ધા હુ સુદ્ધનયા ॥ ૧૩ ॥

માર્ગણાગુણસ્થાનૈશ્ચ ચતુદેશભિઃ ભવન્તિ તથા અશુદ્ધનયાત્ ।

વિજ્ઞેયાઃ સંસારિણઃ, સર્વે સુદ્ધાઃ સ્વલુ સુદ્ધનયાત્ ॥ ૧૩ ॥

ગાથાર્થ:—સંસારી જીવ અશુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી ચૌદ માર્ગણુ તથા ચૌદ ગુણુસ્થાનોના ભેદથી ચૌદ ચૌદ પ્રકારના હોય છે અને શુદ્ધનયથી સર્વ સંસારી જીવ શુદ્ધ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—જેવી રીતે પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહેલ ચૌદ જીવ સમાસો દ્વારા જીવોના ચૌદ ભેદ થાય છે તેવી રીતે માર્ગણુ અને ગુણુસ્થાનોવડે કેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે? પ્રત્યેકની ચૌદ, ચૌદ સંખ્યા છે. કઈ અપેક્ષાઓ? અશુદ્ધ-

નયની અપેક્ષાએ. માર્ગણા અને ગુણસ્થાનોથી અશુદ્ધનયની અપેક્ષા ચૌદ ચૌદ પ્રકારના કોણ થાય છે ? સંસારી જીવ થાય છે. તે સર્વ સંસારી જીવ શુદ્ધ સ્વાભાવિક, શુદ્ધ જ્ઞાયકરૂપ એક સ્વભાવના ધારક છે. કઈ અપેક્ષાએ ? શુદ્ધ-નયથી અર્થાત શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ.

હવે આગમપ્રસિદ્ધ ગાથાદ્રવ્યવડે ગુણસ્થાનોનાં નામ કહે છે. “મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ, દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગકેવલી, અને અયોગિકેવલી આ પ્રમાણે ક્રમથી ચૌદ ગુણસ્થાનો છે. હવે તે ગુણસ્થાનોનું સંક્ષેપથી પ્રત્યેકનું લક્ષણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—સ્વાભાવિક શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનરૂપ અખંડ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય નિજ-પરમાત્મા આદિ છ દ્રવ્યો પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થોમાં ત્રણ મૂઢતા આદિ પચીસ દોષ રહિત, વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત નય વિભાગવડે જે જીવને શ્રદ્ધાનં નથી તે જીવ ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ થાય છે. પાપાણુરેખા સદશ અનંતાનુબંધી કોષ્ઠ માન માયા લોભમાંથી કોઈ એકના ઉદયથી પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને મિથ્યાત્વને ગ્રાહ્ય ન થાય ત્યાંસુધીના અંતરાલવર્તી પરિણામવાળો જીવ “સાસાદન” છે. જે, વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત નિજ-શુદ્ધાત્માદિ તત્ત્વોને માને છે અને અન્ય મત પ્રણીત પણ માને છે તે દર્શનમોહનીયના ભેદ. મિશ્ર કર્મના ઉદયથી, હ્રદય અને ગોળ મિશ્રીત પદાર્થની સમાન “મિશ્રગુણ-

સ્થાનવાળો” છે. અહિં શંકા:—“ગમે તે હોય મારે તો એક દેવથી પ્રયોજન છે અર્થાત્ સર્વ દેવો વંદનીય છે, નિંદા કોઈપણ દેવની ન કરવી જોઈએ ” આ પ્રમાણે વૈનયિક અને સંશય મિથ્યાદષ્ટિ માને છે, તો તેઓમાં તથા મિશ્રગુણસ્થાનવર્તી સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિમાં શું વિશેષતા છે ? શંકાનો પરિહાર:—વૈનયીક મિથ્યાદષ્ટિ તથા સંશય મિથ્યાદષ્ટિ તો સર્વ દેવો તથા સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી કોઈ એકની લક્ષિત રૂપ પરિણામથી મને પુણ્ય થશે એમ માનીને સંશયરૂપે લક્ષિત કરે છે પરંતુ તેને કોઈ નિશ્ચય નથી. અને મિશ્રગુણસ્થાનવર્તી જીવને બંનેમાં નિશ્ચય છે. આજ વિશેષતા છે. “સ્વાભાવિક અનંત જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોના આધારભૂત નિજ પરમાત્મ દ્રવ્ય ઉપાદેય છે તથા ઈંદ્રિયસુખ આદિ પરદ્રવ્ય ત્યાજ્ય છે ” એ પ્રમાણે અહિં સર્વજ્ઞદેવ પ્રણિત નિશ્ચય અને વ્યવહારનયને સાધ્યસાધક ભાવથી માને છે, પરંતુ ભૂમિરેખાદિ સદશ ક્રોધ આદિ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી, મારણનિમિત્ત કોટવાલદ્વારા પકડાએલા ચોરવત્ આત્મનિંદાચુક્ત થઈને ઈંદ્રિય સુખનો અનુભવ કરે છે; આ “અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ” ચતુર્થ ગુણસ્થાનવર્તીનું લક્ષણ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે સમ્યગ્દષ્ટિ થઈને જે ભૂમિરેખાદિ સમાન ક્રોધાદિ દ્વિતિય કષાયોના ઉદયનો અભાવ થતાં, અંતરંગમાં નિશ્ચય નયથી એકદેશ રાગ આદિથી રહિત સ્વાભાવિક સુખાનુભૂતિરૂપ લક્ષણ તથા બાહ્ય વિષયોમાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અગ્રહમ્ અને પરિગ્રહના એકદેશ ત્યાગરૂપ પાંચ

અણુવ્રતોમાં અને “દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ, સચિત્તવિરત્ત, રાત્રિભૂક્તિત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ, પરિબ્રહ્મત્યાગ, અનુમતિત્યાગ અને ઉદ્દિષ્ટત્યાગ.” આ ગાથા કથિત અગીયાર સ્થાનોમાંથી કોઈ એક સ્થાનમાં વર્તવા-વાળો “પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક” થાય છે. તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ; ધૂલિરેખા સદૃશ ક્રોધાદિ તૃતીય કષાયોના ઉદયનો અભાવ થતાં નિશ્ચયનયથી આભ્યંતર રાગાદિ ઉપાધિ રહિત; નિજશુદ્ધ આત્મ સંવિત્તિથી સમુત્પન્ન સુખામૃતનો અનુભવ જેનું લક્ષણ છે એવો, અને બહિર્વિષયોમાં સમસ્ત પ્રકારે પ્રાણુતિપાત, અદત્તાદાન, મૃષાવાદ, મૈથુન અને પરિબ્રહ્મની નિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવા પાંચ મહાવ્રતોમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે તે દુઃસ્વપ્નાદિ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પ્રમાદ સંયુક્ત હોઈને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી “અપ્રમત્ત સંયત” થાય છે. તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ, જળરેખા સદૃશ સંજવલન કષાયનો મંદ ઉદય થતાં નિપ્રમાદ જે શુદ્ધાત્મ સંવિત્તિ તેમાં મદોત્પાદક વ્યક્તાવ્યક્ત પ્રમાદોથી રહિત થઈને સપ્તમ ગુણસ્થાનવર્તી “અપ્રમત્ત સંયત” થાય છે. તે જ, અતીવ સંજવલન કષાયનો મંદ ઉદય થતાં અપૂર્વ પરમ આહ્લાદમય એક સુખાનુભૂતિ લક્ષણરૂપ “અપૂર્વકરણુમાં ઉપશામકે તથા ક્ષપકે નામનો અષ્ટમ ગુણસ્થાનવર્તી” થાય છે.

દષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત પોતાના નિશ્ચલ પરમાત્મ સ્વરૂપના એકાગ્ર ધ્યાનમય પરિણામોવડે જે જીવોનાં (પરિણામોમાં)

એક સમયમાં પરસ્પર અંતર નથી હોતું તેઓ, વર્ણ
તથા સંસ્થાનનો ભેદ હોવા છતાં પણ અનિવૃત્તિકરણ
વડે ઉપશામક ક્ષપક સંજ્ઞાના ધારક; અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ
દ્વિતીય કષાય આદિ એકવીસ પ્રકારની ચારિત્રમોહનીય
કર્મની પ્રકૃત્તિઓને ઉપશમાવવામાં તથા ક્ષપાવવામાં
સમર્થ નવમા “અનિવૃત્તિકરણ ગુણુસ્થાનવર્તી”
થાય છે. સૂક્ષ્મ પરમાત્મ તત્ત્વની ભાવનાના બળથી સૂક્ષ્મ-
દષ્ટિરૂપ લોભકષાયના ઉપશામક તથા ક્ષપક છે તેઓ
દશમા ‘સૂક્ષ્મ સાંપરાય’ ગુણુસ્થાનવર્તી છે. પરમ
ઉપશમમૂર્તિ નિજાત્મ સ્વભાવની સંવિત્તિના બળથી સંપૂર્ણ
મોહને ઉપશમ કરવાવાળો અગીયારમા ‘ઉપશાંત કષાય’
ગુણુસ્થાનવર્તી છે. ઉપશમ શ્રેણીથી લિપ્ત ક્ષપક શ્રેણીના
માર્ગથી કષાય રહિત શુદ્ધાત્માની ભાવનાના બળથી જેના
સમસ્ત કષાયો નષ્ટ થઈ ગયા છે તે બારમા “ક્ષીણમોહ”

ગુણુસ્થાનવર્તી થાય છે. મોહનો ક્ષય થયા બાદ અંતમુંદૂર્ત
કાળમાં જ નિજ શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ એકત્વ વિતર્ક
અવિચાર નામના દ્વિતીય શુકલ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈને
તેના અંત્ય સમયમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા અંતરાય
એમ ત્રણેને યુગપત એક જ સમયમાં સર્વથા નિર્મૂળ
કરીને મેઘપટલમાંથી વિનિગત સૂર્યની સમાન સકલ
વિમલ કેવળજ્ઞાન કિરણોવડે લોકાલોક પ્રકાશક ‘સયોગ
કેવળી’ તેરમા ગુણુસ્થાનવર્તી જિનભાસ્કર થાય છે.
મન વચન અને કાયવર્ગણના અવલંબનથી કર્મેને ગ્રહણ
કરવામાં કારણરૂપ જે આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પર્ધરૂપ યોગ

છે તેનાથી રહિત ચૌદમા 'અયોગીજિન' ગુણસ્થાનવર્તી થાય છે. તદ્દનંતર નિશ્ચય રત્નત્રયના કારણભૂત સમયનાર નામનું જે પરમ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે તેનાથી, પૂર્વોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનોથી રહિત જ્ઞાનાવરણાદિ અષ્ટ કર્મોથી રહિત તથા સમ્યક્ત્વ આદિ અષ્ટગુણોમાં ગર્ભિત નિર્નામ નિર્ગોત્ર આદિ અનંત ગુણો સહિત સિદ્ધ થાય છે.

અહિં શિષ્ય શંકા કરે છે:—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જતાં મોક્ષના કારણભૂત રત્નત્રયની પણ પૂર્ણતા થઈ હોવાથી તે જ ક્ષણે મોક્ષ થવું જોઈએ, સયોગી અને અયોગી જિન એ બે ગુણસ્થાનોમાં રહેવાનો કોઈ સમય જ નથી ? શંકાનો પરિહાર કરવામાં આવે :—(કેવળજ્ઞાન થતાં) યથાખ્યાત ચારિત્ર તો થઈ જાય છે કિન્તુ પરમ યથાખ્યાત ચારિત્ર નથી થતું. અહિં દૃષ્ટાંત—જેમકે (કોઈ મનુષ્યને) ચૌર વ્યાપારનો અભાવ હોવા છતાં તેને ચોરના સંસર્ગનો દોષ લાગે છે, તેવી રીતે સયોગ કેવલીને ચારિત્ર વિનાશક ચારિત્ર મોહના ઉદયનો અભાવ છે તોપણ નિષ્ક્રિય શુદ્ધાત્માના આચરણથી વિલક્ષણ ત્રણ યોગોનો વ્યાપાર છે તે ચારિત્રમાં મલ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણે યોગોથી રહિત અયોગીજિનના ચરમ સમયને છોડીને, શેષ અઘાતિયા કર્મોનો તીવ્ર ઉદય ચારિત્રમાં મળ ઉત્પન્ન કરે છે અને ચરમ સમયમાં તે અઘાતિયા કર્મોનો મંદ ઉદય થતાં ચારિત્રમાં દોષનો અભાવ થવાથી અયોગીજિન મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ચૌદ ગુણસ્થાનોનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે ચૌદ માર્ગભ્યાઓનું કથન કરે છે. “ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞા તથા આહાર” આ પ્રમાણે ગાથામાં કહ્યા મુજબ ક્રમથી ગતિ આદિ ચૌદ માર્ગભ્યાઓ જાણવી. (૧) સ્વઆત્મોપલબ્ધિની સિદ્ધિથી વિલક્ષણ નારક તિર્થંચ, મનુષ્ય તથા દેવગતિના ભેદથી ગતિ-માર્ગભ્યા ચાર પ્રકારની છે. (૨) અતિન્દ્રિય શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના પ્રતિપક્ષભૂત એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા પાંચેન્દ્રિયના ભેદથી ઇન્દ્રિય માર્ગભ્યા પાંચ પ્રકારની છે. (૩) અશરીરી એવા આત્મ તત્ત્વથી વિસદૃશ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ તથા ત્રસકાયના ભેદથી ઇન્દ્રિયમાર્ગભ્યા પાંચ પ્રકારની છે. (૪) નિર્વ્યાપાર એવા શુદ્ધાત્મ પદાર્થથી વિલક્ષણ મનાયોગ, વચનયોગ તથા કાયયોગના ભેદથી યોગમાર્ગભ્યા ત્રણ પ્રકારની છે અથવા વિસ્તારથી સત્યમનોયોગ, અસત્યમનોયોગ, ઉભય-મનોયોગ, અનુભયમનોયોગ એમ ચાર પ્રકારના મનોયોગ તથા સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભય એ ચાર પ્રકારનો વચન યોગ તથા ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈકિંચિક, વૈકિંચિક મિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્માણુ એમ સાત પ્રકારનો કાયયોગ છે. સર્વ મળી યોગમાર્ગભ્યા ૧૫ પ્રકારની છે. (૫) વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગાદિક દોષોથી રહિત જે પરમાત્મ દ્રવ્ય છે તેનાથી ભિન્ન સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ત્રણ પ્રકારથી વેદ માર્ગભ્યા છે. (૬) નિષ્કષાય એવા શુદ્ધાત્મ સ્વભાવથી

પ્રતિકૂળ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એમ ચાર ભેદથી કષાયમાર્ગીણા ચાર પ્રકારની છે. વિસ્તારથી અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, સંજ્વલન એ ભેદો સોળ કષાય અને હાસ્યાદિક નવ નોકષાય એમ કુલ પચીસ પ્રકારની કષાયમાર્ગીણા છે. (૭) મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવળ એમ પાંચ જ્ઞાન તથા કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ એમ ત્રણ અજ્ઞાન આ પ્રમાણે જ્ઞાન માર્ગીણા આઠ પ્રકારની છે. (૮) સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહાર-વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપ્રાય, અને યથાખ્યાત, એ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર અને સંયમાસંયમ તથા અસંયમ એ બે પ્રતિપક્ષી એ પ્રમાણે સંયમ માર્ગીણા સાત પ્રકારની છે. (૯) ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ, કેવળ એ પ્રમાણે દર્શનમાર્ગીણા ચાર પ્રકારની છે. (૧૦) કષાયોદયથી અનુરંજિત મન, વચન, કાયના યોગની પ્રવૃત્તિથી વિસદૃશ પરમાત્મ દ્રવ્ય, તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ, શુકલ એ પ્રમાણે લેશ્યામાર્ગીણા છ પ્રકારની છે. (૧૧) ભવ્ય અને અભવ્યના ભેદથી ભવ્ય માર્ગીણા બે પ્રકારની છે.

અહિં શિષ્ય શંકા કરે છે:—“ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવરૂપ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી જીવ ગુણસ્થાનો તથા માર્ગીણાસ્થાનોથી રહિત છે ” એમ પૂર્વે કહેલ છે, અને હવે અહિં ભવ્ય અભવ્ય રૂપથી માર્ગીણાને પણ આપે પારિણામિક ભાવ કહ્યો તેથી તો પૂર્વાપર વિરોધ છે ?

હવે શંકાનો પરિહાર કરવામાં આવે છે:—પૂર્વે શુદ્ધ

પારિણામિક ભાવના અપેક્ષાથી શુણ્યસ્થાન માર્ગાણ્યસ્થાનને નિષેધ કરેલ છે અને અહિં અશુદ્ધ પારિણામિક ભાવરૂપે ભવ્ય તથા અભવ્ય એ બે માર્ગાણ્યામાં ઘટીત થાય છે. બે કહો કે “શુદ્ધ અશુદ્ધના ભેદથી પારિણામિક ભાવ શુદ્ધ જ છે?” તેમ કહેવું પણ ઠીક નથી; કારણકે, યદ્યપિ સામાન્યરૂપથી ઉત્સર્ગ વ્યાખ્યાનથી પારિણામિક ભાવ શુદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવે છે, તથાપિ અપવાદ વ્યાખ્યાનથી અશુદ્ધ પારિણામિક ભાવ પણ છે તે કારણે “જીવભવ્યાભવ્યત્વાન ય” (ત. સૂ. અ. ૨. સૂ ૭) આ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જીવત્વ, ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વના ભેદથી પારિણામિકભાવ ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે, તેમાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જીવત્વ છે તે અવિનશ્વર હોવાના કારણે શુદ્ધ દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષા શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. તથા જે કર્મ જનિત દશ પ્રકારના પ્રાણરૂપ જીવત્વ છે તે જીવત્વ, ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે અને તે ત્રણે વિનાશશીલ હોવાના કારણે પર્યાયને આશ્રિત હોવાથી પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષા તે અશુદ્ધ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે.

શંકા—તેની અશુદ્ધતા કેવી રીતે છે ?

સમાધાન:—યદ્યપિ આ ત્રણે અશુદ્ધ પારિણામિક વ્યવહારનયથી સંસારી જીવમાં છે, તથાપિ, “સંવે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણ્યા” આ વચનાનુસાર આ ત્રણે ભાવો શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી, અને મુક્ત જીવોમાં તે

સર્વથા જ નથી; આ હેતુથી તેની અશુદ્ધતા કહેવામાં આવે છે. તે શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ પારિણામિક ભાવમાંથી જે શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ છે તે ધ્યાનના સમયે ધ્યેયરૂપ થાય છે, ધ્યાનરૂપ નહિ. કારણકે ધ્યાન પર્યાય વિનશ્વર છે. અને શુદ્ધ પરિણામિક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. એમ ભાવાર્થ છે. (૧૨) ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ભેદથી સમ્યક્ત્વ માર્ગાણા ત્રણ પ્રકારની છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન, અને મિશ્ર એ ત્રણ વિપક્ષ ભેદોની સાથે સમ્યક્ત્વ માર્ગાણા છ પ્રકારની પણ જાણવી. (૧૩) સંજિત્વ તથા અસંજિત્વથી વિસદૃશ પરમાત્મ-સ્વરૂપથી ભિન્ન સંજ્ઞી માર્ગાણા સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞીના ભેદથી બે પ્રકારની છે. (૧૪) આહારક અને અનાહારક જીવોના ભેદથી આહાર માર્ગાણા પણ બે પ્રકારની છે.

આ પ્રમાણે ચૌદ માર્ગાણાઓનું સ્વરૂપ જાણવું. આ પ્રમાણે “પુઠાવજલતેયવાઉ” ઇત્યાદિ બે ગાથાઓ અને તૃતીય ગાથા “ણિલ્લમ્મા અઠ્ઠગુણા” ના ત્રણ પદોવડે “ગુણસ્થાન, જીવસમાસ, પર્યાપ્તિ, પ્રાણ, સંજ્ઞા ચૌદ માર્ગાણા, અને ઉપયોગ એ પ્રમાણે ક્રમશઃ વીસ પ્રરૂપણા કહી છે.” ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલું સ્વરૂપ ધવલ, જયધવલ, અને મહાધવલ પ્રબંધ નામના જે ત્રણ સિદ્ધાંત ગ્રંથો છે તેનાં બીજપદની સૂચના ગ્રંથકારે કરી છે. “સંવે સુદ્ધા હુ, સુદ્ધણ્યા” આ તૃતીય ગાથાના ચોથા પદથી શુદ્ધાત્મ-તત્ત્વનાં પ્રકાશક પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર, અને સમયસાર એ ત્રણ પ્રાભુતોનાં બીજપદ સૂચિત કરેલ છે. અહિં

શુણ્યસ્થાન અને માર્ગાણાઓમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન
એ બે તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને અનાહારક શુદ્ધાત્માનું
સ્વરૂપ છે, અતઃ સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે; અને જે શુદ્ધાત્માનાં
સમ્યક્શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને આચારણરૂપ કારણ સમયસાર છે
તેા તે ઉપાદેયભૂતનું વિવક્ષિત એક દેશ શુદ્ધનય દ્વારા
સાધક હોવાથી પરંપરાએ ઉપાદેય છે, તેના સિવાય અન્ય
સર્વ હેય છે, અને જે અધ્યાત્મ ગ્રંથના બીજ-પદભૂત
શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે તેા ઉપાદેય જ છે. આ
પ્રમાણે જીવાધિકારમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ જીવના કથનની મુખ્ય-
તાથી સમ્પન્ન સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ. (૧૩)

હવે નિમ્ન લિખિત ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સિદ્ધોના
સ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધ દ્વારા તેમના ઉદ્ધવગમન સ્વભાવનું
કથન કરે છે:—

નિષ્કમ્મા અદ્વગુણા, કિંચૂણા ચરમદેહદો સિદ્ધા ।

લોયગ્ગાઠિદા નિચ્ચા, ઉપ્પાદવયેહિં સંજુત્તા ॥ ૧૪ ॥

નિષ્કર્માણઃ અદ્વગુણાઃ, કિંચિત્તદૂનાઃ ચરમદેહતઃ સિદ્ધાઃ ।

લોકાગ્રસ્થિતાઃ નિત્યાઃ, ઉત્પાદવ્યયામ્યાં સંયુક્તાઃ ॥ ૧૪ ॥

ગાથાર્થ:—સિદ્ધ લગવાન જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોથી
રહિત છે. સમ્યક્ત્વ આદિ આઠ ગુણોના ધારક છે અને
આંતરમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન આકારવાળા છે અને
લોકાગ્રમાં સ્થિત છે, નિત્ય છે, તથા ઉત્પાદ-વ્યયથી
સંયુક્ત છે.

વૃત્યર્થ:—સિદ્ધ થાય છે. અહિં “ ભવન્તિ ” એ ક્રિયાનો અધ્યાહાર છે. સિદ્ધોમાં શું વિશિષ્ટતા છે ? કર્મોથી રહિત, આઠ ગુણોથી સહિત, અને ચરમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન સિદ્ધ હોય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સિદ્ધોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. હવે તેમનો ઉદ્ધવગમન સ્વભાવ કહે છે. તે સિદ્ધ લોકના અગ્રભાગમાં સ્થિત છે, નિત્ય છે તથા ઉત્પાદ, વ્યયથી સંયુક્ત છે. હવે વિસ્તારથી તેની વ્યાખ્યા કરે છે:—કર્મ શત્રુઓના વિદ્વંસક, સ્વશુદ્ધાત્મ સંવિત્તિના બળથી જ્ઞાનાવરણાદિ સમસ્ત મૂળ અને ઉત્તર કર્મ પ્રકૃતિઓનો વિનાશ કરવાથી આઠ કર્મોથી રહિત સિદ્ધ હોય છે. તથા “સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહન, અગુરુલઘુ અને અવ્યાબાધ આ આઠ ગુણો સિદ્ધોને હોય છે.” આ ગાથામાં કહેલા કર્મથી આઠ કર્મથી રહિત સિદ્ધોને આઠ ગુણ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોના આશ્રયભૂત નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવા પ્રકારની રૂચીરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કે જે પૂર્વે તપશ્ચરણની અવસ્થામાં ભાવિત કરેલ તેના ફળ સ્વરૂપ સમસ્ત જીવ આદિ તત્ત્વોના વિષયમાં વિપરીત આભનિવેશ રહિત પરિણામરૂપ પરમ ક્ષાયિક “સમ્યક્ત્વ” ગુણ સિદ્ધોને કહેલ છે. પૂર્વે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ભાવિત નિર્વિકાર સ્વાનુભવરૂપ જ્ઞાનના ફળ સ્વરૂપ એક જ સમયમાં લોક તથા અલોકના સંપૂર્ણ પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થયેલ વિશેષોને લણવાવાળો “કેવળજ્ઞાન” ગુણ છે. નિર્વિકલ્પ એવા નિજ શુદ્ધ આત્માની સત્તાના અવલોકનરૂપ જે દર્શન પૂર્વ

લાભ્યું હતું તે દર્શનના ફળરૂપ એક કાળમાં લોક
અલોકના સંપૂર્ણ પદાર્થોના સામાન્યને ગ્રહણ કરવાવાળો
“કેવળદર્શન” ગુણ છે. આત્મધ્યાનથી વિચલિત કરવા-
વાળા કેઈ અતિધોર પરિપક્વ તથા ઉપસર્ગ આદિ આવતાં
પૂર્વે જે પોતાના નિરંજન પરમાત્માના ધ્યાનમાં ધર્મનું
અવલંબન કર્યું હતું તેના ફળભૂત અનંતપદાર્થોને
જાણવાના વિષયમાં ખેદના અભાવરૂપ “અનંતવીર્ય” ગુણ
છે. સૂક્ષ્મ અતિન્દ્રિય કેવળજ્ઞાનનો વિષય હોવાના કારણે
સિદ્ધોના સ્વરૂપને “સૂક્ષ્મત્વ” કહે છે. એક દીપકના
પ્રકાશમાં જેમ અનેક દીપોનો પ્રકાશ સમાર્થ જાય છે
તેમ એક સિદ્ધના ક્ષેત્રમાં, સંકર તથા વ્યતિકર દોષના
પરિહાર પૂર્વક, અનંત સિદ્ધોને અવકાશદાનનું જે
સામર્થ્ય છે તે “અવગાહન” ગુણ છે. જે સિદ્ધસ્વરૂપ
સર્વથા ગુરૂ (ભારે) હોય તો લોખંડના ગોળાની જેમ તે
નીચે પડે અને જે સર્વથા લઘુ (હલકા) હોય તો આક-
ડાના રૂની જેમ સર્વદા અહિંતહીં ભ્રમણશીલ રહે, કિંતુ
સિદ્ધોનું સ્વરૂપ તેવું નથી તેથી તેમને “અગુરૂલઘુ” ગુણ
કહેલ છે. સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપાનુભવથી સસ્રુતપન્ન
તથા રાગાદિ વિભાવોથી રહિત સુખરૂપી અમૃતનું
જે એકદેશ સંવેદન પૂર્વે કરેલ તેના ફળસ્વરૂપ
અવ્યાખ્યાધરૂપ ‘અનંતસુખ’ ગુણ સિદ્ધોમાં કહેલ
છે. (આ શબ્દો વડે પૂર્વેનાં ગુણસ્થાનોમાં એક-દેશ
સંવેદનરૂપ સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર હોય છે કે જેની શરૂઆત
ઓથા ગુણસ્થાનથી છે, તે સિદ્ધ થાય છે-અનુવાદક.)

આ પ્રમાણે મધ્યમરૂપી શિષ્યોની અપેક્ષાથી સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણો કહેલા છે. વિસ્તાર રૂચિવાળા શિષ્યોની પ્રતિ વિશેષ ભેદ નયના અવલંબનથી ગતિરહિતતા, અતિન્દ્રિયતા, નિષ્કાયત્વ, નિર્યોગત્વ, નિવેદત્વ. નિષ્કષાયત્વ, નિર્નામત્વ, નિર્ગોત્રત્વ, નિરાયુષત્વ, આદિ વિશેષ ગુણ તથા એવી જ રીતે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ સામાન્ય ગુણ પોતાના આગમથી અવિરૂદ્ધ અનંત ગુણો બાણવા. સંક્ષેપ-રૂચિવાળા શિષ્યો પ્રતિ વિવક્ષિત અભેદનયની અપેક્ષા અનંતજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય, અથવા અનંતજ્ઞાનદર્શન સુખરૂપ ત્રણ ગુણ, અથવા કેવળજ્ઞાનદર્શન એ બે ગુણ છે. અને સાક્ષાત અભેદનયથી એક શુદ્ધ ચૈતન્ય ગુણ જ સિદ્ધોને છે. પુનઃ તે સિદ્ધો કેવા છે ? ચરમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન છે. શરીર-આંગોપાંગથી ઉત્પન્ન નાસિકા આદિનાં છિદ્રો અપૂર્ણ હોવાથી જે સમયે સયોગી ગુણસ્થાનના અંત સમયમાં ત્રીસ પ્રકૃતિઓના ઉદયનો વિચ્છેદ થયો તેમાં શરીર આંગોપાંગ કર્મનો પણ વિચ્છેદ થઈ ગયો, તેથી તે સમયે કિંચિત્ ન્યૂનતા થઈ છે. એમ બાણવું. અહિં શંકા:—જેમ દીપકનું આવરણ કરનાર પાત્ર દૂર કરતાં તે દીપકનો પ્રકાશ વિસ્તરી જાય છે તેમ દેહનો અભાવ થતાં સિદ્ધોનો આત્મા પણ વિસ્તરી જઈ લોક પ્રમાણ થવો જોઈએ.

આ શંકાનો પરિહાર કરવામાં આવે છે:—દીપકના પ્રકાશનો જે વિસ્તાર છે તે તો પ્રથમથી જ સ્વભાવથી દીપકમાં રહે છે, પછી તે દીપકના આવરણથી સંકુચિત

થાય છે. કિન્તુ જીવનો લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશત્વ સ્વભાવ છે, પરંતુ પ્રદેશોનું લોકપ્રમાણ વિસ્તરણ થવું તે સ્વભાવ નથી. જો એમ કહો કે “જીવના પ્રદેશો પ્રથમ લોકપ્રમાણ વિસ્તીર્ણ નિરાવરણ રહે છે પછી જેમ પ્રતીપને આવરણ થાય છે તેમ જીવના પ્રદેશો તો પૂર્વે અનાદિ-કાળથી સંતાનરૂપ શરીરના આવરણ સહિત જ રહે છે તેથી જીવના પ્રદેશોનો સંહાર નથી થતો. તથા વિસ્તાર અને સંહાર શરીર નામના નામકર્મને આધિન જ છે, જીવનો સ્વભાવ નથી, તેથી જીવના શરીરનો અભાવ થતાં પ્રદેશોનો વિસ્તાર નથી થતો. આ વિષયમાં ઉદાહરણ આપીએ છીએ. જેમ કોઈ મનુષ્યની મુઠ્ઠીમાં ચાર હાથ પ્રમાણ લાંબુ વસ્ત્ર રહેલું છે. હવે તે વસ્ત્ર, મુઠ્ઠી ખોલતાં પુરૂષના અભાવમાં સંકેત તથા વિસ્તાર નથી કરતું, તેવું તે પુરૂષે વસ્ત્રને છોડ્યું તેવું જ રહે છે. અથવા ભીની મૃતિકાનું વાસણ બનવાના સમયે સંકેત તથા વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે, કિંતુ જ્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે જળનો અભાવ હોવાથી સંકેત વિસ્તારને નથી પ્રાપ્ત થતું. તેવી જ રીતે મુક્ત જીવ પણ, પુરૂષના સ્થાનભૂત અથવા જળના સ્થાનભૂત શરીરના અભાવમાં સંકેત વિસ્તાર નથી કરતો.

કોઈ કહે છે કે “જીવ જે સ્થાનમાં કર્મોથી વિમુક્ત થઈ જાય છે ત્યાં જ રહે છે” તેનો નિષેધ કરવા કહે છે કે પૂર્વ પ્રયોગથી, અસંગ હોવાથી, બંધનો છંદ થવાથી, તથા ગતિના પરિણામથી આ ચાર હેતુઓથી

તથા કુંભારના ફરતા ચક્ર સમાન, મૃતિકાના લેપથી રહિત તુમ્બિ સમાન, એરંડાના બીજ સમાન તથા અગ્નિની શિખા સમાન, આ ચાર દૃષ્ટાંતોથી જીવને સ્વભાવથી જ ઉર્ધ્વગમન સમજવું જોઈએ. તે ઉર્ધ્વગમન લોકાશ્રય પર્યાંત જ થાય છે તેનાથી આગળ નથી થતું. કારણકે તેનાથી આગળ ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે.

સિદ્ધ નિત્ય છે. અહિં જે નિત્ય વિશેષણ છે તે, સદાશિવવાદી જે એમ કહે છે કે - ‘૧૦૦ કલ્પ પ્રમાણ સમય વ્યતિત થઈ જતાં જગત શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે તે સુક્ત જીવોનું પુનઃ સંસારમાં આગમન થાય છે.’ આ મતનો નિષેધ કરવા માટે છે, એમ જાણવું.

ઉત્પાદ-વ્યય સંયુક્તપણું જે સિદ્ધોનું વિશેષણ છે. તે સર્વથા અપરિણામિતાના નિષેધ માટે છે. અહિં જે કોઈ શંકા કરે કે—“સિદ્ધ નિરંતર નિશ્ચલ અવિનશ્વર શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નરક આદિ ગતિઓમાં ભ્રમણ નથી કરતા તેથી સિદ્ધમાં ઉત્પાદ વ્યય કેવી રીતે થાય? તેનો પરિહાર આ પ્રમાણે છે કે આગમમાં કહેલ અગુરુ-લઘુ ગુણની ષટ્ સ્થાનપતિત હાનિવૃદ્ધિરૂપથી જે અર્થપર્યાય થાય છે; તેની અપેક્ષા સિદ્ધોમાં ઉત્પાદ વ્યય થાય છે; અથવા જ્ઞેય પદાર્થ પોતાના જે જે ઉત્પાદ વ્યય દ્રૌવ્ય-રૂપથી પ્રતિ સમય પરિણમે છે તેના આકારથી અનીહિત વૃત્તિથી સિદ્ધોનું જ્ઞાન પણ પરિણમે છે તે કારણે પણ ઉત્પાદ વ્યય સિદ્ધોમાં ઘટિત થાય છે. અથવા સિદ્ધોમાં વ્યંજન પર્યાયની અપેક્ષાએ સંસાર પર્યાયનો

નાશ અને સિદ્ધ પર્યાયનો ઉત્પાદ તથા શુદ્ધ જીવ દ્રવ્ય-પણથી ધ્રોવ્ય છે. આ પ્રમાણે નયવિભાગથી નવ અધિકારોદ્ધારા જીવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવું.

અથવા તે જીવ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા એવા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. નિજ શુદ્ધ આત્માની સંવિત્તથી સસુતપન્ન વાસ્તવિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત ઇન્દ્રિય સુખમાં આસક્ત બહિરાત્મા છે, તેનાથી વિલક્ષણ અંતરાત્મા છે. અથવા દેહરહિત નિજ શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યની ભાવનારૂપ ભેદ-વિજ્ઞાનથી રહિત હોવાના કારણે દેહ આદિ પરદ્રવ્યોમાં જે એકત્વ ભાવનાથી પરિણત છે તે બહિરાત્મા છે. બહિરાત્માથી વિરૂદ્ધ અંતરાત્મા છે. અથવા હેયોપાદેયનું વિચારક “ચિત્ત” તથા નિર્દોષ પરમાત્માથી ભિન્ન રાગ આદિ “દોષ” અને શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણનો ધારક “આત્મા”, આ પ્રમાણે ઉક્ત લક્ષણવાળા ચિત્ત, દોષ, અને આત્મા, આ ત્રણેમાં અથવા વીતરાગ સર્વાન્નકથિત અન્ય પદાર્થોમાં જેને પરસ્પર સાપેક્ષ નયોદ્ધારા શ્રદ્ધાન અને જ્ઞાન નથી તે બહિરાત્મા છે અને તે બહિરાત્માથી ભિન્ન અંતરાત્મા છે. આ પ્રમાણે બહિરાત્મા-અંતરાત્માનું લક્ષણ સમજવું નોઈએ.

હવે પરમાત્માનું લક્ષણ કહે છે:—પૂર્ણનિર્મલ કેવલ-જ્ઞાનદ્વારા સર્વજ્ઞ સમસ્ત લોકાલોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે. તે કારણે તે પરમાત્મા “વિષ્ણુ” કહેવાય છે. પરમપ્રજ્ઞાનામક નિજ શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતથી

તૃપ્ત હોવાના કારણે ઉર્વશી તિલોત્તમા, રંભા આદિ દેવકન્યાઓ દ્વારા પણ જેનું પ્રદક્ષિણ અંકિત ન થઈ શક્યું તેથી તે “પરમપ્રદક્ષ કહેવાય છે.” કેવળજ્ઞાન આદિ ગુણરૂપી ઐશ્વર્યથી સુકત હોવાના કારણે, જેના પદની અભિલાષા કરતા એવા દેવેન્દ્ર આદિ પણ જેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, તે પરમાત્મા ‘ઈશ્વર’ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન શબ્દથી વાચ્ય ‘સુ’ એટલે ઉત્તમ અને ‘ગત’ એટલે જ્ઞાન, જેનું ઉત્તમજ્ઞાન છે તે ‘સુગત’ છે, અથવા શોભાયમાન અવિનશ્વર સુક્તિ પદને પ્રાપ્ત થયા તે “સુગત” છે. તથા ‘શિવ’ એટલે પરમ કલ્યાણ, નિર્વાણ અને અક્ષય જ્ઞાનરૂપ સુક્તપદને જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે શિવ કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલ લક્ષણના ધારક હોવાના કારણે તે પરમાત્મા અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણોના ધારક “જિન” કહેવાય છે. ઈત્યાદિ પરમાગમમાં કહેલા એક હજાર આઠ નામોવડે કહેવા યોગ્ય જે છે તેને પરમાત્મા જાણવા. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ત્રણે આત્માઓમાં જે મિથ્યાદષ્ટિ અલબ્ધ જીવ છે તેમાં કેવળ અહિરાત્મા તો વ્યક્તિરૂપે રહે છે, અને અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા એ બંને શક્તિરૂપથી રહે છે, ભાવી નૈગમન્યની અપેક્ષાથી વ્યક્તિરૂપે પણ રહે છે. મિથ્યાદષ્ટિ અલબ્ધ જીવમાં અહિરાત્મા વ્યક્તિરૂપથી અને અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા એ બંને શક્તિરૂપથી જ રહે છે; ભાવી નૈગમન્યની અપેક્ષા અલબ્ધમાં અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા વ્યક્તિરૂપે નથી રહેતા. જે અલબ્ધ જીવમાં પરમાત્મા

પર]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

શક્તિરૂપથી રહે છે તો તેમાં અલબ્ધત્વ કેવી રીતે છે? અલબ્ધ જીવમાં પરમાત્મા શક્તિની કેવળજ્ઞાન આદિરૂપથી વ્યક્તિ નહિ થાય તેથી તેમાં અલબ્ધત્વ છે. શુદ્ધનયની અપેક્ષા પરમાત્માની શક્તિ તો મિથ્યાદષ્ટિ લબ્ધ અને અલબ્ધ બંનેમાં સમાન છે. જો અલબ્ધ જીવમાં શક્તિરૂપે પણ કેવળજ્ઞાન ન હોય તો તેને કેવળજ્ઞાનાવરણ કમ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. ભાવાર્થ એ છે કે લબ્ધ અલબ્ધ એ બંને અશુદ્ધ નયથી છે. આ પ્રમાણે જેમ મિથ્યાદષ્ટિ બહિરાત્મામાં નયવિભાગથી ત્રણે આત્માઓને દર્શાવ્યા તેવી રીતે શેષ તેર ગુણસ્થાનોમાં પણ ઘટિત કરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે બહિરાત્માની દશામાં અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા એ બંને શક્તિરૂપે રહે છે અને ભાવી નૈગમનયથી વ્યક્તિરૂપે પણ રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. અંતરાત્માની અવસ્થામાં બહિરાત્મા ભૂતપૂર્વ નયથી “ધૃતના ઘડાની સમાન અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ શક્તિરૂપથી તથા ભાવી નૈગમનયની અપેક્ષા વ્યક્તિરૂપથી પણ જાણવું. પરમાત્મ અવસ્થામાં અંતરાત્મા તથા બહિરાત્મા ભૂતપૂર્વનયની અપેક્ષા જાણવાં જોઈએ. હવે ત્રણે પ્રકારના આત્માઓને ગુણસ્થાનોમાં યોજિત કરે છે—મિથ્યાત્વ, સાસાદન અને મિશ્ર, આ ત્રણે ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્ય ન્યૂનાધિક ભાવથી બહિરાત્મા જાણવા જોઈએ. અવિરત ગુણસ્થાનમાં તેને યોગ્ય અશુભ લેશ્યાથી પરિણુત જઘન્ય અંતરાત્મા છે અને ક્ષીણુકપાય ગુણસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે. અવિરત અને

ક્ષીણુકધાય શુણ્ણુસ્થાનોની મધ્યમાં જે સાત શુણ્ણુસ્થાનો છે તેમાં મધ્યમ અંતરાત્મા છે. સયોગી અને અયોગી એ અન્ને શુણ્ણુસ્થાનોમાં વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનયની અપેક્ષા સિદ્ધ સમાન પરમાત્મા છે અને સિદ્ધ તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. અહિં બહિરાત્મા તો હેય છે અને ઉપાદેય-ભૂત (એવા પરમાત્માના) અનંતસુખનો સાધક હોવાથી અંતરાત્મા ઉપાદેય છે અને પરમાત્મા સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એમ અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે છ દ્રવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાયનું પ્રતિપાદન કરવાવાળા પ્રથમ અધિકારમાં નમસ્કાર ગાથા આદિ ચૌદ ગાથાઓમાં નવ મધ્ય સ્થળો દ્વારા જીવદ્રવ્યના કથનરૂપ પ્રથમ અંતર અધિકાર સમાપ્ત થયો. (૧૪)

હવે પછી યદ્યપિ શુદ્ધ-બુદ્ધ એક સ્વભાવી પરમાત્મા દ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે તોપણ હેયરૂપ અજીવ દ્રવ્યનું આઠ ગાથાઓ દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. શા માટે કરે છે ? હેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન થવા બાદ ઉપાદેયનો સ્વીકાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

અજીવો પુણ ખેઓ, પુગલ ધમ્મો અધમ્મ આયાસં ।

કાલો પુગલ મુત્તો, રૂપાદિગુણો અમુત્તિ સેસા દુ ॥ ૧૫ ॥

અજીવઃ પુનઃ જ્ઞેયઃ, પુદ્ગલઃ ધર્મઃ અધર્મ આકાશમ્ ।

કાલઃ પુદ્ગલઃ મૂર્ત્તઃ, રૂપાદિગુણઃ અમૂર્ત્તાઃ શેષાઃ તુ ॥ ૧૫ ॥

ગાથાર્થઃ—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાળ

એ અજીવ દ્રવ્યો જાણવાં. તેમાં રૂપ આદિ ગુણોનું ધારક પુરૂલ મૂર્તિમાન છે અને શેષ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્તિક છે.

વૃત્ત્યર્થ:—અજીવ પદાર્થો જાણવા જોઈએ. સકલ વિમલ કેવળજ્ઞાનદર્શન એ એ શુદ્ધોપયોગ છે અને મતિ-જ્ઞાન આદિરૂપ વિકલ અશુદ્ધોપયોગ છે, એ પ્રમાણે ઉપયોગ દ્વિવિધ છે. અવ્યક્ત સુખદુઃખના અનુભવ સ્વરૂપ “કર્મચેતના” છે. મતિજ્ઞાન આદિ મનઃપર્યાય પર્યાત ચારેય જ્ઞાનરૂપ અશુદ્ધ ઉપયોગ છે. નિજ ચેષ્ટાપૂર્વક ઈષ્ટાનિષ્ટ વિકલપરૂપથી વિશેષ રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ “કર્મચેતના” છે. કેવળજ્ઞાનરૂપ “શુદ્ધચેતના” છે. આ પૂર્વોક્ત લક્ષણયુક્ત ઉપયોગ તથા ચેતના જેનામાં નથી તે “અજીવ” છે, એમ જાણવું. જીવ અધિકારની પશ્ચાત્ અજીવ અધિકાર છે. તે અજીવ, પુરૂલ ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ દ્રવ્યના લેહથી પાંચ પ્રકારનાં છે. પૂરણ તથા ગલન સ્વભાવયુક્ત હોવાથી પુરૂલ કહેવાય છે. ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવગાહનાહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ લક્ષણવાળાં ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ છે. પુરૂલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે. કારણકે પુરૂલ રૂપ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે. પુરૂગલ સિવાય શેષ ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ એ ચારેય દ્રવ્યો રૂપ આદિ ગુણોના અભાવથી અમૂર્તિક છે. જેવી રીતે અનંતજ્ઞાનદર્શન સુખવીર્ય એ ચાર ગુણો સર્વ જીવોમાં સાધારણ છે તેવી રીતે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ સર્વ પુરૂગલોમાં સાધારણ છે. જેવી રીતે શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવધારી સિદ્ધોમાં અનંત ચતુષ્ઠય અતીન્દ્રિય

છે. તેવી રીતે શુદ્ધ પુદ્ગલ પરમાણુનાં રૂપ આદિ ચતુષ્ઠય અતીન્દ્રિય છે. જેવી રીતે રાગ આદિ સ્નેહ ગુણથી કર્મ-બંધની અવસ્થામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય એ ચારેય ગુણોની અશુદ્ધતા છે, તેવી રીતે સ્નિગ્ધ રૂક્ષત્વગુણથી દ્વિઆણુક આદિ બંધદશામાં રૂપ આદિ ચારે ગુણોની અશુદ્ધતા છે. જેમ સ્નેહરહિત નિજ પરમાત્માની ભાવનાના બળથી રાગાદિ સ્નિગ્ધતાનો વિનાશ થઈ જતાં અનંત ચતુષ્ઠયની શુદ્ધતા છે તેવી રીતે “જઘન્ય ગુણોનો બંધ નથી થતો” તે વચનાનુસાર પરમાણુમાં સ્નિગ્ધ રૂક્ષત્વ ગુણની જઘન્યતા હોતાં રૂપ આદિ ચારેય ગુણોની શુદ્ધતા સમજવી જોઈએ એમ અભિપ્રાય છે. (૧૫)

હવે પુદ્ગલ દ્રવ્યની વિભાવ વ્યંજન પર્યાયોનું વર્ણન કરે છે:—

સદ્દો બન્ધો સુદ્દમો, થૂલો સંઠાણમેદતમછાયા ।

ઉજ્જોદાદવસહિયા, પુગ્ગલદ્વસ્સ પજ્જાયા ॥૧૬॥

શબ્દઃ કન્ધઃ સૂક્ષ્મઃ, સ્થૂલઃ સંસ્થાનમેદઃ તમઃછાયા ।

ઉદ્યોતાતપસહિતા, પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પર્યાયાઃ ॥૧૬॥

ગાથાર્થઃ—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, ઉદ્યોત અને આતપ સહિત સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાય છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, આતપ, અને ઉદ્યોત આદિ સહિત પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાય હોય છે. હવે તેનું વિસ્તારથી

વર્ણન કરે છે. લાષાત્મક અને અલાષાત્મક એ રીતે શબ્દ
 બે પ્રકારના છે. તેમાં લાષાત્મક શબ્દ અક્ષરાત્મક તથા
 અનક્ષરાત્મક રૂપથી બે પ્રકારના છે. તેમાં અક્ષરાત્મક
 લાષા સંસ્કૃતપ્રાકૃત અને તેના અપભ્રંશરૂપ પૈશાચી આદિ
 લાષાઓના લેક્ષથી આર્થ અને મતેન્દ્રિય મનુષ્યોના વ્યવહારના
 કારણરૂપ અનેક પ્રકારની છે. અલાષાત્મક શબ્દ પણ
 પ્રાયોગિક અને વૈશ્રસિકના લેક્ષથી બે પ્રકારના છે. તેમાં
 “વીણા” આદિના શબ્દને તત, ઢાલ આદિના શબ્દને
 વિતત, મંજીરા તથા તાલ આદિના શબ્દને ઘન અને
 ખંસી આદિના શબ્દને સુષિર કહે છે.” આ શ્રોત્રકમાં
 કહેલા ક્રમથી પ્રાયોગિક શબ્દ ચાર પ્રકારનો છે, “વિશ્રસા”
 અર્થાત્ સ્વલાવથી થવાવાળા વૈશ્રસિક શબ્દ વાદળ આદિથી
 થાય છે તે અનેક પ્રકારના છે. વિશેષ-શબ્દાત્મક એવા
 નિજ પરમાત્માની લાવનાથી રચીત થયેલ તથા શબ્દ
 આદિ મનોજ-અમનોજ પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત
 જીવે જે સુસ્વર તથા દુઃસ્વર નામ કર્મનો બંધ કર્યો છે
 તે કર્મના ઉદયાનુસાર યદ્યપિ જીવમાં શબ્દ દેખાય છે
 તોપણ તે શબ્દ જીવના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાના
 નિમિત્તથી વ્યવહારનયની અપેક્ષા “જીવનો શબ્દ” કહેવામાં
 આવે છે; કિન્તુ નિશ્ચયનયથી તો તે શબ્દ પુદ્ગલમયી જ
 છે. હવે બંધનું કથન કરે છે. મૃતિકાપિંડાદિરૂપ જે
 બહુ જ પ્રકારનો બંધ છે તે તો કેવળ પુદ્ગલ બંધ છે.
 જે કર્મ, નોકર્મરૂપ બંધ છે તે જીવ અને પુદ્ગલના
 સંયોગથી થવાવાળો બંધ છે. અહિં વિશેષ આ પ્રમાણે

છે-કર્મબંધથી પૃથગ્ભૂત જે નિજ શુદ્ધ આત્માની ભાવના, તેનાથી રહિત જીવને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર-નયથી દ્રવ્યબંધ છે અને તેવી જ રીતે અશુદ્ધ નિશ્ચય-નયથી જે તે રાગાદિકરૂપ ભાવબંધ કહેવાય છે તે પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પુદ્ગલબંધ જ છે. બિદ્વ આદિ અપેક્ષા બદરાદી દ્વિગોમાં સૂક્ષ્મતા છે અને પરમાણુમાં સાક્ષાત્ સૂક્ષ્મતા છે. બદરાદિ દ્વિગોની અપેક્ષા બિદ્વાદિમાં સ્થૂળત્વ છે, જગદ્વ્યાપિ એવા મહાસ્કંધમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થૂળતા છે. સમચતુરસ્ર, ત્ર્યંબક, સ્વાતિ, કુખ્જક, વામન અને હુંડક એ છ પ્રકારનાં સંસ્થાન વ્યવહારનયથી જીવને હોય છે. ઈન્દ્રિય સંસ્થાન શૂન્ય ચિત્તચમત્કારરૂપ પરિણામથી લિપ્ત હોવાના કારણે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી સંસ્થાન પુદ્ગલના જ હોય છે જે જીવથી લિપ્ત ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ આદિ પ્રગટ, અપ્રગટ અનેક પ્રકારનાં સંસ્થાન છે, તે પણ પુદ્ગલનાં જ છે. ઘઉં આદિના લોટરૂપે તથા ઘી, ખાંડ આદિ રૂપથી અનેક પ્રકારના લેદ-ખંડ બાણવા બેઠંએ. દૃષ્ટિનો પ્રતિબંધક અંધકાર છે તેને “તમ” કહે છે. વૃક્ષ આદિના આશ્રયથી થનાવાળી તથા મનુષ્ય આદિનું પ્રતિબિંબ છે તેને “છાયા” કહે છે. ચંદ્રાદિકના વિમાનમાં તથા આગિયા આદિ તિર્યંચ જીવોમાં “ઉદ્યોત” હોય છે. સૂર્ય વિમાનમાં તથા અન્યત્ર પણ સૂર્યકાંત વિશેષ મણિ આદિ પૃથ્વીકાયમાં “આતપ” બાણવું બેઠંએ. સારાંશ એ છે કે જેવી રીતે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને, નિજઆત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધસ્વરૂપમાં સ્વભાવ વ્યંજન

પર્યાય વિદ્યમાન છે છતાં પણ અનાદિ કર્મબંધનના કારણે પુદ્ગલના સ્નિગ્ધ તથા રૂક્ષ ગુણના સ્થાનભૂત રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થતાં સ્વાભાવિક પરમાનંદરૂપ એક સ્વાસ્થ્ય ભાવથી ભ્રષ્ટ થયેલ જીવને મનુષ્ય, નરક આદિ વિભાવ-વ્યંજન પર્યાય થાય છે; તેવી રીતે પુદ્ગલમાં નિશ્ચયનયની અપેક્ષા શુદ્ધ પરમાણુ દશરૂપ સ્વભાવવ્યંજન પર્યાયની વિદ્યમાનતા હોવા છતાં પણ “સ્નિગ્ધતા તથા રૂક્ષતાથી બંધ થાય છે” એવા વચ્ચનાનુસાર રાગ અને દ્વેષના સ્થાનભૂત બંધ યોગ્ય સ્નિગ્ધ તથા રૂક્ષ પરિણામો થતાં પ્રથમ દર્શાવેલ શબ્દ આદિ સિવાય અન્ય પણ આગમોક્ત સંકેતન, વિસ્તારણ, દહીં, દૂધ આદિ વિભાવ-વ્યંજન-પર્યાય જાણવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે અજીવ અધિકારમાં “અજીવો” આદિ પૂર્વ ગાથામાં કહેલ રૂપ-રસાદિ ચારેય ગુણોથી યુક્ત તથા અહિં ગાથામાં કહેલા શબ્દ આદિ પર્યાય સહિત અણુ, સ્કંધ આદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરવાવાળી બે ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ. (૧૬)

હવે ધર્મદ્રવ્યને કહે છે:—

ગરૂપરિણયાણ ધર્મો, પુગલજીવાણ ગમણસહયારી ।

તોયં જહ મચ્છાણં, અચ્છંતા, જેવ સો જેઈ ॥ ૧૭ ॥

ગતિપરિણતાનાં ધર્મઃ, પુદ્ગલજીવાનાં ગમનસહકારી ।

તોયં યથા મત્સ્યાનામ્, મચ્છતાં નૈવ સઃ નયતિ ॥ ૧૭ ॥

અંગતઘટા

ગાથાર્થ:—ગતિરૂપ પરિણુત પુદ્ગલ અને જીવોને ગમનમાં સહકારી ધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ મત્સ્યને ગમનમાં જળ સહકારી છે. ગમન ન કરતાં જીવો અને પુદ્ગલોને ધર્મદ્રવ્ય ગમન નથી કરાવતું.

વૃત્ત્યર્થ:—ગતિરૂપે પરિણુમતાં જીવ અને પુદ્ગલોને ધર્મદ્રવ્ય ગમનમાં સહકારી કારણ થાય છે. તેનું દષ્ટાન્ત—જેમ માછલીઓને ગમનમાં જળ સહાયક છે, સ્વયંસ્થિત. જીવ પુદ્ગલોને ધર્મદ્રવ્ય ગમન કરાવતું નથી. તેવી રીતે, સિદ્ધ ભગવાન અમૂર્ત છે, ક્રિયા રહિત છે તથા કોઈને પ્રેરણા પણ નથી કરતા, તો પણ “હું સિદ્ધ સમાન અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ છું” ઇત્યાદિ વ્યવહારવડે સવિકલ્પ સિદ્ધભક્તિના ધારક અને નિશ્ચયથી નિર્વિકલ્પક. ધ્યાનરૂપ પોતાના ઉપાદાન કારણથી પરિણુત ભવ્યજીવોને તે સિદ્ધ ભગવાન સિદ્ધ ગતિમાં સહકારી કારણ થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રિયારહિત, અમૂર્ત પ્રેરણારહિત ધર્મદ્રવ્ય પણ પોતપોતાના ઉપાદાન કારણથી ગમન કરતા જીવ તથા પુદ્ગલોને ગમનમાં સહકારી કારણ થાય છે. જેમ મત્સ્ય આદિના ગમનમાં જળ આદિ સહાયક કારણ થાય છે એવું લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છે એમ અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મદ્રવ્યના વ્યાખ્યાનવડે આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૧૭)

હવે અધર્મદ્રવ્યને કહે છે:—

ઠાણજુદાણ અધમ્મો, પુમ્મલજીવાણ ઠાણસહયારી ।

છાયા જહ પહિયાણં, મચ્છંતા જેવ સો ધરઈ ॥ ૧૮ ॥

સ્થાનયુતાનામધર્મ, પુદ્ગલજીવાનાં સ્થાનસહકારી ।

છાયા યથા પથિકાનાં, ગચ્છંતો નૈવ સઃ ધરતિ ॥ ૧૮ ॥

ગાથાર્થઃ—(સ્વયં) સ્થિતિ પામતાં જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિત થવામાં અધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે. જેમ છાયા, યાત્રિઓને સ્થિત થવામાં સહકારી કારણ છે. ગમન કરતાં જીવ તથા પુદ્ગલોને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિત કરતું નથી.

વૃત્ત્યર્થઃ—સ્થિતિરૂપ થતાં જીવો અને પુદ્ગલોને સ્થિત થવામાં અધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે. જેવી રીતે છાયા પથિકોને સ્થિત થવામાં સહકારી કારણ થાય છે, પરંતુ સ્વયં ગમન કરતાં જીવ તથા પુદ્ગલોને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિરૂપ કરાવતું નથી તે આ પ્રમાણે—યદ્યપિ નિશ્ચયનયથી આત્મ સંવિત્તિવડે સમુત્પન્ન સુખામૃતરૂપ જે પરમ સ્વાસ્થ્ય છે તે સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું કારણ છે; પરંતુ “ હું સિદ્ધ છું, અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણોનો ધારક છું, શરીર પ્રમાણુ છું, નિત્ય છું, અસંખ્યાત પ્રદેશી છું તથા અમૂર્તિકે છું ” આ ગાથા કથિત સિદ્ધ ભક્તિના રૂપથી પ્રથમ સવિકલ્પ અવસ્થામાં “ સિદ્ધ ” જેવી રીતે ભવ્ય જીવોને બહિરંગ સહકારી કારણ થાય છે તેવી જ રીતે પોત પોતાના ઉપાદાન કારણથી સ્વયં સ્થિત થતાં જીવો અને પુદ્ગલોને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિત થવામાં સહકારી કારણ થાય છે. લોકવ્યવહારથી જેમ છાયા અથવા પૃથ્વી સ્થિત થતા યાત્રિઓને સ્થિત થવામાં સહકારી થાય છે તેવી રીતે સ્વયં સ્થિત થતા જીવ પુદ્ગલોને સ્થિત

થવામાં અધર્મદ્રવ્ય સહકારી થાય છે. આ પ્રમાણે અધર્મ-
દ્રવ્યના કથન દ્વારા આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૧૮)

હવે આકાશદ્રવ્યનું કથન કરે છે:—

અવગાસદાણજોગં, જીવાદીણં વિયાણ આયાસં ।

જેણં લોગાગાસં, અલ્લોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥ ૧૯ ॥

અવકાશદાનયોગ્યં જીવાદીનાં વિજાનીહિ આકાશમ્ ।

જૈનં લોકાકાશમ્, અલોકાકાશમિતિ દ્વિવિધમ્ ॥ ૨૦ ॥

ગાથાર્થ:—જીવાદિ દ્રવ્યોને જે અવકાશદાન યોગ્ય છે તેને જિનેન્દ્રદેવ આકાશદ્રવ્ય કહે છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ આકાશદ્રવ્ય દ્વિવિધ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—હે શિષ્ય ! જીવાદિક દ્રવ્યોને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા જે દ્રવ્યમાં છે તેને શ્રી જિનેન્દ્રદેવ આકાશ દ્રવ્ય કહે છે. તે આકાશ, લોકાકાશ તથા અલોકાકાશના લેહથી દ્વિવિધ છે. તેને વિસ્તારપૂર્વક કહે છે—
સ્વાભાવિક શુદ્ધ સુખરૂપ અમૃત રસના આસ્વાદમય પરમ સમરસી ભાવથી પરિપૂર્ણ તથા કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત-
ગુણોના આધારભૂત લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાત નિજાત્મ પ્રદેશોમાં યદ્યપિ નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ જીવો રહે છે છતાં પણ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સિદ્ધ જીવો મોક્ષશિલા ઉપર રહે છે એમ કહેવાય છે એવું પ્રથમ કહેલ છે. જે સ્થાનમાં આત્મા પરમધ્યાનવડે કર્મરહિત થાય છે ત્યાં જ આવું મોક્ષ છે અન્યત્ર નહીં. ધ્યાન કરવાના ક્ષેત્રમાં.

કર્મપુદ્ગલોને ત્યજીને ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ગમન કરીને મુક્ત જીવ લોકાગ્રમાં નિવાસ કરે છે તે કારણે લોકાગ્ર પણ ઉપચારથી મોક્ષ કહેવાય છે, જેમકે તીર્થભૂત પુરુષો દ્વારા સેવિત ભૂમિ, પર્વત, ગુફા, જળ આદિ સ્થાન પણ ઉપચારથી તીર્થ થાય છે. આ બર્ણુન સુગમતાથી બોધ કરાવવા અર્થે કહેલ છે. જેવી રીતે સિદ્ધ પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે તેવી રીતે નિશ્ચયનયથી સર્વ દ્રવ્યો યદ્યપિ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે તે પણ ઉપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી લોકાકાશમાં સર્વ દ્રવ્યો રહે છે, એવો ભગવાન શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતદેવનો અભિપ્રાય જાણવો. (૧૯)

તે લોકાકાશના (સ્વરૂપને) વિશેષરૂપથી દઢ કરે છે:—

ધમ્મઽધમ્મા કાલો, પુગ્ગલજીવા ય સંતિ જાવદિયે ।
આયાસે સો લોગો, તત્તો પરદો અલોગુત્તો ॥ ૨૦ ॥
ધમ્માધમૌ કાલઃ, પુદ્ગલજીવાન્ન ચ સન્તિ યાવત્કે ।
આકાશૈ સઃ લોકઃ, તતઃ પરવ અલોકઃ ઉક્તઃ ॥ ૨૦ ॥

ગાથાર્થ:—ધર્મ, અધર્મ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ આ પાંચ દ્રવ્યો આકાશના જેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે તે “લોકાકાશ” છે અને તે લોકાકાશની બાહ્ય “અલોકાકાશ” છે.

વૃત્ત્યર્થ:—ધર્મ, અધર્મ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ જેટલા આકાશમાં રહે છે તે લોકાકાશ છે. તથા કહ્યું છે કે—“જ્યાં જીવ આદિ પદાર્થ દેખવામાં આવે છે તે

“લોક છે.” તે લોકાકાશથી બહાર જે અનંત આકાશ છે તે “અલોકાકાશ” છે.

અહિં સોમ નામક રાજશ્રેષ્ઠી પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન ! કેવળજ્ઞાનના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ આકાશ દ્રવ્ય છે અને તે આકાશના પણ અનંતમા ભાગમાં સર્વની મધ્યમાં લોક છે અને તે લોક અનાદિનિધન, અકૃત્રિમ, અવિનાશી, અનવધારિત તથા અરક્ષીત છે. તે લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશોનો ધારક છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમાં અસંખ્યાત પ્રદેશી અનંત જીવો, તેનાથી પણ અનંતગુણા પુદ્ગલો, લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાત કાલાણુઓ, લોકાકાશ પ્રમાણ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો કેવી રીતે રહે છે ?

ભગવન્ ઉત્તર આપે છે કે—એક દીપકના પ્રકાશમાં અનેક દીપકોનો પ્રકાશ સમાઈ જાય છે, અથવા એક ગૂઢ રસ વિશેષથી ભરેલા કાચના પાત્રમાં બહુ સુવર્ણ સમાય છે અથવા ભસ્મથી ભરેલા ઘટમાં સોઈ અને ઊંટડીનું દુધ આદિ સમાઈ જાય છે; ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતો અનુસાર વિશિષ્ટ અવગાહન શક્તિના કારણે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકમાં પૂર્વોક્ત જીવ પુદ્ગલાદિકને સમાઈ જવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. જે આ પ્રકારની અવગાહન શક્તિ ન હોય તો લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અસંખ્યાત પરમાણુઓનો જ નિવાસ થઈ શકશે અને તેમ થતાં જેવી રીતે શક્તિરૂપ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સર્વ

જીવો આવરણ રહિત તથા શુદ્ધબુદ્ધ એક સ્વભાવના ધારક છે; તેવા જ વ્યક્તિરૂપ વ્યવહારનયથી પણ થઈ જાય, કિન્તુ એ પ્રમાણે નથી. કારણકે એમ માનવામાં પ્રત્યક્ષ અને આગમથી વિરોધ છે. આ પ્રમાણે આકાશ દ્રવ્યના નિરૂપણથી બે સૂત્રો સમાપ્ત થયાં. (૨૦)

હવે નિશ્ચયકાળ તથા વ્યવહારકાળના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

દ્રવ્યપરિવર્તરૂપો, જો સો કાલો હવેઃ વ્યવહારો ।

પરિણામાદીલક્ષો, વટ્ટળલક્ષો, ય પરમહો ॥ ૨૧ ॥

દ્રવ્યપરિવર્તનરૂપઃ, યઃ સઃ કાલઃ ભવેત્ વ્યવહારઃ ।

પરિણામાદિલક્ષ્યઃ, વર્તનાલક્ષણશ્ચ પરમાર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

ગાથાર્થઃ:—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનમાં સહાયક, પરિણામાદિ લક્ષણવાળું છે તે વ્યવહારકાળ છે, વર્તના લક્ષણવાળું જે કાળદ્રવ્ય છે તે નિશ્ચયકાળ છે.

વૃત્ત્યર્થઃ:—જે દ્રવ્ય પરિવર્તનરૂપ છે, તે વ્યવહારરૂપ કાળ થાય છે. અને તે કાળ કેવો છે? તે કાળ, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ, અપરત્વ દ્વારા જણાય છે, તેથી પરિણામાદિ વડે લક્ષ્ય છે. હવે નિશ્ચયકાળને કહે છે—જે વર્તના લક્ષણ યુક્ત છે તે પરમાર્થ (નિશ્ચય) કાળ છે. વિશેષ—જીવ તથા પુદ્ગલની જે નૂતન તથા જીર્ણ પર્યાય છે તેની જે સમય ઘડી, આદિરૂપ સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિ જેનું સ્વરૂપ છે, તે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યવહારકાલ છે. તેમ સંસ્કૃત પ્રાણુતમાં

પણ કહ્યું છે—“ જે સ્થિતિ છે, તે કાલસંરૂક છે.” સારાંશ એમ છે કે—પરદ્રવ્યની પર્યાય સાથે સંબંધ રાખવાવાળી જે આ સમય, ઘડી આદિ રૂપ સ્થિતિ છે તે સ્થિતિ જ “ વ્યવહારકાળ ” છે તે માટે જીવ અને પુદ્ગલનાં પરિણામરૂપ પર્યાયથી તથા દેશાન્તરમાં જવા આવવા રૂપ અથવા ગાય દોહન વ રસોઈ કરવી આદિ હલન ચલન-રૂપ ક્રિયાથી તથા દૂર યા સમિપ દેશમાં ચલનરૂપ કાળ-કૃત પરત્વ તથા અપરત્વથી આ કાળ જણાય છે તેથી તે વ્યવહારકાળ પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ તથા અપરત્વ લક્ષણયુક્ત કહેવાય છે. હવે દ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળનું કથન કરે છે—પોતપોતાના ઉપાદાનરૂપ કારણથી સ્વયં પરિણમન કરતા પદાર્થોને, જેમ કુંભકારના ચક્રને ભ્રમણમાં તેની નીચે રહેલ ખીલી સહકારીણી છે, અથવા શીતકાળમાં છાત્રોને લણવામાં અગ્નિ સહકારી છે તેમ પરિણમનમાં સહકારીતા છે તેને “વર્તન” કહે છે. તે વર્તના જ જેનું લક્ષણ છે તે કાલાણુ દ્રવ્યરૂપ “નિશ્ચયકાળ” છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ જાણવું.

અહિં કોઈ કહે છે કે—નિશ્ચયકાળ સમયરૂપ જ છે; તે સમયથી ભિન્ન અન્ય કોઈ કાલાણુ દ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ નથી, કારણકે તે જોવામાં આવતો નથી? તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે—સમય તો કાળની જ પર્યાય છે. જો એમ પૂછો કે સમય કાળની પર્યાય કેવી રીતે છે? ઉત્તર—પર્યાયનું લક્ષણ “ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થવો” તે છે, ‘સમય’ પણ ઉત્પન્ન તથા વિનષ્ટ થાય છે તેથી

“પર્યાય” છે. પર્યાય દ્રવ્ય વિના નથી હોતી; તેથી તે સમયરૂપ પર્યાય કાળના ઉપાદાન કારણભૂત દ્રવ્ય પણ કાળરૂપ જ હોવું જોઈએ. કારણકે જેમ ઈંધન, અગ્નિ આદિ સહકારી કારણથી ઉત્પન્ન ભાતનું ઉપાદાન કારણ ચોખા જ હોય છે; અથવા, કુંભકાર, ચક્ર, ચીવર આદિ બહિરંગ નિમિત્ત કારણોથી ઉત્પન્ન મૃત્તિકાની જે ઘટ પર્યાય છે તેનું ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકાપિંડ જ છે; અથવા નર, નારક આદિ જે જીવની પર્યાયો છે તેનું ઉપાદાન કારણ જીવ જ છે; તેવી રીતે સમય ઘડી આદિ કાળનું પણ ઉપાદાન કારણ કાળ જ હોવું જોઈએ. તેથી નિયમ છે કે “પોતાના ઉપાદાન કારણની સમાન જ કાર્ય થાય છે” એવું વચન છે.

કદાચિત કહો કે “સમય, ઘડી આદિ કાળપર્યાયોનું ઉપાદાન કારણ કાળદ્રવ્ય નથી કિન્તુ સમયરૂપ કાળ-પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિથી પરિણત પુદ્ગલ પરમાણુ ઉપાદાન કારણ છે; તથા નિમેષરૂપ કાળપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં નેત્રપુટનું વિઘટન ઉપાદાન કારણ છે; તેવી જ રીતે ઘડીરૂપ કાળપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં ઘડીની સામગ્રીરૂપ જળનો કટોરો અને પુરૂષના હસ્તાદિકનો વ્યાપાર ઉપાદાન કારણ છે. દિનરૂપ કાળપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સૂર્યનું ઊંચ ઉપાદાન કારણ છે.” આ કથન યથાર્થ નથી. જેમ ચોખારૂપ ઉપાદાન કારણથી ઉત્પન્ન ભાત પર્યાયમાં તેના ઉપાદાન કારણમાં પ્રાપ્ત ગુણોની સમાન જ સફેદ, શ્યામ આદિ વર્ણ; સુગંધ અથવા દુર્ગંધ; સ્નિગ્ધતા અથવા

રૂક્ષતા આદિ સ્પર્શ; મધુર આદિ રસ; ઇત્યાદિ વિશેષ ગુણો જોવામાં આવે છે તેમ પુદ્ગલ પરમાણુ, નેત્રપુટાનું વઘટન, જળકટોરો, પુરૂષ વ્યાપાર આદિ તથા સૂર્યગ્નિજ આદિ રૂપે જે ઉપાદાનભૂત પુદ્ગલ પર્યાય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સમય, નિમિષ, ઘડી, દિન આદિ જે કાળ-પર્યાય છે તેમાં પણ સફેદ, શ્યામ આદિ ગુણો હોવા જોઈએ, પરંતુ સમય ઘડી આદિમાં આ ગુણો જોવામાં આવતા નથી. કારણકે ઉપાદાન કારણની સમાન કાર્ય થાય છે એવું વચન છે.

વિશેષ શું કહેવું ? જે અનાદિ નિધન અમૂર્ત છે, નિત્ય છે, સમય આદિનું ઉપાદાન કારણ છે તોપણ સમય આદિ ભેદોથી રહિત છે અને કાળાણુ દ્રવ્યરૂપ છે, તે નિશ્ચયકાળ છે, અને જે સાદિ વ્યવહારના વિકલ્પોથી યુક્ત છે, તે, તેજ દ્રવ્યકાળની પર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. આરાંશ એ છે કે યદ્યપિ આ જીવ કાળલબ્ધિને વશીભૂત થઈને અનંત સુખનું લાજન થાય છે, તોપણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી જે નિજ પરમાત્મ તત્ત્વનું સમ્યક્-શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન આચરણ અને સંપૂર્ણ બાહ્ય દ્રવ્યોની ઇચ્છાને નિવૃત્ત કરવારૂપ લક્ષણવાળા તપશ્ચરણમય જે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર, તપરૂપ ચતુર્વિધ નિશ્ચય આરાધના છે તે આરાધના જ તે જીવને અનંત સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણ જાણવી જોઈએ તેમાં કાળ ઉપાદાન કારણ નથી, તેથી તે કાળદ્રવ્ય હેય છે. (૨૧)

હવે નિશ્ચયકાળને રહેવાનું ક્ષેત્ર તથા કાળદ્રવ્યની સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

લોગાયાસપદેસે, इक्केक्के जे ठिया हु इक्केक्का ।

रयणाणं रासीमिव, ते कालाणू असंखद्वयाणि ॥ २२ ॥

लोकाकाशप्रदेशे, एकैकस्मिन् ये स्थिताः हि एकैकाः ।

रत्नानां राशिः इव, ते कालाणवः असंख्यद्रव्याणि ॥ २२ ॥

ગાથાર્થઃ—લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ ઉપર રત્નોની રાશિ સમાન પરસ્પર ભિન્ન એક એક કાલાણુ છે. તે કાલાણુઓ અસંખ્યાત દ્રવ્યો છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—જેમ આંગળીરૂપ દ્રવ્યની જે ક્ષણમાં વકરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય છે તે જ ક્ષણમાં પૂર્વની સીધા આકારરૂપ પર્યાયનો વિનાશ થાય છે, અને આંગળીરૂપે તે આંગળી બંને દશાઓમાં ધ્રોવ્ય છે. (આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, વિનાશ તથા ધ્રોવ્ય એ ત્રણ લક્ષણોથી યુક્ત દ્રવ્યસ્વરૂપની સિદ્ધિ થાય છે.) તથા જેવી રીતે કેવળજ્ઞાન આદિની પ્રકર્ષતારૂપ કાર્ય સમયસારનો ઉત્પાદ થાય છે તે જ સમયે નિર્વિકલ્પ ધ્યાન રૂપ જે કારણ સમયસાર છે, તેનો વિનાશ થાય છે અને તે બંનેના આધારભૂત જે પરમાત્મા દ્રવ્ય છે તે રૂપે તે ધ્રોવ્ય છે; આ પ્રમાણે પણ દ્રવ્યની સિદ્ધિ છે. તેવી જ રીતે કાળાણુને પણ, મંદગતિમાં પરિણત પુદ્ગલ પરમાણુ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ અને કાળાણુરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આ વર્તમાન સમયનો ઉત્પાદ છે તે જ અતીત સમયની અપેક્ષા વિનાશ છે અને તે બંનેના

આધારભૂત કાળ દ્રવ્યત્વથી ધ્રોવ્ય છે. આ પ્રમાણે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્યરૂપ કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ છે.

શંકા:—લોકની બહારના ભાગમાં કાળાણું દ્રવ્યના અભાવથી અલોકાકાશમાં પરિણમન કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

સમાધાન:—આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે તેથી જેમ કુંભારના હાંડની પ્રેરણા ચક્રના એક ભાગમાં થવા છતાં સમગ્ર ચક્ર ભ્રમણ કરે છે અથવા જેમ સ્પર્શ ઈંદ્રિયના વિષયનો પ્રિય અનુભવ એક અંગમાં કરવાથી સમસ્ત શરીરમાં સુખનો અનુભવ થાય છે; તેવી રીતે લોકાકાશમાં સ્થિત કાળાણું દ્રવ્યો આકાશના એકદેશમાં સ્થિત છે તો પણ સર્વત્ર અખંડ આકાશમાં પરિણમન થાય છે; આ રીતે કાળ દ્રવ્ય શેષ સર્વ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં સહકારી કારણ છે.

શંકા:—જીવ પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે તો કાળદ્રવ્યના પરિણમનમાં સહકારી કારણ કોણ છે ?

સમાધાન:—જેવી રીતે આકાશદ્રવ્ય શેષ સર્વ દ્રવ્યોના આધાર છે તેમ પોતાનો આધાર પણ પોતે જ છે; તેવી રીતે કાળ દ્રવ્ય શેષ સર્વ દ્રવ્યના પરિણમનમાં સહકારી કારણ છે તેમ પોતાના પરિણમનમાં પણ પોતે જ કારણ છે.

શંકા:—જેમ કાળદ્રવ્ય પોતાનું ઉપાદાન કારણ છે તેવી જ રીતે જીવ આદિ સર્વ દ્રવ્યો પણ પોત પોતાનાં ઉપાદાન કારણ અને પોત પોતાનાં સહકારી બને, ત્યાં તે દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્યથી શું પ્રયોજન છે ?

સમાધાન:—એવું નથી; કારણ કે જો પોતાનાથી ભિન્ન બહિરંગ સહકારી કારણની આવશ્યકતા ન હોય તો સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહનમાં સહકારી કારણભૂત જે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ દ્રવ્ય છે તેની પણ કોઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી. વિશેષ:—કાળનું કાર્ય, ઘડી દિન આદિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને ધર્માદિ દ્રવ્યોનું કાર્ય કેવળ આગમ કથનથી મનાય છે. પ્રત્યક્ષપણે તેમનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી. તેથી જેમ કાળદ્રવ્યનો અભાવ માનો છો તેમ તે ધર્મ અધર્મ તથા આકાશ દ્રવ્યોનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેમ થતાં જીવ તથા પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો જ રહેશે. અને કેવળ બે જ દ્રવ્યોને માનતાં આગમથી વિરોધ આવે છે. સર્વ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં સહકારી થવું તે કેવળ કાળ દ્રવ્યનો જ ગુણ છે. જેમ નાક વડે રસનો આસ્વાદ નથી થઈ શકતો તેમ અન્ય દ્રવ્યનો ગુણ પણ અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા નથી કરી શકાતો કારણ કે એમ માનતાં દ્રવ્યશંકર દોષનો પ્રસંગ આવશે. (અન્ય દ્રવ્યનું લક્ષણ અન્ય દ્રવ્યમાં જશે)

અહિં કોઈ કહે છે કે “જેટલા કાળમાં આકાશના એક પ્રદેશને પરમાણુ અતિક્રમે છે તેટલા કાળને સમય કહે છે” એવું આગમ કથન છે. તો એક સમયમાં પરમાણુ ચૌદ રાજી ગમન કરે ત્યારે આકાશના જેટલા પ્રદેશોને અતિક્રમે તેટલા જ સમયો હોવા જોઈએ ?

સમાધાન:—એક આકાશ પ્રદેશના અતિક્રમણુવડે જે સમયનું વ્યાખ્યાન કરેલ છે તે, તે પરમાણુની મંદ-

ગતિની અપેક્ષાએ કરેલ છે અને જે એક સમયમાં ચૌદ રાજી ગમનનું બ્યાખ્યાન છે તે શીઘ્રગતિ અપેક્ષા છે. તેથી ચૌદ રાજી ગમનમાં એક જ સમય લાગે છે. અહિં દષ્ટાંતઃ—કોઈ એક દેવદત્તને સો યોજન મંદગતિથી ગમન કરતાં સો દિવસ લાગે છે. તે જ દેવદત્ત વિદ્યા-પ્રભાવથી શીઘ્રગતિથી સો યોજન ગમન કરવામાં સો દિવસ થઈ જાય છે ? નહિં તેને એક જ દિવસ લાગશે. તેથી શીઘ્રગતિથી ચૌદ રાજી ગમન કરવામાં પણ પરમાણુને એક જ સમય લાગે છે.

સ્વયં વિષયોના અનુભવથી રહિત હોઈને પણ આ જીવ પરકીય વિષયાનુભવને જોઈને સાંભળીને, અને મનથી સ્મરણ કરીને વિષયોની અભિલાષા કરે છે તેને અપધ્યાન કહે છે. તે અપધ્યાન પ્રભૃતિ સમસ્ત વિકલ્પ જાળથી રહિત અને સ્વસંવિત્તિથી સમુત્પન્ન સહજ આનંદ-રૂપ લક્ષણયુક્ત સુખરસના આસ્વાદ સહિત વીતરાગ ચારિત્ર થાય છે. અને તે વીતરાગ ચારિત્રના અવિનાશૂત છે, તે, નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે, વીતરાગ સમ્યક્ત્વ પણ તે છે. તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ જ ત્રણે કાળમાં મુક્તિનું કારણ છે. કાળ તો તેના અભાવમાં સહકારી કારણ પણ નથી થતો તેથી તે હેય છે.

કહ્યું છે કેઃ—“બહુ કહેવાથી શું; જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ સિદ્ધ થયા છે. થઈ રહ્યા છે અને થશે તે સર્વ સમ્યક્ત્વનું મહાત્મ્ય છે.” અહિં તાત્પર્ય એ છે કે કાળદ્રવ્ય તથા અન્ય દ્રવ્યોના વિષયમાં પરમાગમની અવિરૂદ્ધ વિચારવું

નેહએ; ‘વીતરાગ સર્વજનું વચન પ્રમાણુ છે’ એમ મનથી નિશ્ચય કરીને વિવાદ કર્તા નથી, કારણકે વિવાદથી રાગદ્વેષ થાય છે અને તેનાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. (૨૨)

આ પ્રમાણે કાળદ્રવ્યના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચમા સ્થળમાં બે ગાથા થઈ. આ પ્રમાણે આઠ ગાથાઓના સમુદાયરૂપ પાંચમા સ્થાનમાં પુદ્ગલાદિ પાંચ પ્રકારનાં અણુવ દ્રવ્યોના કથન દ્વારા બીજો અંતર અધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે પછી પાંચ ગાથાઓમાં પંચાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન કરે છે અને તેમાં પણ પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં છ દ્રવ્યોના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર અને ઉત્તરાર્ધમાં પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરે છે:—

एवं छद्मेयमिदं, जीवाजीवप्पभेददो द्रव्वं ।

उत्तं कालविजुत्तं, णायब्बा पञ्च अत्थिकाया दु ॥ २३ ॥

एवं षड्भेदमिदं जीवाजीवप्रभेदतः द्रव्यम् ।

उक्तं कालवियुक्तं, ज्ञातव्याः पञ्च अस्तिकायास्तु ॥ २३ ॥

ગાથાર્થ:—આ પ્રમાણે અણુ અને અણુવના પ્રભેદથી આ દ્રવ્ય છ પ્રકારનાં છે. કાળદ્રવ્ય વિના શેષ પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય બાણવા.

ભાવાર્થ:—આ ગાથા સુગમ છે. અસ્તિકાયની પાંચ સંખ્યા જ્ઞાત કરી. હવે તેના અસ્તિત્વ અને કાયત્વનું નિરૂપણ કરે છે:—

સંતિ જદો તેણેદે, અસ્થિન્તિ મળંતિ જિણવરા જહ્યા ।

કાયા ઇવં બહુદેસા, તહ્યા કાયા ય અત્થિકાયા ય ॥૨૪॥

સન્તિ યત્તસ્તેનૈતે, અસ્તીતિ મળન્તિ જિણવરાઃ યસ્માત્ ।

કાયા ઇવં બહુદેશસા, તસ્માત્કાયાઽસ્તિકાયાઽચ ॥૨૪॥

ગાથાર્થઃ—વિદ્યમાન છે તેથી જિનેશ્વરદેવે તેને ‘અસ્તિ’ કહેલ છે અને તે કાયવત્ બહુપ્રદેશી છે તેથી તેને ‘કાય’ કહેલ છે. અસ્તિ તથા કાય બંનેને મેળવવાથી ‘અસ્તિકાય’ થાય છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—હવે આ જીવ પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ પાંચનાં સંજ્ઞા લક્ષણ તથા પ્રયોજન આદિથી ચદપિ પરસ્પર ભેદ છે તથાપિ અસ્તિત્વની સાથે અભેદ છે તથાપિ અસ્તિત્વની સાથે અભેદ છે તે દર્શાવે છે:—

જેમ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયમાં સિદ્ધત્વરૂપ શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય છે; કેવળજ્ઞાન આદિ વિશેષ ગુણ છે તથા અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ અને અગુરૂલઘુત્વ આદિ સામાન્ય ગુણ છે મુક્તાદશામાં અવ્યાયાધ અનંતસુખ આદિ અનંત-ગુણોની પ્રકટતારૂપ કાર્ય સમયસારનો ઉત્પાદ, રાગાદિ વિલાવ રહિત પરમ સ્વાસ્થ્ય રૂપ કારણ સમયસારનો વ્યય અને તે ઉભયના (ઉત્પાદ તથા વિનાશ) આધારભૂત પરમાત્મા રૂપ દ્રવ્યપણુથી ધ્રોવ્ય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે કથિત લક્ષણ સહિત ગુણ તથા પર્યાયોથી અને ઉત્પાદ વ્યય તથા ધ્રોવ્યની સાથે મુક્ત અવસ્થામાં સંજ્ઞા લક્ષણ

તથા પ્રયોજન આદિને લેદ હોવા છતાં પણ સત્તારૂપે અને પ્રદેશરૂપે લેદ નથી. કારણકે મુક્ત જીવોની સત્તા હોતાં ગુણ તથા પર્યાયોની અને ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રોવ્યની સત્તા સિદ્ધ થાય છે, તથા ગુણ, પર્યાય, ઉત્પાદ વ્યય તથા ધ્રોવ્યની સત્તાવડે મુક્તાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ગુણ પર્યાય આદિથી મુક્તાત્માની અને મુક્તાત્માથી ગુણ પર્યાયની પરસ્પર સત્તા સિદ્ધ થાય છે. હવે તેમનું કાયપણું કહે છે—ખડુપ્રદેશનો પ્રચય (સમૂહ) જોઈને જેમ શરીરને કાય કહે છે તેવી રીતે અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણોના આધારભૂત જે લોકાકાશ પ્રમિત અસ જ્યાત શુદ્ધ પ્રદેશોનો પ્રચય, સંઘાત અથવા મેળાપને જોઈને મુક્ત જીવમાં પણ કાયત્વ કહેવાય છે. જેમ શુદ્ધ ગુણ પર્યાયોથી તથા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યથી સહિત મુક્તાત્માને નિશ્ચયનયની અપેક્ષા સત્તા રૂપથી અલેદ દર્શાવે છે તેવી રીતે સંસારી જીવોમાં તથા પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ દ્રવ્યોમાં પણ યથાસંભવ અલેદને નિર્ણય કરવો. કાળદ્રવ્યને છોડીને (અન્ય સર્વ દ્રવ્યોને) કાયત્વ છે તે સૂત્રાર્થ છે. (૨૪)

હવે કાયત્વના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વે જે પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ સૂચિત કર્યું હતું તેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે. આ એક પ્રથમ ગાથાની ભૂમિકા છે. અને દ્વિતીય ભૂમિકામાં કયા દ્રવ્યને કેટલા પ્રદેશો હોય છે તે પ્રતિ-પાદન કરે છે:—

હોંતિ અસંખ્યા જીવે, ધમ્માધર્મે અણંત આયાસે ।

મુત્તે તિવિદ્ધ પદેસાં, કાલસ્સેગો ન તેણ સો કાઓ ॥૨૫॥

સ્વા

સન્ત્યસંખ્યાઃ જીવે, ધર્માધર્મયોઃ અનન્તા આકાશે ।

મૂર્તેત્રિવિધાઃ પ્રદેશાઃ, કાલસ્યૈકો ન તેન સઃ કાયઃ ॥૨૫॥

ગાથાર્થઃ—જીવ, ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશમાં અનંત પ્રદેશો છે. પુદ્ગલ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રિવિધ પ્રદેશોવાળું છે. કાળને એક જ પ્રદેશ છે તેથી તેને કાય નથી.

વૃત્ત્યર્થઃ—દીપક સમાન ઉપસંહાર અને વિસ્તાર યુક્ત જીવમાં અને નિત્ય સ્વભાવથી વિસ્તિર્ણુ ધર્મ અને અધર્મમાં લોકાકાશ પ્રમિત અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. આકાશમાં અનંત પ્રદેશો છે. પુદ્ગલ-મૂર્ત દ્રવ્યમાં જે સંખ્યાત અસંખ્યાત તથા અનંત પરમાણુઓનો પિંડ અર્થાત્ સ્કંધ છે તે જ ત્રણ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાય છે; નહિ કે ક્ષેત્રપ્રદેશ ત્રણ પ્રકારના છે. કારણ કે પુદ્ગલ અનંત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં નથી રહેતું. કાળદ્રવ્યને એક જ પ્રદેશ છે. તેથી તેને કાય નથી.

કાળદ્રવ્યના એક પ્રદેશત્વ વિષયમાં યુક્તિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—જેમ અંતિમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન પ્રમાણુ સિદ્ધત્વ પર્યાયના ઉપાદાન કારણભૂત જે શુદ્ધાત્મ દ્રવ્ય છે તે સિદ્ધત્વ પર્યાય પ્રમાણુ જ છે. અર્થાત્ જેમ મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાયોના ઉપાદાન કારણભૂત જે સંસારી જીવ દ્રવ્ય છે તે, તે મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાય પ્રમાણુ જ છે. તેવી જ રીતે કાળદ્રવ્ય પણ સમયરૂપ કાળ-

પર્યાયના વિભાગથી ઉપાદાનરૂપ અવિભાગી એક પ્રદેશ જ થાય છે. અથવા મંદગતિથી ગમન કરતાં પુદ્ગલ પરમાણુને એક આકાશના પ્રદેશ પર્યાંત જ કાળદ્રવ્ય ગતિનું સહકારી કારણ થાય છે. તેથી જણાય છે કે તે કાળદ્રવ્ય પણ એક જ પ્રદેશનું ધારક છે.

અહિં શંકા:—પુદ્ગલ પરમાણુની ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મ દ્રવ્ય તો વિદ્યમાન છે જ; તેમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ?

સમાધાન:—એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી કારણ કે સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ માછલીને ગતિમાં જળની સમાન તથા મનુષ્યોની ગતિમાં શકટ પર આરોહણ આદિની સમાન પુદ્ગલની ગતિમાં પણ અન્ય અનેક સહકારી કારણો હોય છે. અહિં જો કોઈ કહે કે “કાળદ્રવ્ય પુદ્ગલોની ગતિમાં સહકારી કારણ છે” એમ ક્યાં કહ્યું છે ? તેનું કથન શ્રી કુંદ-કુંદાચાર્યદેવ કૃત પંચાસ્તિકાય પ્રાભૃતની ગાથા ૯૮ માં કહ્યું છે કે “ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જીવોની ગતિમાં કર્મ, નોકર્મ પુદ્ગલ સહકારી કારણ થાય છે અને અણુ તથા સ્કંધરૂપ ભેદોવાળાં પુદ્ગલોના ગમનમાં કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ થાય છે.” (૨૫)

‘પુદ્ગલ પરમાણુ યદપિ એકપ્રદેશી છે તો પણ ઉપચારથી તેને ‘કાય’ કહે છે” એમ હવે ઉપદેશ આપે છે:—

સો
 ઇયપદેશો વિ અણૂ, ણાણાસંઘ—પ્પદેશદો હોદિ ।

મ
 બહુદેશો ઉબયારા, તેણં ય કાઓ મણંતિ સવ્વણ્હુ ॥૨૬॥

સો
 એકપ્રદેશઃ અપિ અણુઃ, નાનાસ્કન્ધપ્રદેશત ભવતિ ।

બહુદેશઃ ઉપચારાત્, તેન ચ કાયઃ મણન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥૨૬॥

ગાથાર્થઃ—એક પ્રદેશી પરમાણુ અનેક સ્કંધરૂપ. બહુપ્રદેશી થઈ શકે છે તે કારણે સર્વજ્ઞદેવ ઉપચારથી પુદ્ગલ પરમાણુને ‘કાય’ કહે છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—જેમ આ પરમાત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા દ્રવ્યરૂપે શુદ્ધ તથા એક છે તો પણ અનાદિ કર્મ-બંધન વશ સ્નિગ્ધે તથા રૂક્ષ ગુણુ સ્થાનિય રાગદ્વેષરૂપ પરિણમન કરીને વ્યવહારથી મનુષ્યનારક આદિ વિભાવ પર્યાયરૂપ અનેક પ્રકારનો થાય છે, તેવી રીતે પુદ્ગલ પરમાણુ પણ યદ્યપિ સ્વભાવથી એક અને શુદ્ધ છે તો પણ રાગદ્વેષના સ્થાનભૂત બંધ યોગ્ય સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણો દ્વારા પરિણમન કરીને દ્વિઆણુક આદિ સ્કંધરૂપ જે વિભાવ પર્યાય છે તે દ્વારા અનેક પ્રકારના બહુ પ્રદેશવાન થાય છે. તેથી બહુ-પ્રદેશતારૂપ કાયત્વનું કારણ હોવાથી પુદ્ગલ પરમાણુને સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યવહારથી કાય કહે છે.

જો કેઈ એમ કહે કે “જેમ દ્રવ્યરૂપથી એક પુદ્ગલ પરમાણુને દ્વિઆણુક આદિ સ્કંધપર્યાય દ્વારા બહુ પ્રદેશરૂપ કાયત્વ સિદ્ધ થયું છે; તેવી જ રીતે દ્રવ્યરૂપથી એક.

હોવા છતાં પણ કાળાણુને પર્યાયદ્વારા કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે. ”

આ શંકાનો પરિહાર—સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણના કારણે થવા-વાળા બંધનો કાળદ્રવ્યમાં અભાવ છે તેથી તે કાય નથી થઈ શકતું. એમ કેમ છે? કારણ કે સ્નિગ્ધતા તથા રૂક્ષતા પુદ્ગલનો જ ધર્મ છે. કાળમાં સ્નિગ્ધરૂક્ષ ગુણો નથી તેથી તેના વિના બંધ નથી થતો.

શંકા:—‘અણુ’ એ તો પુદ્ગલની સંજ્ઞા છે, કાળની ‘અણુ’ સંજ્ઞા કેવી રીતે થઈ?

સમાધાન:—‘અણુ’ આ શબ્દદ્વારા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલને કહેવામાં આવે છે અને નિશ્ચયનયથી તો વર્ણુ આદિ ગુણોના પૂરણ તથા ગલનરૂપ સંબંધથી પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે; વાસ્તવમાં ‘અણુ’ શબ્દ સૂક્ષ્મનો વાચક છે, જેમકે પરમ અર્થાત્ અત્યંતરૂપથી જે અણુ હોય તે ‘પરમાણુ’ છે, અણુના શું અર્થ છે? ‘સૂક્ષ્મ’ એ વ્યુત્પત્તિથી પરમાણુ શબ્દ ‘અતિસૂક્ષ્મ’ પદાર્થને કહે છે અને તે સૂક્ષ્મવાચક અણુ શબ્દ નિર્વિભાગ પુદ્ગલની વિવક્ષામાં પુદ્ગલને અણુ કહે છે અને અવિભાગી કાળ-દ્રવ્યની વિવક્ષામાં કાળને અણુ કહે છે જેમકે કાળાણુ (૨૬)

હવે પ્રદેશનું લક્ષણ કહે છે:—

જાવદિયં આયાસં, અવિમાગીચ્ચ—પૂર્વગલાણુવદ્વદં ।

તં સુ પદેસં જાણે, સંવાણુઢાણદાણરિહં ॥ ૨૭ ॥

યાવન્માત્રમ્ આકાશં, અવિભાગિપુદ્ગલાન્વવશ્વધમ્ ।

તં સ્વલુ પ્રદેશં જાનીહિ, સર્વાણુસ્થાનદાનાર્હમ્ ॥ ૨૭ ॥

ગાથાર્થ:—અવિભાગી પુદ્ગલાણુ વડે જેટલું આકાશ શેકાય છે તેને સર્વ પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ પ્રદેશ બાણો.

વૃત્ત્યર્થ:—હે શિષ્ય ! અવિભાગી પુદ્ગલ પરમાણુ વડે જેટલું આકાશ વ્યાપ્ત છે તેને સ્પષ્ટરૂપે પ્રદેશ બાણવો. તે પ્રદેશ સર્વ પરમાણુ અને સૂક્ષ્મ સ્કંધોને સ્થાન આપવામાં સમર્થ છે, કારણ કે આકાશમાં એવી અવગાહન શક્તિ છે. તે કારણે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાં અનંતાનંત જીવ તથા તે જીવોથી પણ અનંતગુણાં પુદ્ગલો અવકાશ પામે છે. તેવી રીતે જીવ અને પુદ્ગલના વિષયમાં પણ અવકાશદાન સામર્થ્ય આગમમાં કહેલ છે. “એક નિગોદ શરીરમાં દ્રવ્યપ્રમાણથી ભૂતકાળના સર્વ સિદ્ધોથી પણ અનંતગુણા જીવો દેખવામાં આવેલ છે.” “આ લોક સર્વત્ર વિવિધ તથા અનંતાનંત સૂક્ષ્મ અને બાહર પુદ્ગલો દ્વારા અતિસઘન ભરેલો છે.”

શંકા—મૂર્તિમાન પુદ્ગલોનો તો આણુ તથા સ્કંધ આદિ વિભાગ થાય તેમાં તો કેાઈ વિરોધ નથી, કિન્તુ અખંડ, અમૂર્તિક આકાશની વિભાગ કલ્પના કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

સમાધાન—આ શંકા ઠીક નથી, કારણકે રાગાદિ ઉપાધિ રહિત સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ ભાવનાથી ઉત્પન્ન

સુખામૃત રસના આસ્વાદનથી તૃપ્ત એવા જે મુનિઓને રહેવાનાં સ્થાન એક છે કે અનેક ? જે બન્નેનાં નિવાસ-ક્ષેત્ર એક જ છે તો તે બન્ને એક થયા, પરંતુ તેવું નથી. જે ભિન્ન માને તો ‘ઘટનું’ આકાશ’ તથા ‘પટનું’ આકાશ, એ રીતે વિભાગ રહિત આકાશ દ્રવ્યની પણ વિભાગ કલ્પના સિદ્ધ થઈ. (૨૭)

આ પ્રમાણે પાંચ સૂત્રોદ્ધારા પાંચ અસ્તિકાયોનું નિરૂપણ કરવાવાળો તૃતીય અંતરાધિકાર સમાપ્ત થયો.

આ પ્રમાણે શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતદેવ વિરચિત દ્રવ્ય-સંગ્રહ ગ્રંથમાં નમસ્કારાદિ ૨૭ ગાથાઓ દ્વારા ત્રણ અંતરાધિકારો વડે છ દ્રવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાયોનું પ્રતિપાદન કરવાવાળો પ્રથમ અધિકાર સમાપ્ત થયો.



ચૂલિકા

હવે છ દ્રવ્યોના ઉપસંહાર રૂપે વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે :—

પરિણામિ-જીવ-મુક્તં, સપદેસં એય-સ્વેત્ત-કિરિયા ય ।

ગિચ્ચં કારણ-કૃત્તા, સન્વગદમિદરંહિ યવવેસે ॥૧॥

દુષ્ણિય એયં એયં, પંચ-ત્તિય એય દુષ્ણિ ચત્તરો ય ।

પંચ ય એયં એયં, એદેસં એય ઉત્તરં ગેયં ॥ યુગ્મમ્ ॥૨॥

ગાથાર્થઃ—છ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો પરિણામી છે, ચેતન દ્રવ્ય એક જીવ છે, મૂર્તિક એક પુદ્ગલ છે. પ્રદેશ સહિત જીવ, પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ દ્રવ્યો છે, એક એક સંખ્યાવાળાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો છે. ક્ષેત્રવાન એક આકાશ દ્રવ્ય છે, ક્રિયાસહિત જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય છે. નિત્ય દ્રવ્ય, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાળ એ ચાર દ્રવ્યો છે, કારણ દ્રવ્ય પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ છે, કર્તા એક જીવ દ્રવ્ય છે. સર્વાંગત દ્રવ્ય એક આકાશ છે. આ છ દ્રવ્યોનો પરસ્પર પ્રવેશ નથી. આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યોના ઉત્તર ગુણો જાણવા. (૧-૨)

વૃત્ત્યર્થઃ—સ્વભાવ તથા વિભાવ પર્યાયોરૂપ પરિણામથી જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો પરિણામી છે;

શેષ ચાર દ્રવ્યો વિભાવવ્યંજન પર્યાયના અભાવની મુખ્ય-
તાથી અપરિણામી છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન-
દર્શન સ્વભાવરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યને ‘પ્રાણ’ કહે છે, તેનાથી
જે જીવે છે તે જીવ છે. વ્યવહારનયથી કર્મોદયજનિત
દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ ચતુર્વિધ. (જે ઈન્દ્રિય, બળ આયુ અને
શ્વાસોશ્વાસ) પ્રાણ વડે જે જીવે છે, જીવશે અને જીવતો
હતો તે જીવ છે. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યો અજીવ રૂપ છે.
શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ તથા વર્ણયુક્તને
મૂર્તિક કહેવાય છે, તે મૂર્તિના સદ્ભાવથી પુદ્ગલ મૂર્તિ
છે. જીવદ્રવ્ય અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી મૂર્તિ
છે, કિન્તુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા અમૂર્તિ છે. ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય પણ અમૂર્તિક છે. લોકાકાશ
પ્રાપ્ત અસંખ્યાત પ્રદેશોને ધારણ કરવાથી પંચાસ્તિકાય
નામના જીવ આદિ પાંચ દ્રવ્યો બહુપ્રદેશી છે અને
બહુપ્રદેશરૂપ કાર્યત્વના અભાવથી કાળદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે.
(એક પ્રદેશી) દ્રવ્યાધિકનયની અપેક્ષા ધર્મ અધર્મ તથા
આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો એકએક છે. જીવ પુદ્ગલ અને
કાળ આ ત્રણ દ્રવ્યો અનેક છે. સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ
આપવામાં સમર્થ હોવાથી એક આકાશ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે,
શેષ પાંચ દ્રવ્યો ક્ષેત્ર નથી. એક ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્રમાં
ગમનરૂપ-હલનચલનરૂપ ક્રિયા જેમાં હોય, તે ક્રિયાવાન,
જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ
અને કાળ આ ચાર દ્રવ્યો યદ્યપિ અર્થપર્યાયના કારણે
અનિત્ય છે છતાં પણ તેઓમાં મુખ્યરૂપથી વિભાવ વ્યંજન

પર્યાય નથી થતી તેથી તેઓ નિત્ય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષા પણ નિત્ય છે. જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્ય યદ્યપિ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષા નિત્ય છે તો પણ અગુરૂલઘુગુણના પરિણામરૂપ સ્વભાવ પર્યાયની અપેક્ષા તથા વિભાવવ્યંજન પર્યાયની અપેક્ષા અનિત્ય છે. પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ દ્રવ્યોમાંથી વ્યવહારનયના અપેક્ષા જીવનાં શરીર, વચન, મન, શ્વાસોચ્છવાસ આદિ કાર્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય કરે છે અને ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ તથા વર્તનારૂપ કાર્યક્રમથી ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યો કરે છે; તેથી પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યો કારણ છે. જીવદ્રવ્ય યદ્યપિ ગુરૂ, શિષ્ય આદિ રૂપથી પરસ્પર ઉપગ્રહ કરે છે તથાપિ પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યો માટે કાંઈ પણ કરતો નથી તેથી અકારણ છે. શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવના ગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક-નયની અપેક્ષા જીવ યદ્યપિ બંધ મોક્ષના કારણભૂત દ્રવ્ય ભાવરૂપ પુણ્ય, પાપ, ઘટ, પટ આદિનો કર્તા નથી કિન્તુ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા શુભ અશુભ ઉપયોગોમાં પરિણત થઈને પુણ્ય-પાપ બંધનો કર્તા અને તેના ફળોનો લોક્તા થાય છે. તથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ નિજ-શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણ-રૂપ શુદ્ધોપયોગથી પરિણત થઈને આ જીવ મોક્ષનો પણ કર્તા છે અને તેના ફળનો લોક્તા થાય છે. અહિં સર્વત્ર શુભ અશુભ તથા શુદ્ધ પરિણામોના પરિણમનનો જ કર્તા જાણવો જોઈએ. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોને તો સ્વક્રિય-સ્વક્રિય પરિણામોથી જ પરિણમન છે તેજ કર્તૃત્વ છે

અને વાસ્તવમાં પુણ્ય પાપ આદિની અપેક્ષા અકર્તાપણું જ છે. લોક અને અલોક વ્યાપક હોવાની અપેક્ષા આકાશ સર્વગત કહેવાય છે. લોકમાં સર્વવ્યાપક હોવાની અપેક્ષા ધર્મ અને અધર્મ સર્વગત છે. જીવદ્રવ્ય એક જીવની અપેક્ષા લોકપુણું સમુદ્ધાત સિવાય અસર્વગત છે કિન્તુ અનેક જીવોની અપેક્ષા સર્વગત જ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકવ્યાપક મહાસ્કંધની અપેક્ષા સર્વગત છે અને શેષ પુદ્ગલોની અપેક્ષા અસર્વગત છે. એક કાલાણું દ્રવ્યની અપેક્ષા તો કાળદ્રવ્ય સર્વગત નથી કિન્તુ લોક પ્રદેશ પ્રમાણ અનેક કાલાણુંઓની અપેક્ષા કાળદ્રવ્ય લોકમાં સર્વગત છે. યદ્યપિ વ્યવહારનયથી સર્વ દ્રવ્ય એક ક્ષેત્રમાં રહેવાના કારણે અન્યોન્યમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે છતાં પણ નિશ્ચયનયથી ચેતના આદિ સ્વક્રિય સ્વરૂપનો પરિત્યાગ નથી કરતાં. અહિં છ દ્રવ્યોમાં વીતરાગ ચિદાનંદ એક શુદ્ધ બુદ્ધ આદિ શુણ સ્વભાવવાન અને શુભાશુભ મન, વચન અને કાયના વ્યાપારથી રહિત નિજ શુદ્ધાત્મ દ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે, એમ ભાવાર્થ છે.

હવે આગળ વિશેષરૂપથી છ દ્રવ્યોમાંથી કયું હેય છે અને કયું ઉપાદેય છે તેનો વિચાર કરે છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા શક્તિરૂપે શુદ્ધ બુદ્ધ અને સ્વભાવના ધારક સર્વે જીવો ઉપાદેય જ અને વ્યક્તિરૂપે અહંત સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય તથા સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠી ઉપાદેય છે. તેમાં પણ અહંત સિદ્ધ એ જ જ ઉપાદેય છે. એ એમાંથી પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા સિદ્ધ જ

ઉપાદેય છે. પરમનિશ્ચયથી તો ભોગાકાંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત વિકલ્પ જાળ રહિત, પરમ સમાધિકાળે સિદ્ધ સદૃશ નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે. અન્ય સર્વ દ્રવ્ય હેય છે એ તાત્પર્ય છે.

શંકા:—શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવનો શું અર્થ છે ?

સમાધાન:—મિથ્યાત્વ રાગાદિ સમસ્ત વિભાવોથી રહિત હોવાના કારણે આત્મા શુદ્ધ કહેવાય છે, કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોથી યુક્ત હોવાના કારણે આત્મા બુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ “ બુદ્ધ એક સ્વભાવ ” પદનો અર્થ સર્વત્ર સમજવો જોઈએ.

હવે “ ચૂલિકા ” શબ્દનો અર્થ કહે છે—વિશેષ વ્યાખ્યાનને અથવા ઉક્ત તથા અનુક્તના સંકિર્ણરૂપ કથનને ‘ચૂલિકા’ કહે છે.

આ પ્રમાણે ૭ દ્રવ્યોની ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.



અધિકાર ૨ નો

(ભૂમિકા)

હવે પછી જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાયરૂપ આસવ આદિ સાત પદાર્થોનું અગીયાર ગાથાઓ દ્વારા વ્યાખ્યાન કરે છે, તેમાં પ્રથમ “આસવબંધણુ” ઇત્યાદિ, અધિકારના સૂચનરૂપે ૨૮ મી એક ગાથા છે. ત્યારબાદ આસવના વ્યાખ્યાનરૂપ ‘આસવદિ જેણુ’ ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ છે. તદ્દનંતર “વજ્રહિ કમ્મ” જેણુ” ઇત્યાદિ બે ગાથાઓમાં બંધ પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. તત્પશ્ચાત્ “ચેદણુપરિણામો” ઇત્યાદિ ૩૪, ૩૫ મી ગાથાઓમાં સંવર પદાર્થોનું કથન છે. પછી નિર્જરાના પ્રતિપાદનરૂપ “જહ કાલેણુ તવેણુ ચ” ઇત્યાદિ ૩૬ મી એક ગાથા છે. ત્યારબાદ મોક્ષના નિરૂપણરૂપ “સંવસ્સ કમ્મણો” ઇત્યાદિ ૩૭ મી એક ગાથા છે. તદ્દનંતર પુણ્ય પાપ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવા માટે “સુહઅસુહ” ઇત્યાદિ એક ગાથા છે. આ પ્રમાણે અગીયાર ગાથાઓ દ્વારા સાત સ્થાનોના સમુદાય સહિત દ્વિતીય અધિકારની ભૂમિકા છે.

અહિં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે:—યદિ જીવ, અજીવ આ બે દ્રવ્યો સર્વથા એકાંતથી પરિણામી જ છે તો સંયોગ પર્યાયરૂપ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે અને જો સર્વથા અપરિણામી છે તો જીવ, અજીવ દ્રવ્યરૂપ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે; તેથી આસવ આદિ સાત પદાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?

તેનો ઉત્તર:—કથંચિત પરિણામી હોવાથી (સાત તત્ત્વોનું કથન) સુસંગત થાય છે. કથંચિત પરિણામીત્વનો શું અર્થ છે ?

તે આ પ્રમાણે છે:—જેમ સ્ફટિક મણી સ્વભાવથી નિર્મળ છે તથા જવાકુસુમ આદિના સંસર્ગથી લાલ આદિ અન્ય પર્યાયરૂપ પરિણતિને ગ્રહણ કરે છે. સ્ફટિક-મણી યદ્યપિ રક્તવર્ણાદિરૂપની ઉપાધિને ગ્રહણ કરે છે તથાપિ નિશ્ચયથી પોતાના (સ્ફટિક નિર્મળ) શુદ્ધ સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી, તેવી રીતે જીવ પણ. યદ્યપિ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સહજ શુદ્ધ ચિદાનંદ એક સ્વભાવનો ધારક છે છતાં પણ અનાદિ કર્મબંધરૂપ પર્યાયના કારણે રાગાદિ પરદ્રવ્યરૂપ ઉપાધિ પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. યદ્યપિ જીવ પરપર્યાયરૂપે પરિણમન કરે છે તથાપિ નિશ્ચયનયથી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને તજતો નથી, તેવી જ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્ય સંબંધી પણ જાણવું. પરસ્પર સાપેક્ષતા એજ “કથંચિત પરિણામિત્વ” શબ્દનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કથંચિત પરિણામિત્વ સિદ્ધ થતાં, જીવ અને પુદ્ગલની સંયોગ પરિણતિથી બનેલ આસ્રવ આદિ સાત પદાર્થો ઘટિત થાય છે. અને તે સાત પદાર્થ પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સહિત ૯ થાય છે તેથી નવ પદાર્થો કહેવાય છે. અભેદનયની અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપ પદાર્થોનો આસ્રવ પદાર્થમાં અર્થાત્ બંધ પદાર્થમાં અંતર્ભાવ કરવાથી સાત તત્ત્વ કહેવાય છે.

અહિં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! યદ્યપિ

કથંચિત પરિણામિત્વના બળથી લેદ પ્રધાન પર્યાયાર્થિક-
નયની અપેક્ષા નવ પદાર્થ અને સાત તત્ત્વ સિદ્ધ થયા
કિન્તુ તેનું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ? જેમ અલેદનયની
અપેક્ષા પુણ્યપાપ એ બે પદાર્થોનો સાત પદાર્થોમાં અંતર્ભાવ
થયેલ છે તેવી જ રીતે વિશેષ અલેદનયની અપેક્ષાએ
આસવાદિ પદાર્થોનો પણ જીવ, અજીવ એ બે પદાર્થોમાં
અંતર્ભાવ કરવાથી જીવ તથા અજીવ એ બે પદાર્થ સિદ્ધ
થાય છે ?

હવે આ બે શંકાઓનો પરિહાર કરે છે—‘કયું તત્ત્વ
હેય છે અને કયું તત્ત્વ ઉપાદેય છે’ તેનું પરિજ્ઞાન કરા-
વવાના પ્રયોજન અર્થે આસવ આદિ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન
કરવું યોગ્ય છે. અવિનાશી-અક્ષય અનંત સુખ ઉપાદેય
તત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર
નિર્જરા છે અને તે સંવર નિર્જરાનું કારણ, વિશુદ્ધ
જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ નિજાત્મતત્ત્વનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન
તથા અનુચરણ લક્ષણયુક્ત નિશ્ચય રત્નત્રય છે. તથા તે
નિશ્ચય રત્નત્રયને સાધક વ્યવહાર રત્નત્રય છે. હવે હેય
તત્ત્વને કહે છે. આકુળતાનાં ઉત્પાદક નરકગતિ આદિનાં
દુઃખ તથા નિશ્ચયથી ઈન્દ્રિયજનિત સુખ પણ હેય-ત્યાજ્ય
છે, તેનું કારણ સંસાર છે અને તે સંસારનું કારણ આસવ
તથા બંધ એ બે પદાર્થ છે; અને તે આસવ તથા બંધનું
કારણ પૂર્વેકિત વ્યવહાર-નિશ્ચય રત્નત્રયથી વિલક્ષણ એવાં
મિથ્યા દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે હેય અને ઉપાદેય
તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થો
સ્વયં સિદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે કયા પદાર્થનો કોણ કર્તા છે ? તે વિષયનું કથન કરે છે.—નિજ નિરંજન શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી સમુત્પન્ન પરમાનંદ એક લક્ષણરૂપ સુખામૃતના રસાસ્વાદથી જે જીવ પરાર્જીસુખ છે તે બહિરાત્મા કહેવાય છે. તે આસ્રવ-બંધ અને પાપ એ ત્રણ પદાર્થનો કર્તા છે. કદાચિત્ મિથ્યાત્વ અને કષાયનો મંદ ઉદય થતાં, આગામી ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધ વડે, ભાવિકાળમાં પાપનો અનુબંધ કરનાર એવા પુણ્ય પદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે. જે પૂર્વોક્ત બહિરાત્માથી વિલક્ષણ છે તે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ છે તે સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ આ ત્રણ પદાર્થોનો કર્તા થાય છે અને આ સમ્યક્દષ્ટિ જીવ જ્યારે રાગાદિ વિભાવ રહિત પરમ સામાયિકમાં સ્થિર નથી રહી શકતો, ત્યારે કષાયોથી ઉત્પન્ન થવાવાળા દુર્ધર્માનના વચનાર્થે તથા સંસારની સ્થિતિનો છેદ કરતો થકો પુણ્યાનુબંધી તીર્થંકરનામ પ્રકૃતિ આદિ વિશિષ્ટ પુણ્ય પદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે.

હવે કર્તૃત્વના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરવામાં આવે છે:—મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પુદ્ગલ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ આસ્રવ બંધ તથા પુણ્ય પાપ પદાર્થોનું કર્તૃત્વ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે અને જીવ-ભાવરૂપ પુણ્ય પાપ પદાર્થોનું કર્તૃત્વ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે. તથા સમ્યક્દષ્ટિ જીવને દ્રવ્યરૂપ સંવર નિર્જરા તથા મોક્ષ પદાર્થનું કર્તૃત્વ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાથી છે તથા સંવર, નિર્જરા મોક્ષસ્વરૂપ

જીવભાવ પર્યાયનું કર્તૃત્વ, વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચય-
 નયથી છે. અને પરમશુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ “આ
 જીવ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે, ન તો મરે છે અને ન બંધ
 છે ન મોક્ષ છે એમ શ્રી જિનન્દ્રદેવ કહે છે.” આ
 સૂત્રાનુસાર બંધ મોક્ષ નથી. પૂર્વોક્ત વિવક્ષિત એકદેશ
 શુદ્ધ નિશ્ચયનયને આગમ ભાષામાં શું કહે છે તે બતાવે
 છે:—નિજ શુદ્ધાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન જ્ઞાન તથા આચરણ-
 રૂપે જે થાય છે તેને ‘ભવ્ય’ કહે છે. આ પ્રમાણે ભવ્યત્વ
 સંસ્રક પારિણામિક ભાવથી જે સંબંધિત છે તેને વ્યક્તિત
 કહે છે, અર્થાત્ ભવ્ય, એ પારિણામિક ભાવની વ્યક્તિતરૂપ
 પ્રકટતા છે અને અધ્યાત્મ ભાષામાં તેને દ્રવ્યશક્તિરૂપ
 શુદ્ધ પારિણામિક ભાવના વિષયમાં ભાવના કહે છે: અન્ય
 પર્યાય નામાંતરથી આ દ્રવ્યશક્તિરૂપ પારિણામિક
 ભાવની ભાવનાને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન તથા શુદ્ધો-
 પયોગ આદિ કહે છે. કારણકે ભાવના મુક્તિનું કારણ
 છે, તેથી શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ ધ્યેયરૂપ-ધ્યાન કરવા
 યોગ્ય છે, ધ્યાન યા ભાવનારૂપ નથી. તે કેવી રીતે ?
 “ધ્યાન-ભાવના” પર્યાય છે અતએવ વિનાશિક છે. ‘ધ્યેય’
 છે તે, ભાવનારૂપ પર્યાય રહિત, દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનશ્વર
 છે. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે—મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ
 વિકલ્પોથી રહિત નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન
 સહજનંદ એક જેનું લક્ષણ છે એવી સુખ સંવિત્તિરૂપ
 જે ભાવના છે તે મુક્તિનું કારણ છે તે ભાવનાને કોઈ
 પુરૂષ કોઈ અન્ય નામો વડે પણ કહે છે. (જેમકે નિર્વિકલ્પ
 ધ્યાન, શુદ્ધોપયોગ આદિ).

આ પ્રમાણે અનેકાંતનો આશ્રય લઈને બ્યાખ્યાન કરતાં આસવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ આ ચાર પદાર્થ જીવ અને પુરૂલના સંયોગ પરિણામ સ્વરૂપ જે વિભાવ પર્યાય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને સંવર નિર્જરા તથા મોક્ષ આ ત્રણ પદાર્થ જીવ અને પુરૂલના સંયોગરૂપ પરિણામના વિનાશથી ઉત્પન્ન જે વિવક્ષિત સ્વભાવ પર્યાય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નિર્ણય થાય છે.

આસવબંધનસંવર—જિજ્ઞરમોક્ષા સપુણપાવા જે ।

જીવાજીવ-વિસેસા, તેવિ સમાસેણ પમણામો ॥૨૮॥

આસવબંધનસંવર—નિર્જરામોક્ષાઃ સપુણપાપાઃ યે ।

જીવજીવવિશેષાઃ, તાનપિ સમાસેન પ્રમણામો ॥૨૮॥

ગાથાર્થઃ—જીવ અજીવની પર્યાયરૂપ જે આસવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય, પાપ છે તેને સંક્ષેપથી કહે છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—આસવ રહિત સ્વસંવિત્તિથી વિલક્ષણ જે શુભાશુભ પરિણામ છે તેનાથી જે શુભ અને અશુભ કર્મોનું આગમન છે તે આસવ છે. બંધાતીત શુદ્ધાત્મા-પલબ્ધિરૂપ ભાવનાથી ચ્યુત જીવને જે કર્મપ્રદેશોની સાથે પરસ્પર સંસ્લેષ સંબંધ છે તે બંધ છે. કર્માસવના નિરોધમાં સમર્થ સ્વસંવિત્તિરૂપે પરિણત જીવને જે શુભાશુભ કર્મોના આગમનનું સંવરણ છે તે સંવર છે. શુદ્ધોપયોગરૂપ ભાવનાના સામર્થ્યવડે નિરસીભૂત કર્મ-પુરૂલોનું એકદેશ ગલન થવું તે નિર્જરા છે જીવ પુરૂલના

સંશ્લેષરૂપ બંધનું વિઘટન કરવામાં સમર્થ જે સ્વશુદ્ધાત્મો-
પલખિધરૂપ પરિણામ છે તે મોક્ષ છે. પુણ્ય પાપ સહિત
જે આસ્રવઆદિ પદાર્થ છે તેને, જેવી રીતે પૂર્વે જીવ
અજીવનું કથન કર્યું છે તેવી રીતે, સંશ્લેષથી કહે છે.
તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે, જીવ તથા અજીવનાં વિશેષ
છે. ચૈતન્ય ભાવરૂપ જીવનાં વિશેષ છે અને ચૈતન્ય રહિત
અજીવનાં વિશેષ છે. વિશેષનો શું અર્થ છે? વિશેષનો
અર્થ પર્યાય છે. ચૈતન્યરૂપ જે અશુદ્ધ પરિણામ છે તે
જીવનાં વિશેષ છે અને જે અચેતનકર્મ પુદ્ગલોની પર્યાય
છે તે અજીવનાં વિશેષ છે. આ પ્રમાણે અધિકાર સૂત્ર
ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૨૮)

હવે ત્રણ ગાથાઓમાં આસ્રવ પદાર્થનું વર્ણન કરે
છે, તેમાં પ્રથમ ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવના સ્વરૂપની
સૂચના કરે છે:—

આસવદિ જેણ કર્મ્મ, પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેયો ।

માવાસવો જિણુત્તો, અમ્માસવણં પરો હોદિ ॥૨૯॥

આસ્રવતિ યેન કર્મ, પરિણામેન આત્મનઃ સ વિજ્ઞેયઃ ।

માવાસ્રવો જિનોક્તઃ, કર્માસ્રવણં પરઃમવતિ ॥૨૯॥

ગાથાર્થ:—આત્માનાં જે પરિણામોવડે કર્મોનો
આસ્રવ થાય છે તેને શ્રી જિનેન્દ્રદેવ ભાવાસ્રવ કહે છે.
અને જે કર્મોનો આસ્રવ છે તે દ્રવ્યાસ્રવ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—કર્માસ્રવનો વિનાશ કરવામાં સમર્થ એવી

શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પરિણામો વડે પોતાના આત્મામાં કર્મોનો આસ્રવ થાય છે તે પરિણામને ભાવાસ્રવ કહે છે. તે ભાવાસ્રવ જિનેન્દ્ર વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ દ્વારા પ્રરૂપિત છે. કર્મોનું આગમન પરરૂપ છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ આદિ દ્રવ્ય કર્મોનું જે આગમન છે તે પરદ્રવ્યાસ્રવ છે. ‘પર’ શબ્દનો શું અર્થ છે? ભાવાસ્રવથી અન્ય યા ભિન્ન. જેવી રીતે તેલથી લીપ્ત પદાર્થો પર ધૂળનો સમાગમ થાય છે, તેવી રીતે ભાવાસ્રવના કારણે જીવને દ્રવ્યાસ્રવ થાય છે.

શંકા:—“જેનાથી કર્મનો આસ્રવ થાય છે” આ પદવડે જ દ્રવ્યાસ્રવ આવી જાય છે, તો પછી “કર્માશ્રવ: તેનાથી ભિન્ન હોય છે” આ પદવડે દ્રવ્યાસ્રવનું વ્યાખ્યાન શા માટે કર્યું ?

સમાધાન:—આ શંકા ઠીક નથી. કારણકે “પરિણામથી શું થાય છે? કર્મનો આસ્રવ થાય છે,” આ કથનવડે પરિણામનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. દ્રવ્યાસ્રવનું વ્યાખ્યાન નથી કર્યું. તે ભાવાર્થ છે. (૨૯)

હવે ભાવાસ્રવનું સ્વરૂપ વિશેષરૂપથી કહે છે:—

મિચ્છતાવિરદિપમા-દજોગક્રોહાદયોથ વિણ્ણેયા ।

પણ પણ પણદહ તિય ચદુ, કમસો મેદા દુ પુવ્વસ ॥૩૦॥

મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદ-યોગક્રોધાદયોઽથ વિજ્ઞેયા: ।

પંચ પંચ પંચદશ ત્રય: ચત્ત્વાર:, ક્રમશ: મેદા: તુ પૂર્વસ્ય ॥૩૦॥

ગાથાર્થ:—ભાવાસ્રવના મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ,
Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

યોગ અને કૌષાદિ કષાય એમ પાંચ ભેદ છે. તેમાં મિથ્યાત્વ આદિના ક્રમથી પાંચ, પાંચ, પંદર, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—વીતરાગ નિજ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિરૂપ રૂચિ વિષયક, વિપરીત અભિનિવેશને અંતરંગમાં ઉત્પન્ન કરનાર અને અન્યના શુદ્ધાત્મતત્ત્વ આદિ સમસ્ત બહિર્ભૂત દ્રવ્યો વિષયક વિપરીત અભિનિવેશના ઉત્પાદકને મિથ્યાત્વ કહે છે. અંતરંગમાં નિજ પરમાત્મ સ્વરૂપ લાવનાથી ઉત્પન્ન પરમસુખામૃતની પ્રીતિથી વિલક્ષણ તથા બાહ્ય વિષયોપ્રતિ અવ્રતરૂપનું અવધારણ કરવું તે અવિરતિ છે. અંતરંગમાં નિષ્પ્રમાદરૂપ શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી વિચલિત કરવારૂપ અને બાહ્યમાં મૂળ તથા ઉત્તરગુણમાં મળ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાદ છે. નિશ્ચયથી ક્રિયારહિત પરમાત્મા છે, તોપણ વ્યવહારથી વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન, મન વચન કાયવર્ગાણાને અવલંબીને કર્મવર્ગાણાને ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત, આત્મપ્રદેશોનો પરિસ્પંદ છે તે યોગ છે. અંતરંગમાં પરમ ઉપશમ મૂર્તિ કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણસ્વભાવી પરમાત્મરૂપમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર તથા બાહ્ય વિષયમાં અન્ય પદાર્થો સંબંધમાં કૂરતા આવેશરૂપ થવું તે કૌષ આદિ કષાય છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ તથા કષાય એ પાંચ ભાવાસ્તવ છે. તે પાંચ ભાવાસ્તવોના કેટલા ભેદ છે ? મિથ્યાત્વના પાંચ, અવિરતિના પાંચ, પ્રમાદના પંદર, યોગના ત્રણ અને કષાયના ચાર ભેદ છે. “બૌદ્ધ એકાંત

મિથ્યાત્વી છે, યાજ્ઞિક ધર્મ વિપરીત મિથ્યાત્વી છે, તાપસ્ય વિનય મિથ્યાત્વી છે, ઇંદ્રિયાચાર્ય સંશય મિથ્યાત્વી છે અને મસ્કરી અજ્ઞાન મિથ્યાત્વી છે.” આ ગાથા કથિત લક્ષણાનુસાર પાંચ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ છે. પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અહત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહમાં ઇચ્છારૂપ અવિરતિ પાંચ પ્રકારે છે. અથવા પાંચ ઇંદ્રિયો અને મનની પ્રવૃત્તિરૂપ છ ભેદ અને ષટ્કાયના જીવોની વિરાધના રૂપ છ ભેદ એમ બાર પ્રકારની અવિરતિ છે. “ચાર વિકથા, ચાર કષાય, પાંચ ઇંદ્રિય, સ્નેહ અને નિદ્રા એમ પંદર પ્રમાદ છે. મન, વચન અને કાયના વ્યાપારરૂપ યોગ ત્રણ પ્રકારનો છે, અર્થાત્ વિસ્તારથી ૧૫ પ્રકારનો છે. ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એમ કષાયના ચાર પ્રકાર છે અથવા ૧૬ કષાય અને ૮ નોકષાય છે એમ કષાયના ૨૫ પ્રકાર છે. આ સર્વ ભેદ ભાવઆસ્રવના છે.” (૩૦)

હવે દ્રવ્યાસ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

જ્ઞાનાવરણાદીણં, જોગં જં પુગ્ગલં સમાસવદિ ।

દન્વાસવો સ જેઓ, અણેયમેયો જિણકલાદો ॥૩૧॥

જ્ઞાનાવરણાદીનાં, યોગ્યં યત્ પુગ્ગલં સમાસવતિ ।

દ્રવ્યાસ્રવઃ સઃ જ્ઞેયઃ, અનેકમેદઃ જિનાલ્યાતઃ ॥૩૧॥

ગાથાર્થ:—જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મેણે યોગ્ય જે પુગ્ગલો આવે છે તેને દ્રવ્યાસ્રવ બાણવો. તેના અનેક ભેદો છે, એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવ કહે છે.

પૃત્યર્થ:—સહજ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનને અથવા અલેહની અપેક્ષા કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોના આધારભૂત ‘જ્ઞાન’ શબ્દથી વાચ્ય જે પરમાત્મા તેને આવૃત કરે તે જ્ઞાનાવરણ છે. તે જ્ઞાનાવરણ જેની આદિમાં છે, એવાં જે જ્ઞાનાવરણાદિ છે, તેને યોગ્ય પુદ્ગલો જેવી રીતે તેલથી મદન કરેલ દેહઉપર ધૂળની રજકણો લેપાય છે તેવી રીતે નિષ્કાય શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી રહિત જીવોને કર્મવર્ગણા આવે છે તેને દ્રવ્યાસ્રવ કહે છે. તેના અનેક પ્રકાર છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર તથા અંતરાય, આ આઠ મૂળ કર્મપ્રકૃતિ છે તથા “જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૬, વેદનીય ૨, મોહનીય ૨૮, આયુ ૪, નામ ૬૩, ગોત્ર ૨ અને અંતરાય ૫, એ પ્રમાણે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓનો વિનાશ થવાથી સિદ્ધ થાય છે.” (સિદ્ધલક્ષિત ગાથા ૮) આ ગાથા કથિત કર્મથી ૧૪૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે અને અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ જે પૃથ્વિકાય નામકર્મ આદિ ઉત્તરોત્તર પ્રકૃતિ લેદો છે તેની અપેક્ષા કર્મ અનેક પ્રકારનાં છે. આ પ્રમાણે શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહેલ છે. (૩૧)

આ પ્રમાણે આસેવના વ્યાખ્યાનની ત્રણ ગાથાઓ વડે પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે એ ગાથાઓ વડે બંધનું વ્યાખ્યાન કરે છે તેમાં પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી ભાવબંધ અને ઉત્તરાર્ધથી દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વજ્રદિ કમ્મં જેણ દુ, ચેદણમાવેણ માવબન્ધો સો ।

કમ્માદપદેસાણં, અણ્ણોણપવેસણં इदरो ॥ ૩૨ ॥

बध्यते कर्म येन तु, चेतनामावेन भावबन्धः स ।

कर्मात्मप्रदेशाना-मन्यो-न्यप्रवेशनं; इतरः ॥ ૩૨ ॥

ગાથાર્થ:—જે ચેતનભાવથી કર્મ બંધાય છે તે ભાવબંધ છે અને કર્મ તથા આત્મ પ્રદેશોનો પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ થવો તે દ્રવ્યબંધ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—જે ચૈતન્ય ભાવથી કર્મ બંધાય છે, તે ભાવબંધ છે. સમસ્ત કર્મબંધનો વિધ્વંશ કરવામાં સમર્થ, અખંડ, એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસરૂપ પરમ-ચૈતન્ય-વિલાસ લક્ષણના ધારક જ્ઞાન ગુણની અર્થાત્ અલેહનયની અપેક્ષાએ અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણોના આધારભૂત પરમાત્માની જે નિર્મળ અનુભૂતિ છે તેનાથી વિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણતીરૂપ અશુદ્ધ ચેતન ભાવ સ્વરૂપ જે પરિણામવડે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બંધાય છે, તે પરિણામને ભાવબંધ કહે છે. કર્મ અને આત્મપ્રદેશોનું પરસ્પર મિલન તે અન્ય છે અર્થાત્ તે ભાવબંધના નિમિત્તવડે કર્મપ્રદેશોનું અને આત્મપ્રદેશોનું ક્ષીરનીરવત્ અન્યોન્યમાં પ્રવેશ થઈને સંશ્લેષરૂપ થવું તે દ્રવ્યબંધ છે. (૩૨)

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં બંધના પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર ભેદોનું કથન કરે છે અને ઉત્તરાર્ધમાં તેના કારણનું કથન કરે છે:—

પયઙ્કિદિઙ્ગમાગ-પ્રદેસમેદા દુ ચદુવિધો વંધો ।

જોગા પયઙ્કિદેસા, ઠિદિઙ્ગમાગા કસાયદો હોંતિ ॥૩૩॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુમાગ-પ્રદેશમેદાત્ તુ ચતુર્વિધો બન્ધઃ ।

યોગાત્ પ્રકૃતિપ્રદેશૌ, સ્થિત્યનુમાગૌ કષાયતઃ ભવતઃ ॥૩૩॥

ગાથાર્થઃ—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એ પ્રમાણે બંધના ચાર પ્રકાર છે. યોગના કારણે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બંધ થાય છે અને કષાયોના કારણે સ્થિતિ તથા અનુભાગ બંધ થાય છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—જ્ઞાનાવરણ કર્મની પ્રકૃતિનો સ્વભાવ શું છે ? જેમ દેવતાના મુખને પડદો આચ્છાદિત કરે છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે છે. (અહિં આ દૃષ્ટાંત છે તેથી દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંત ન સમજવો. કારણકે પડદો જેવી રીતે મુખને આચ્છાદિત કરે છે તેવી જ રીતે જડ પુદ્ગલ કર્મ કાંઈ જ્ઞાનને આચ્છાદિત નથી કરતાં, ખરેખર તો તે સમયે જ્ઞાનનું પરિણમન જ તેવું હિણું હોય છે તેમાં કર્મને વ્યવહારથી નિમિત્ત કહેવાય છે.—આ પ્રમાણે સર્વાંત્ર સમજવું. જો તેમ ન માનવામાં આવે, ન સ્વિકારવામાં આવે તો સર્વજ્ઞની આસપાસમાં અને તે જ ક્ષેત્રમાં અનંત પુદ્ગલીક સ્કંધો રહેલ છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન પણ આચ્છાદિત થવું જોઈએ પરંતુ તેમ થતું નથી. માટે સ્વિકારવું જોઈએ કે જ્યારે જ્ઞાનનું જઘન્ય ભાવમાં પરિણમન થાય છે ત્યારે ઉપચારથી—વ્યવહારથી કર્મને તેમાં નિમિત્ત કહેવાય છે.—

અનુવાદક.) દર્શનાવરણની પ્રકૃતિ શું છે? રાજના દર્શનમાં જેમ દ્વારપાલ પ્રતિષેધક છે તેમ દર્શનાવરણ દર્શનનો પ્રતિષેધ-આચ્છાદન કરે છે. સાતા-અસાતા વેદનીય કર્મની શું પ્રકૃતિ છે? મધુથી લિપ્ત તલવારની ધારનું આસ્વાદન કરતાં જેમ અલ્પ સુખ અને ઘણું દુઃખ થાય છે તેમ વેદનીય કર્મ પણ અલ્પ સુખ અને અધિક દુઃખનું ઉત્પાદક છે. મોહનીય કર્મનો શું સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) છે? મધપાનવત્ હેય અને ઉપાદેયના વિચારની વિકલ્પતા તે મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ છે. આયુકર્મનો શું સ્વભાવ છે? ઝેડીની જેમ અન્ય ગતિપ્રતિ ગમનનું નિવારણ કરવું તે આયુની પ્રકૃતિ છે. નામકર્મની પ્રકૃતિ શું છે? ચિત્રકાર પુરૂષવત્ અનેક પ્રકારનાં શરીર બનાવવાં તે નામ કર્મનો સ્વભાવ છે. ગોત્રકર્મનો શું સ્વભાવ છે? નાના મોટા ઘટ બનાવનાર કુંભકારની જેમ ઊંચ નીચ ગોત્રનું કરવું તે ગોત્રકર્મનો સ્વભાવ છે. અંતરાય કર્મનો શું સ્વભાવ છે? ભંડારીની અમાન “દાનાદિમાં વિઘ્ન કરવું” તે અંતરાયકર્મની પ્રકૃતિ છે. તથા કહ્યું છે કે-“ પટ, પ્રતિહાર, દ્વારપાલ, તલવાર, મધ, ઝેડી, ચિત્રકાર, કુંભકાર અને ભંડારી આ આઠેયનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ કર્મથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોનો સ્વભાવ બાણુવો. ” આ પ્રમાણે ગાથા કથિત દષ્ટાંતાનુસાર પ્રકૃતિ અંધ બાણુવો.

બકરી, ગાય, ભેંસ આદિના દુધમાં જેવી રીતે બે પ્રહર આદિ સમય પર્યંત પોતાવાં સમુદર રસમાં અવસ્થિત

રહેવાની મર્યાદા છે, અર્થાત્ સ્થિતિનું કથન છે, તેવી રીતે જીવ પ્રદેશોની સાથે જેટલા કાળપર્યાંત કર્મસંબંધની સ્થિતિ છે તેટલા કાળની મર્યાદાને સ્થિતિબંધ કહે છે.

જેમ તે બકરી આદિના દુધમાં તારતમ્યથી હીનાધિક રસ અર્થાત્ સ્નિગ્ધતાની શક્તિરૂપ અનુભાગ કહેવાય છે, તેવી રીતે જીવપ્રદેશો સાથે સ્થિત કર્મપ્રદેશોમાં જે હીનાધિક સુખદુઃખ દાન સમર્થ શક્તિ વિશેષ છે તેને અનુભાગ બંધ કહે છે. ઘાતિકર્મોથી (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય) સંબંધિત તે શક્તિ, વેલ, કાષ્ઠ, હાડ અને પાષાણવત્ એમ ચાર પ્રકારની છે. (આ પાપ પ્રકૃતિઓ જ છે) તેવી રીતે અશુભ અઘાતિયા કર્મોમાં (વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર) નીમ, કાળીજીરી, વિષ અને હુળાહુળ એમ ચાર પ્રકારની શક્તિ છે, તથા શુભ અઘાતિયા કર્મોની શક્તિ ગોળ, ખાંડ, સાકર અને અમૃતરૂપ એમ ચાર પ્રકારની છે.

આત્માના એક એક પ્રદેશમાં, સિદ્ધ જીવોથી અનંતમા ભાગે અને અલબ્ધ જીવ રાશીથી અનંતગુણા, એવાં અનંતાનંત પરમાણુ પ્રતિસમય બંધને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રદેશબંધનું સ્વરૂપ છે.

હવે બંધનું કારણ કહે છે:—યોગથી પ્રકૃતિ, પ્રદેશ અને કષાયથી સ્થિતિ, અનુભાગ બંધ થાય છે. નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય, શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશો છે, વ્યવહારનયથી તે આત્મપ્રદેશના પરિરૂપંદનનું જે કારણ છે તેને યોગ.

કહે છે. તે યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે બંધ થાય છે. નિર્દોષ પરમાત્મ ભાવનાના પ્રતિબંધક કોષાદિ કષાયના ઉદયથી સ્થિતિ અને અનુભાગ એ બે બંધ થાય છે.

શંકા:—આસ્રવ અને બંધમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ સમાન કારણ છે તેથી આસ્રવ અને બંધમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન:—આ શંકા ઠીક નથી. કારણકે પ્રથમ ક્ષણમાં જે કર્મસ્કંધોનું આગમન છે તે તો આસ્રવ છે અને આગમનની અનંતર દ્વિતીય ક્ષણમાં જે, તે કર્મસ્કંધોનું જીવના પ્રદેશોમાં સ્થિત થવું તે બંધ છે. આ આસ્રવ અને બંધમાં ભેદ છે. કારણકે યોગ અને કષાયોથી પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગ એ ચારનો બંધ થાય છે. તેથી બંધનો નાશ કરવા માટે યોગ તથા કષાયનો ત્યાગ કરી નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી જોઈએ, તે તાત્પર્ય છે.

આ પ્રમાણે બંધના વ્યાખ્યાનરૂપ બે ગાથા સૂત્રો દ્વારા દ્વિતીય અધ્યાયમાં દ્વિતીય સ્થળ સમાપ્ત થયું. (૩૩)

હવે આગળ બે ગાથાઓ દ્વારા સંવર પદાર્થનું કથન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ગાથામાં ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेदू ।

सो भावसंवरो खुलु, दव्वासवरोहणै अण्णणो ॥ ३४ ॥

ચેતનપરિણામઃ યઃ, કર્મણઃ આસ્રવનિરોધને હેતુઃ ।

સઃ ભાવસંવરઃ સ્વલુ, દ્રવ્યાસ્રવરોધને અન્યઃ ॥ ૩૪ ॥

ગાથાર્થઃ—આત્માનાં જે પરિણામ કર્મના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે, તેને ભાવસંવર કહે છે. અને જે દ્રવ્યાસ્રવનું રોકાવું છે, તે દ્રવ્યસંવર છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—જે ચેતન પરિણામ કર્મને—આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તે નિશ્ચયથી ભાવસંવર છે. દ્રવ્યકર્મોના આસ્રવનો નિરોધ થતાં અન્ય દ્રવ્ય સંવર થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે—નિશ્ચયથી સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી, અન્ય કારણની અપેક્ષાથી રહિત, અવિનશ્વર હોવાથી નિત્ય, પરમ ઉદ્યોત સ્વભાવ હોવાથી સ્વ—પર પ્રકાશનમાં સમર્થ, અનાદિ અનંત હોવાથી આદિ મધ્ય અને અંતરહિત, દૃષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ રાગાદિક વિભાવમળ રહિત હોવાના કારણે અત્યંત નિર્મળ, પરમ ચૈતન્ય વિલાસરૂપ લક્ષણનો ધારક હોવાથી ચિત્—ચમત્કારથી નિર્ભર, સ્વાભાવિક પરમાનંદ એક લક્ષણનો ધારક પરમસુખની મૂર્તિ, અને નિરાસ્રવ સહજ સ્વભાવરૂપ હોવાથી સર્વ કર્મોના સંવરમાં હેતુરૂપ આદિ લક્ષણોવાળા પરમાત્માના સ્વભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન જે શુદ્ધ ચેતન પરિણામ છે તે ભાવસંવર, અને કારણભૂત ભાવસંવરથી ઉત્પન્ન જે કાર્યભૂત નવીન દ્રવ્યકર્મોના આગમનનો અભાવ તે દ્રવ્યસંવર છે ઇતિ અર્થ.

હવે સંવરના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરે છે:—

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનથી ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાન પર્યંત ઉત્તરોત્તર મંદતાની તારતમ્યથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનય વર્તે છે, તેમાં ગુણસ્થાનોના લેદથી શુભ અશુભ અને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ ત્રણ ઉપયોગોનો વ્યાપાર થાય છે, તે કહેવામાં આવે છે:—મિથ્યાદષ્ટિ, સાસાદન અને મિશ્ર આ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં ઉત્તરોત્તર મંદતાથી અશુભ ઉપયોગ હોય છે. આગળ અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ, શ્રાવક અને પ્રમત્તસંયત આ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં પરંપરાએ શુદ્ધોપયોગનો સાધક ઉત્તરોત્તર તારતમ્યથી શુભ ઉપયોગ હોય છે. તદ્દનંતર અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ સૂક્ષ્મકષાય, ઉપશાંત-મોહ, ક્ષીણમોહ પર્યંત છે. ગુણસ્થાનોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના લેદથી વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નયરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગ હોય છે. ત્યાં મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનમાં તેા સંવર નથી. “ પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં ૧૬ પ્રકૃતિઓ, બીજા ગુણસ્થાનમાં ૨૫ પ્રકૃતિઓ, ત્રીજામાં ૦, ચોથામાં ૧૦, પાંચમામાં ૪, છઠ્ઠામાં ૬, સાતમામાં ૧, આઠમામાં ૨, ૩ અથવા ૪, નવમામાં ૫, દસમામાં ૧૬ અને સયોગ-કેવળીને ૧, પ્રકૃતિની બંધ વ્યુચ્છતિ થાય છે.” આ પ્રમાણે બંધવિચ્છેદ ત્રિભંગીની ગાથામાં કહેલ ક્રમ અનુસાર સાસાદન આદિ ગુણસ્થાનોમાં ઉત્તરોત્તર અધિકતાથી સંવર જાણવો. આ પ્રમાણે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોમાં અશુભ, શુભ અને શુદ્ધરૂપ ત્રણ ઉપયોગોનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

શંકા:—આ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયમાં શુદ્ધ ઉપયોગ કેવી રીતે ઘટિત થાય છે ?

સમાધાન:—શુદ્ધ ઉપયોગમાં શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વ-ભાવનો ધારક નિબળત્મા ધ્યેય હોય છે (ધ્યાન કરવાયોગ્ય) તેથી ઉપયોગમાં શુદ્ધ ધ્યેય હોવાથી, શુદ્ધ અવલંબન હોવાથી તથા શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો સાધક હોવાથી શુદ્ધોપયોગ સિદ્ધ થાય છે. ‘સંવર’ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગ, સંસારના કારણભૂત મિથ્યાત્વ-રાગ આદિ અશુદ્ધ પર્યાયવત્, અશુદ્ધ નથી હોતો; તથા ફળભૂત કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ શુદ્ધ પર્યાયવત્ શુદ્ધ પણ નથી હોતો, કિંતુ તે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ પર્યાયોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક, મોક્ષના કારણરૂપ, એકદેશમાં પ્રગટરૂપ અને એકદેશમાં નિરાવરણરૂપ એવી તૃતીય અવસ્થાન્તરરૂપ હોય છે.

શંકા:—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત આવરણ રહિત શુદ્ધ છે, તેથી કેવળજ્ઞાનનું કારણ પણ સમસ્ત આવરણ રહિત શુદ્ધ હોવું જોઈએ, કારણકે ‘ઉપાદાન કારણ સદૃશ કાર્ય’ થાય છે’ એવું આગમવચન છે.

સમાધાન:—આપનું કહેવું યુક્ત છે; કિંતુ ઉપાદાન કારણ પણ, સોલ વર્ણિકા સુવર્ણરૂપ કાર્યની અધઃસ્તનવર્તિ વર્ણિકારૂપ ઉપાદાન કારણની સમાન અને મૃતિકામય કળશરૂપ કાર્યની પ્રતિ મૃતિકાપિંડ, સ્થાન, કેશ તથા કુશૂલરૂપ ઉપાદાન કારણની સમાન, કાર્યથી એકદેશ સિદ્ધ હોય છે. (સો ટચના સુવર્ણની પ્રતિ જેવી રીતે પૂર્વના સર્વ નંબાણું ટચ ઉપાદાન કારણ છે અને ઘટપ્રતિ જેવી

રીતે મૃતિકાપિંડ, સ્થાન, કૌશ, કુશૂલ આદિ ઉપાદાન કારણ છે, તે, સો ટચના સુવર્ણ અને ઘટરૂપ કાર્યથી એકદેશ ભિન્ન છે, સર્વથા સોટચના સુવર્ણરૂપ અને ઘટરૂપ નથી. તેવી રીતે સર્વ ઉપાદાન કારણ કાર્યથી એકદેશ ભિન્ન હોય છે.) ને ઉપાદાન કારણનો કાર્યની સાથે એકાંતથી સર્વથા અલેદ્દ યા લેદ્દ હોય તો ઉપયુક્ત સુવર્ણ અને મૃત્તિકાનાં બે દૃષ્ટાંતોની સમાન કાર્ય કારણ-ભાવ સિદ્ધ નથી થતો.

શંકા:—આનાથી શું સિદ્ધ થયું ?

સમાધાન:—એકદેશ નિરાવરણતાથી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનરૂપ લક્ષણયુક્ત એકદેશ વ્યક્તિરૂપ, અને વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ ‘સંવર’ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગ સ્વરૂપ, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન મુક્તિનું કારણ થાય છે. લબ્ધ અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવમાં જે નિત્ય ઉદ્ઘાટિત તથા નિરાવરણ જ્ઞાન છે, તે પણ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મના સર્વ જઘન્ય ક્ષાયોપશમની અપેક્ષાએ આવરણ રહિત છે, કિંતુ સર્વથા આવરણ રહિત નથી. તે આવરણ રહિત કેમ છે ? ને તે જઘન્ય જ્ઞાનનું પણ આવરણ થઈ જાય તો જીવનો જ અભાવ થાય. વસ્તુતઃ ઉપરિતન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાન પણ આવરણ સહિત છે. કારણકે સંસારી જીવોને ક્ષાયિક જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી નિગોદ જીવનું તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક જ છે. ને નેત્રપટલના એકદેશમાં નિરાવરણની સમાન તે જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનના અંશરૂપ હોય તો તે એક દેશવડે પણ લોકાલોક

પ્રત્યક્ષ થઈ જાય; પરંતુ એમ જોવામાં આવતું નથી; કિંતુ અધિક વાદળોથી આચ્છાદિત સૂર્યગિર્ણસમાન યા નિખિડ નેત્રપટલ સમાન, તે નિગોઢિયાનું જ્ઞાન સર્વથી અદ્ય જાણે છે એમ તાત્પર્ય છે.

હવે ક્ષયોપશમનું લક્ષણ કહે છે—સર્વ પ્રકારે આત્મ-ગુણોને પ્રચ્છાદક જે કર્મશક્તિઓ છે તેને ‘સર્વધાતિ સ્પર્દાક’ કહે છે. અને વિવક્ષિત એકદેશથી આત્મગુણોને પ્રચ્છાદક જે કર્મશક્તિઓ છે તેને ‘દેશધાતિસ્પર્દાક’ કહે છે. સર્વધાતિસ્પર્દાકોના ઉદયનો જે અભાવ તે જ ક્ષય છે અને તે જ સર્વધાતિ સ્પર્દાકોનું જે અસ્તિત્વ છે તે ઉપશમ કહેવાય છે. સર્વધાતિ સ્પર્દાકોના ઉદયના અભાવરૂપ ક્ષય સહિત ઉપશમ અને તેના એકદેશધાતિસ્પર્દાકોનો ઉદય થયો, એમ ત્રણ પ્રકારના સમુદાયથી ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ક્ષયોપશમમાં જે ભાવ હોય તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. અથવા દેશધાતિસ્પર્દાકોનો ઉદય હોતાં, જીવ જે એકદેશ જ્ઞાનાદિ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. આનાથી શું સિદ્ધ થાય છે? પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ નિગોઢ જીવમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મના દેશધાતિસ્પર્દાકોનો ઉદય હોવાના કારણે એકદેશથી જ્ઞાનગુણ પ્રગટ હોય છે તેથી તે જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક છે, ક્ષાયિક નહિ; કારણકે, ત્યાં કર્મના એકદેશ ઉદયનો સદ્ભાવ છે.

અહિં સારાંશ એ છે કે—યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન મુક્તિનું કારણ છે, તથાપિ ધ્યાન કરવાવાળા પુરૂષે, ‘નિત્ય સકલ નિરાવરણ, અખંડ

એક સકલ વિમલ કેવલજ્ઞાન લક્ષણ યુક્ત પરમાત્મ સ્વરૂપ છે, તે હું છું. ખંડ જ્ઞાનરૂપ નહિ' એમ ધ્યાન કરવું. બોધએ. આ પ્રમાણે સંવર તત્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં નય-વિભાગ બાણવો. (૩૪)

હવે સંવરનાં કારણોના ભેદો કહે છે, આ એક ભૂમિકા છે. કેનાવડે સંવર થાય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાવાળી બીજી ભૂમિકા છે, આ બે ભૂમિકાઓને મનમાં ધારણ કરીને, શ્રી લગવંત નેમિચંદ્રઆચાર્ય ગાથા સૂત્ર કહે છે:—

વદસમિદીગુત્તીઓ, ધમ્માણુપેદા પરીસહજઓ ય ।

ચારિત્તં बहुमेयं, णायव्वा भावसंवरविसेसा ॥ ૩૫ ॥

વ્રતસમિતિગુપ્તયઃ, ધર્માનુપ્રેક્ષાઃ પરીષહજયશ્ચ ।

ચારિત્રં बहुमेदं, જ્ઞાતવ્યાઃ ભાવસંવરવિશેષાઃ ॥ ૩૫ ॥

ગાથાર્થ:—પાંચ વ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ શુદ્ધિ, દશ ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, બાવીશ પરિષદ જય, તથા અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર એ પ્રમાણે આ સર્વ ભાવ સંવરના ભેદ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—હવે વિસ્તાર પૂર્વક તેનું કથન કરવામાં આવે છે:—નિશ્ચયનયની અપેક્ષા વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી નિબત્તમતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખસુધાના આસ્વાદ-બળથી સમસ્ત શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પોથી નિવૃત્તિ તે વ્રત છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તે નિશ્ચય વ્રતને સાધક,

પ્રાણુતિપાત; મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહથી જીવનપર્યંત નિવૃત્તિરૂપ પાંચવિધ વ્રત છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અનંતજ્ઞાન આદિ સ્વભાવનો ધારક નિજ આત્મા છે, તેમાં, 'સમ' એટલે સમ્યક પ્રકારે, અર્થાત્ સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોના પરિત્યાગ વડે, તદ્દીન થવું, ચિન્તન કરવું, તન્મય થવું આદિરૂપથી 'અચન' એટલે ગમન અર્થાત્ પરિણમન કરવું તે 'સમિતિ' છે. વ્યવહારથી તે પરમાર્થ સમિતિના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત આચાર ચારિત્ર વિષયક ગ્રંથોમાં કથિત ઈર્ષ્યા, લાભા, એપણા આદાનનિક્ષેપણ, ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિઓ છે. નિશ્ચયથી સહજ શુદ્ધ આત્મ ભાવનારૂપ ગૂઢ સ્થાનમાં, સંસારના કારણભૂત રાગાદિના ભયથી, પોતાના આત્માનું ગોપન કરવું, પ્રચ્છાદન કરવું, અંપન કરવું, પ્રવેશ કરવું, ચારક્ષા કરવી તે ગુપ્તિ છે. વ્યવહારનયથી બહિરંગ સાધન અર્થે મન, વચન અને કાયની ક્રિયાનું અવરોધન કરવું તે ગુપ્તિ છે. નિશ્ચયથી સંસારમાં પતન કરતા આત્માને જે ધારણ કરે છે, તે, વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનમયી નિજ શુદ્ધ આત્માની ભાવના સ્વરૂપ ધર્મ છે. વ્યવહારનયથી તેને સાધવા માટે, ઈંદ્ર ચક્રવર્તી આદિથી વંદનયોગ્ય પદની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ઉત્તમ ક્ષમા માર્દવ, આજ્ઞવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ આકિંચન્ય તથા પ્રહ્લ્લગ્યરૂપ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે. તે ધર્મ આ પ્રમાણે છે—જે સમિતિ પાલનમાં પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેઓમાં પ્રવર્તમાન ગ્રમાદના પરિહાર અર્થે ધર્મવચન—ધર્મનું નિરૂપણ છે.

ક્રોધની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત એવાં અસહ્ય દુર્વચન આદિની સંભાવનામાં કલુષતાનું ન થવું તે ક્ષમા છે, અર્થાત્ શરીરની સ્થિતિમાં હેતુભૂત શુદ્ધ આહાર અર્થે પર ગૃહોમાં જતાં મુનિને દુષ્ટજનો દ્વારા ગાળ, હાસ્ય, નિન્દાદરનાં વચન કહેવાતાં તથા તાડન, શરીરઘાત ઇત્યાદિ. ક્રોધની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત કારણ મળવા છતાં પણ પરિણામેત્માં મલિનતાનો અભાવ તેનું નામ ક્ષમા છે. (૧) ઉત્તમ જાતિ આદિ મદના આવેગથી અભિમાનનો અભાવ તે માર્દવ છે. (૨) યોગોની અકુટિલતા આજ્ઞવ છે અર્થાત્ મન, વચન કાયરૂપ યોગોની સરલતાને આજ્ઞવ કહે છે. (૩) સજ્જનો સાથે સાધુવચન બોલવાં તે સત્ય છે અથાત પ્રથસ્ત અને શ્રેષ્ઠ સજ્જન પુરૂષો સાથે સમીચીન વચન બોલવાં તે સત્ય કહેવાય છે. (૪) લોભની નિવૃત્તિની પ્રકર્ષતા હોવી તે શૌચ છે, શુચિ નામ પવિત્રતાનું છે, શુચિના ભાવ યા કર્મને શૌચ કહે છે. (૫) સમિતિઓમાં પ્રવર્તતા મુનિરાજનો, ઈન્દ્રિય વિષયોનો નિષેધ અને પ્રાણી રક્ષા તે, સંયમ છે. ધર્મી સમિતિ આદિમાં પ્રવર્તમાન મુનિઓએ, સમિતિની પ્રતિપાલના માટે પ્રાણી પીડાનો પરિહાર કરવો એવં ઈન્દ્રિય વિષયાશક્તિનો પરિહાર કરવો તેને સંયમ કહે છે. એકેન્દ્રીયાદિ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ પ્રાણિસંયમ છે, શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગનો અભાવ હોવો તે ઈન્દ્રિય-સંયમ છે.

તે સંયમના પ્રતિપાદન અર્થે આઠ શુદ્ધિઓનો ઉપદેશ છે. તે આઠ શુદ્ધિઓ આ પ્રમાણે છે:—ભાવશુદ્ધિ, કાય-

શુદ્ધિ, વિનયશુદ્ધિ, ઇર્યાપથશુદ્ધિ, ભિક્ષાશુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠાપન-
શુદ્ધિ, શયનાસનશુદ્ધિ, વાક્યશુદ્ધિ.

ભાવશુદ્ધિ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ હોવાથી પરિણામોને નિર્મળ કરવા-
વાળી છે તથા રાગાદિ વિકારથી રહિત છે.

કાયશુદ્ધિ, આવરણ અને આભૂષણોથી રહિત, સમસ્ત
સંસ્કારોથી રહિત, બાળકસમાન ધૂળિ ધૂસરિત દેહને
ધારણ કરવાવાળી, અને શરીર વિકારોથી રહિત છે.

વિનયશુદ્ધિ—પરમ શુદ્ધ અરહંતાદિની યથાયોગ્ય પૂજામાં
તત્પરતા હોવી, જ્ઞાનાદિમાં યથાવિધી ભક્તિનું હોવું, અને
શુદ્ધપ્રતિ સર્વત્ર અનુકૂલ વૃત્તિ હોવી તે વિનયશુદ્ધિ છે.

નાના પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન તથા યોગિ-
રૂપ આશ્રયોનો બોધ થતાં એવો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી
જીવોને પીડા ન થાય, જ્ઞાનસૂચક એવં ઇન્દ્રિયોવડે તથા
પ્રકાશવડે નિરીક્ષિત પ્રદેશમાં ગમન કરવું, શિષ્ય વિલાંબ-
યુક્ત સંબ્રાન્ત; વિસ્મિત; લીલાપૂર્વક, વિકારયુક્ત; દ્વિગા-
ન્તરના અવલોકન પૂર્વક; ઇત્યાદિ ગમનસંબંધી દોષોથી
રહિત ગમન કરવું, તે ઇર્યાપથ શુદ્ધિ છે.

આચારસૂત્રોના કથન અનુસાર કાલ, દેશ, પ્રકૃતિનો
બોધ કરવો, લાલ-અલાલ, માન-અપમાનમાં સમાન
મનોવૃત્તિ રાખવી, લોકનિંદા પરિવારોમાંથી આહારનો
પરિત્યાગ કરવો, ચંદ્રમા સમાન અદ્ય અને અધિક
ગૃહોની જેમાં મર્યાદા હોય; વિશેષરૂપથી જે સ્થાન દીન

અનાથો માટે દાનશાળા હોય; અથવા વિવાહ તથા યજ્ઞ જે ગૃહમાં થતાં હોય એવાં સ્થાનોમાં આહાર માટે ચર્યા ન કરવી, દીનવૃત્તિ ન કરવી, પ્રાસુક આહારનું અન્વેષણ જ માત્ર જ્યાં મુખ્ય લક્ષ્ય છે તથા આગમ વિધિ અનુસાર નિર્દોષ ભોજનની પ્રાપ્તિવડે પ્રાણોની સ્થિતિમાત્ર જેમાં લક્ષ્ય છે એવી ભિક્ષાશુદ્ધિ છે.

નખ, રોમ, નાસિકા, મળ, કંક, વીર્ય, મળ, મૂત્રની ક્ષેપણક્રિયામાં તથા શરીરવડે ઉઠતાં ખેસતાં ઈત્યાદિમાં જન્તુઓને બાધા ન થવા દેવી તે પ્રતિષ્ઠાપન શુદ્ધિ છે.

સ્ત્રી; ક્ષુદ્ર પુરુષ; ચોર; મદ્યપાત્રી; જુગારી; મદ્યવિકેતા તથા પાપીજન આદિનાં સ્થાનોમાં ન રહેવું. પ્રાકૃતિક ગિરિ શુક્ર, વૃક્ષનાં કેતર તથા કૃત્રિમ શુન્યાગારાદિ, મુક્ત યા વિમોચિત આવાસ તથા પોતાના ઉદ્દેશથી ન અનાવેલાં હોય ત્યાં રહેવું જોઈએ. તે શયનાસન શુદ્ધિ છે.

પૃથ્વિકાય આદિ સંખંધિ આરંભ આદિની પ્રેરણા જેમાં ન હોય, જે કઠોર નિષ્કુર અને પરપીડાકારી પ્રયોગોથી રહિત હોય, વ્રતશીલ આદિની દેશના પ્રધાન હોય, હિત મિત મનોહર, એવી સંયમીને યોગ્ય વાક્ય શુદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે સંયમીને યોગ્ય આઠ શુદ્ધિઓનું વર્ણન થયું.

કર્મલક્ષ્ય અર્થે તપવામાં આવે તે તપ છે. તે દ્વિવિધ છે, બાહ્ય અને અંતરંગ તે પ્રત્યેકના છ પ્રકાર છે.

ચેતન અચેતન પરિબ્રહ્મની નિવૃત્તિને ત્યાગ કહે છે.

અથવા સંયમીને યોગ્ય જ્ઞાનાદિનું દાન કરવું તે પણ ત્યાગ કહેવાય છે.

“ આ માફ છે ” એવા પ્રકારના અભિપ્રાયનો ત્યાગ તે આક્રિયન્ય છે, અર્થાત્ શરિરાદિ જે પ્રાપ્ત પરિગ્રહ છે તેમાં સંસ્કાર ન રહે તે માટે “ આ માફ છે ” એવા અભિપ્રાયની નિવૃત્તિને આક્રિયન્ય કહે છે.

અનુભૂત સ્ત્રીનું સ્મરણ, તેની કથાનું શ્રવણ તથા સ્ત્રી સંસકૃત શય્યા આસન આદિ સ્થાનના ત્યાગથી બ્રહ્મચર્ય છે, અર્થાત્ “ મેં તે કલા ગુણ વિશારદા સ્ત્રીને લોગવી હતી ” એવું સ્મરણ, તેની પૂર્વકથાનું શ્રવણ અને રતીકાલીન સુગંધિત દ્રવ્યોની સુવાસ તથા સ્ત્રી સંસકૃત શય્યા આસન આદિના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય હોય છે. અર્થાત્ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે ગુરૂસ્વરૂપ બ્રહ્મ એવા શુદ્ધાત્મામાં ચર્ચા કરવી તે બ્રહ્મચર્ય છે. આ પ્રમાણે દશધર્મ છે.

હવે બાર અનુપ્રેક્ષાઓનું કથન કરે છે:—અધ્રુવ, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ તેનું ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે.

હવે અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષા કહે છે:—દ્રવ્યાર્થિકનયની અપ્રેક્ષાએ ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયક સ્વભાવથી અવિનાશી સ્વભાવી નિજ પરમાત્મ-દ્રવ્યથી લિપ્ત, અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવનાં જે રાગાદિ વિભાવરૂપ ભાવકર્મ અને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી, દ્રવ્યકર્મ તથા શરીરાદિનોકર્મ, તથા (ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી)

તેના સ્વસ્વામિ-ભાવ સંબંધથી ગૃહીત સ્ત્રી આદિ ચેતન દ્રવ્ય, સુવર્ણ આદિ અચેતન દ્રવ્ય અને ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થ, ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા આ સર્વ પદાર્થો અધ્રુવ-નાશવાન છે; એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું આ ભાવનાયુક્ત પુરૂષને તે સ્ત્રી આદિનો વિયોગ થતાં પણ ઉચ્છિષ્ટ ભોજન સમાન, મમત્વ નથી થતું. તેમાં મમત્વનો અભાવ હોવાથી અવિનાશી નિજ પરમાત્માને જ ભેદ અભેદરૂપ રત્નત્રયની ભાવના દ્વારા ભાવે છે. જેવા અવિનશ્વર આત્માને ભાવે છે તેવાજ અક્ષય અનંત સુખ સ્વભાવવાળા મુક્ત આત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ પ્રમાણે અધ્રુવ ભાવના છે. (૧)

હવે અશરણ અનુપ્રેક્ષા કહે છે—નિશ્ચય રત્નત્રયથી પરિણુત જે સ્વશુદ્ધાત્મ દ્રવ્ય અને તેની બહિરંગ સહકારી કારણભૂત પંચપરમેષ્ઠિઓની આરાધના, આ બંને શરણ છે. તેનાથી લિપ્ત દેવ, ઈંદ્ર, ચંકવર્તી, સુભટ, કોટિભટ અને પુત્ર આદિ ચેતન પદાર્થ તથા પર્વત, કિલ્લો, ભોંયરૂં, મણિ, મંત્ર તંત્ર, આજ્ઞા, પ્રાસાદ અને ઔષધિ આદિ અચેતન પદાર્થ તથા ચેતન-અચેતન મિશ્રિત પદાર્થ એ કોઈ પણ મંરણ આદિના સમયે શરણ નથી થતાં; જેવી રીતે મહાવનમાં વ્યાઘ્રદ્વારા ગૃહિત મૃગશિશુને અથવા મહાસસુદ્રમાં જહાજથી ચ્યુત થયેલ પક્ષીને કોઈ શરણ નથી થતું. અન્ય પદાર્થોને પોતાનું શરણ ન જાણીને, આગામી ભોગોની વાંચ્છારૂપ નિદાનબંધ આદિનું અવલંબન ન લઈને તથા સ્વાનુભવથી ઉત્પન્ન સુખામૃતના

ધારક નિજશુદ્ધાત્માનું જ અવલંબન કરીને તે શુદ્ધાત્માની ભાવના કરે છે. જેવા આત્મા આ શરણુભૂત ભાવે છે, તેવા જ સદા શરણુભૂત, શરણુમાં આવેલાને માટે વળના પિંજરા સમાન નિજશુદ્ધાત્માને પ્રાપ્તાય છે. આ પ્રમાણે ‘અશરણુ’ અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન થયું. (૨)

હવે સંસારાનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે:—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી લિપ્ત સપૂર્વ, અપૂર્વ તથા મિશ્ર એવાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોને, જ્ઞાનાવરણુ આદિ દ્રવ્યકર્મરૂપે તથા શરીર પોષણુ માટે ભોજનપાન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપે, આ જીવે અનંતવાર ગ્રહણ કરીને છોડ્યાં છે. આ પ્રમાણે ‘દ્રવ્ય સંસાર’ છે. નિજ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય સંબંધી, સહજ શુદ્ધ લોકાકાશ પ્રમાણુ, જે અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, તેનાથી લિપ્ત લોકક્ષેત્રના સર્વ પ્રદેશોમાં એક-એક પ્રદેશને વ્યાપ્ત કરીને, અનંતવાર આ જીવ ન જન્મ્યો હોય અને ન મર્યો હોય તેવો, કોઈપણ પ્રદેશ નથી. આ ‘ક્ષેત્ર-સંસાર’ છે. નિજ-શુદ્ધ આત્માનુલવરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળને છોડીને દશ કોટાકોટી સાગર પ્રમાણુ ઉત્સર્પિણી કાળ અને દશ કોટાકોટી સાગર પ્રમાણુ અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં અનેક પરાવર્તન કાળથી આ જીવ અનંતવાર જન્મ્યો ન હોય અને મર્યો ન હોય એવો કોઈ પણ સમય નથી. આ ‘કાળસંસાર’ છે. અલેદ રત્નત્રયાત્મક ધ્યાનના બળથી સિદ્ધગતિમાં નિજઆત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધ પર્યાયના ઉત્પાદ સિવાય નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવોના ભવોમાં નિશ્ચય

રત્નત્રયની ભાવનાથી રહિત અને લોગાકાંક્ષાદિ નિદાન સહિત તપશ્ચરણરૂપ મુનિ દીક્ષાના બળથી નવ ઐવેયક પર્યાંત, ‘પ્રથમ સ્વર્ગનો ઈંદ્ર, પ્રથમ સ્વર્ગની શર્યાઈદ્રાણી, દક્ષિણ દિશાના ઈંદ્ર, લોકપાળ અને લૌકાન્તિક દેવ આ સર્વ સ્વર્ગથી મ્યુત થઈને નિવૃત્તિ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ ગાથામાં કથિત પદોને તથા આગમમાં નિષિદ્ધ અન્ય ઉત્તમ પદોને છોડીને, ભવવિનાશક નિજ આત્માની ભાવનાથી રહિત અને સંસારને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં મિથ્યાત્વ તથા રાગાદિ ભાવોથી યુક્ત થઈને, આ જીવ અનંતવાર જન્મ્યો છે અને મર્યો છે. આ પ્રમાણે ‘ભવ સંસાર’ છે.

હવે ભાવ સંસારનું કથન કરે છે—સર્વથી જઘન્ય પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધના કારણભૂત સર્વ જઘન્ય મન, વચન, કાયના અવલંબનથી પરિસ્પંદરૂપ, શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તથા ચાર સ્થાનોમાં પતિત (હાનિ-વૃદ્ધિ) એવાં સર્વ જઘન્ય યોગસ્થાનો હોય છે. તેવી રીતે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધના કારણભૂત સર્વોત્કૃષ્ટ મન, વચન, કાયના વ્યાપારરૂપ, યથાયોગ્ય શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, ચાર સ્થાનોમાં પતિત સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાન હોય છે. તેવી રીતે સર્વજઘન્ય સ્થિતિબંધના કારણભૂત પોતાને યોગ્ય અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ, પટસ્થાન હાનિવૃદ્ધિમાં પતિત સર્વજઘન્ય કષાયનાં અધ્યવસાય સ્થાન હોય છે. તેવી રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધના કારણભૂત સર્વોત્કૃષ્ટ કષાયનાં

અધ્યવસાય સ્થાન છે. તે પણ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટસ્થાનોમાં પતિત હોય છે. તેવી રીતે સર્વથી જઘન્ય અનુભાગ અધ્યવસાય સ્થાનો છે, તે પણ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ તથા ષટસ્થાન પતિત હાનિવૃદ્ધિરૂપ હોય છે. તેવી રીતે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગબંધના કારણભૂત સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભાગ અધ્યવસાય સ્થાનો છે તે પણ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ હોઈને ષટસ્થાન પતિત હાનિવૃદ્ધિરૂપ છે, તેવી રીતે પોતપોતાના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનોની મધ્યમાં તારંતમ્યથી મધ્યમ ભેદો પણ હોય છે. તેવી રીતે જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યંત જ્ઞાનાવરણ આદિ મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના સ્થિતિબંધસ્થાનો છે, તે સર્વમાં પરમાગમ અનુસાર, આ જીવે અનંતવાર જન્મણ કયું, પરંતુ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રકૃતિબંધ આદિની સત્તાના નાશમાં કારણભૂત જે વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણરૂપ જે સમ્યક્દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર છે, તેને આ જીવે પ્રાપ્ત નથી કયું. આ પ્રમાણે 'લાવસંસાર' છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, લવ અને લાવરૂપ પાંચ પ્રકારનું સંસારનું ચિન્તન કરનાર જીવને, સંસારરહિત નિજશુદ્ધ આત્મ સંવિત્તિનો વિનાશ કરનાર તથા સંસાર વૃદ્ધિના કારણભૂત મિથ્યાત્વ અવિરતિ પ્રમાદ કષાય અને યોગમાં પરિણામ જતાં નથી, કિન્તુ તે સંસારાતીત સુખાસ્વાદમાં રત થઈને સ્વશુદ્ધાત્મ સંવિત્તિના બળથી સંસારના વિનાશક નિજ નિરંજન

પરમાત્મામાં જ લાવના કરે છે. તદ્દનંતર જેવા પ્રકારના પરમાત્માને લાવે છે તેવા પ્રકારના પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને સંસારથી વિલક્ષણ મોક્ષમાં અનંતકાળ પર્યંત રહે છે. અહિં વિશેષતા છે કે—નિત્ય નિગોદના જીવોને છોડીને પાંચ પ્રકારના સંસારનું વ્યાખ્યાન જાણવું, કારણ કે, નિત્ય નિગોદવર્તી જીવોને ત્રિકાળમાં પણ ત્રસપર્યાયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કહ્યું છે કે “એવા અનંત જીવો છે કે જેમણે ત્રસ પર્યાયને આજ પર્યંત પ્રાપ્ત નથી કરી અને જેઓ લાવકલોકેથી પ્રચુર છે તેઓ નિગોદવાસનો પરિત્યાગ કદી નથી કરતા, કિન્તુ આ વૃત્તાંત અનુપમ અને અદ્વિતીય છે કે નિત્ય નિગોદવાસી અનાદિ મિથ્યા-દૃષ્ટિ નવસો ત્રેવીસ જીવો, કર્મોની નિર્જરા થવાથી, ઇંદ્રગોપ (લાલ મખમલ જેવાં જીવડાં) થયા; અને તે સર્વના સમૂહપર ભરત ચક્રવર્તિના હાથીનો પગ પડવાથી તેનાથી ઢબાઈને મરણ પામીને ભરતચક્રવર્તિના વર્દ્ધન-કુમાર આદિ પુત્રો થયા. તે પુત્રો કોઈની પણ સાથે ઓલતા ન હતા. તેથી ભરતે સમવસરણમાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનને પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાને તે પુત્રોનું સર્વ પૂર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. તે સાંભળીને તે વર્દ્ધનકુમારાદિ સર્વ પુત્રોએ તપ શ્રદ્ધા કર્યું અને અતિ અદ્ય કાળમાં મોક્ષ પામ્યા. આ કથન આચાર આરાધનાની ટિપ્પણીમાં કહેવાયેલ છે. આ પ્રમાણે “સંસારાનુપ્રેક્ષા” નું વ્યાખ્યાન થયું. (૩)

હવે એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા કહે છે—નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપ લક્ષણવાળી એકત્વ લાવનામાં પરિણત આ જીવને નિશ્ચયથી

સ્વાભાવિક આનંદ આદિ અનંત ગુણોના આધારરૂપ કેવળજ્ઞાન જ એક સ્વાભાવિક શરીર છે. અહિં 'શરીર' શબ્દનો અર્થ 'સ્વરૂપ' છે, પરંતુ સખ્ત ધાતુઓ વડે નિર્મિત ઔદારિક શરીર નહિં. આ પ્રમાણે આર્ત અને રોદ્ર દુઃખ્યાનોથી વિલક્ષણ પરમ સામાયિકરૂપ એકત્વ ભાવનામાં પરિણત જે એક નિજ આત્મા છે તે જ સદા અવિનાશી અને પરમહિતકારી બંધુ છે; વિનશ્વર અને અહિતકારી પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર આદિ નહિં. તેવી જ રીતે પરમ ઉપેક્ષા સંયમરૂપ એકત્વ ભાવનાયુક્ત જે નિજ શુદ્ધાત્મ પદાર્થ છે, તે જ એક અવિનાશી હિતકારી પરમ અર્થ છે, સુવર્ણ આદિ નહિ. તેવી રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સમુત્પન્ન નિર્વિકાર પરમ આનંદ જ એક જેનું લક્ષણ છે તેવી અનાકુળતારૂપ આત્મસુખ જ એક સુખ છે અને આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનાર ઈન્દ્રિયજનિત સુખ છે તે સુખ નથી.

શંકા:—શરીર, બંધુજન, સુવર્ણઆદિ અર્થ અને ઈન્દ્રિયસુખ આદિ નિશ્ચયનયથી જીવને માટે હેય શા માટે છે?

સમાધાન:—મૃત્યુ સમયે આ જીવ એકલો જ અન્ય ગતિમાં ગમન કરે છે. દેહ આદિ આ જીવની સાથે જતાં નથી. તથા જ્યારે જીવ રોગોથી વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે વિષય કષાય આદિરૂપ દુઃખ્યાનથી રહિત એક નેજ શુદ્ધ આત્મા જ તેનો સહાયક છે.

શંકા:—તે કેવી રીતે સહાયક થાય છે ?

સમાધાન:—જો જીવનું તે અંતિમ શરીર હોય તો કેવળજ્ઞાન આદિની પ્રકટતારૂપ મોક્ષમાં લઈ જાય છે, અને જો અંતિમ શરીર ન હોય તો તે સંસારની સ્થિતિને અદ્ય કરીને દેવેન્દ્રી આદિના સંસારિક સુખને પ્રાપ્ત કરાવીને તત્પશ્ચાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, આ નિષ્કર્ષ છે. કહ્યું છે કે ‘તપ કરવાથી સર્વને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ ધ્યાનના યોગથી જે કોઈ સ્વર્ગ પામે છે. તે અગ્નિમ ભવમાં અક્ષય સુખને પામે છે.’ આ પ્રમાણે એકત્વ ભાવનાના ફળને જાણીને, સદા નિજ શુદ્ધાત્મામાં એકત્વરૂપ ભાવના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ‘એકત્વ’ અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ. (૪)

હવે અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા કહે છે—પૂર્વોક્ત દેહ, બંધુજન, સુવર્ણ આદિ અર્થ અને ઇન્દ્રિય સુખ આદિ કર્મોને આધીન છે, તેથી વિનાશશીલ તથા હેય પણ છે. તેથી ટંકેતકીર્ણ જ્ઞાયકરૂપ એક સ્વભાવથી નિત્ય, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત નિર્વિકાર પરમ ચૈતન્ય ચિત્-ચમત્કાર સ્વભાવરૂપ જે નિજ પરમાત્મ પદાર્થ છે તેનાથી, નિશ્ચય-નયની અપેક્ષા, દેહાદિ સર્વ ભિન્ન છે. આત્મા પણ તેનાથી ભિન્ન છે. ભાવાર્થ એમ છે કે એકત્વ અનુપ્રેક્ષામાં તો ‘હું એક છું’ ઇત્યાદિ પ્રકારે વિધિરૂપ વ્યાખ્યાન છે અને અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષામાં ‘દેહ આદિક પદાર્થ મારાથી ભિન્ન છે, તે મારાં નથી’ ઇત્યાદિ નિષેધરૂપથી વર્ણન છે. આ પ્રમાણે એકત્વ અને અન્યત્વ એ બે અનુપ્રેક્ષા-

ઓમાં વિધિ નિષેધરૂપનું જ અંતર છે. તાત્પર્ય બંનેનું એક જ છે. આ પ્રમાણે ‘અન્યત્વ’ અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ. (૫)

હવે આગળ અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે:—
સર્વથા અશુચિમય શુક્ર અને શોષિતવડે ઉત્પન્ન થવાના કારણે વસા, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને શુક્ર આ સાત અશુચિમય ધાતુઓથી નિર્મિત હોવાથી નાસિકા આદિ નવ છિદ્ર દ્વાર હોવાથી, સ્વરૂપથી પણ અપવિત્ર હોવાના કારણે તથા મૂત્ર, વિષ્ણુ આદિ અપવિત્ર મળોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી જ આ દેહ અપવિત્ર નથી; કિંતુ આ શરીર પોતાના સંસર્ગવડે પવિત્ર—સુગંધ-માદા અને વસ્ત્રાદિકમાં પણ અપવિત્રતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પણ આ દેહ અશુચિમય છે.

હવે શુચિત્વનું કથન કરે છે—સહજ શુદ્ધ કેવળ-જ્ઞાન આદિ ગુણોના આધારરૂપ સ્વયં નિશ્ચયથી પવિત્ર હોવાથી, આ પરમાત્મા જ શુચિરૂપ છે. ‘જીવ બ્રહ્મ છે, જીવમાં જ જે મુનિની ચર્ચા થાય છે તેને પરદેહની લક્ષિત રહિત બ્રહ્મચર્ય છે.’ આ ગાથા કથિત જે નિર્માળ બ્રહ્મચર્ય છે, તે નિજ પરમાત્મામાં સ્થિત જીવોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા ‘બ્રહ્મચારી સદા શુચિ છે’ આ વચન પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચારીઓને જ પવિત્રતા છે, કામ ક્રોધ આદિમાં રત જીવોને જળસ્નાનાદિક કરવા છતાં પણ પવિત્રતા નથી, કારણકે “જન્મથી શુદ્ધ હોય છે, ક્રિયાથી દ્વિજ કહેવાય છે, શ્રુતશાસ્રથી શ્રોત્રિય અને

પ્રદક્ષ્યર્થથી પ્રાદક્ષણ જાણવા. ” આ ‘આગમવચનાનુસાર (પરમાત્મામાં લીન છે) તેઓ જ વાસ્તવિક શુદ્ધ પ્રાદક્ષણ છે. શ્રીકૃષ્ણ નારાયણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું પણ છે કે ‘વિશુદ્ધ આત્મારૂપી શુદ્ધ નદીમાં સ્નાન કરવું તે જ પરમ પવિત્રતાનું કારણ છે, લૌકિક ગંગા આદિ તીર્થોમાં સ્નાન કરવું તે શુચિનું કારણ નથી. સંયમરૂપી જળથી પૂર્ણ, સત્યરૂપી પ્રવાહ, શીલરૂપ, તટ અને દયામય તરંગોની ધારક જે આત્મરૂપી નદી છે, તેમાં હે પાણ્ડુપુત્ર યુધિષ્ઠર ! સ્નાન કરો, કારણ કે અંતરાત્મા જળવડે શુદ્ધ નથી થતો.’ ” આ પ્રમાણે અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું. (૬)

હવે આગળ આસ્રવ અનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે:—
જેવી રીતે છિદ્રયુક્ત નાવ સમુદ્રમાં ડૂબે છે, તેવી રીતે ઈન્દ્રિય આદિ છિદ્રો (આસ્રવો) દ્વારા આ જીવ સંસાર-સમુદ્રમાં પડે છે, એમ વાર્ત્તિક છે, અતિન્દ્રિય સ્વશુદ્ધાત્મ સંવિત્તિથી વિલક્ષણ, સ્પર્શ, રસના, નાક, નેત્ર, અને કર્ણ આ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. પરમોપશમભૂતિ પરમાત્મ સ્વલાવને ક્ષોભિત કરનાર ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય કહેવાય છે. રાગાદિ વિકલ્પોથી રહિત શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી પ્રતિકૂળ હિંસા, અનૃત, ચોરી, અપ્રદા અને અપરિગ્રહ આ પાંચ પાપોમાં પ્રવૃત્તિરૂપ અવ્રત છે. નિષ્ક્રિય નિર્વિકાર આત્મતત્ત્વથી વિપરીત મનવચનકાયના બ્યાપારરૂપ પરમાગમ કથિત સમ્યક્ત્વક્રિયા, મિથ્યાત્વ-ક્રિયા આદિ પન્ચીસ ક્રિયારૂપ આસ્રવોનું સ્વરૂપ જાણવું. જેવી રીતે સમુદ્રમાં અનેક રત્નોથી ભરેલું છિદ્રયુક્ત

જહાજ જળના પ્રવેશથી ડૂબી જાય છે, સમુદ્રના કિનારે નગરસુધી નથી પહોંચતું, તેવી રીતે સમ્યકદર્શનજ્ઞાન ચારિત્રરૂપ અમૂલ્ય રત્નોથી પૂર્ણ જીવરૂપી જહાજ, ઇન્દ્રિય આદિ આસ્રવો દ્વારા કર્મરૂપી જળનો પ્રવેશ થતાં, સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે, કેવળજ્ઞાન, અવ્યાબાધ સુખ આદિ અનંત ગુણોમય રત્નોથી પૂર્ણ અને મુક્તિરૂપી સંસાર સમુદ્રના કિનારાનું મોક્ષનગર, ત્યાં આ જીવ પહોંચતો નથી. આ પ્રમાણે આસ્રવગત દોષોનું અનુચિંતન કરવું તે આસ્રવાનુપ્રેક્ષા છે. (૭)

હવે સંવર અનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે:—સમુદ્રનું જહાજ, પોતાનાં છિદ્રો બંધ થતાં જળપ્રવેશનો અભાવ થવાથી, નિર્વિઘ્નપણે સમુદ્રકિનારે સ્થિત નગરને પહોંચી જાય છે; તેવી રીતે જીવરૂપી જહાજ સ્વશુદ્ધાત્મ સંવિત્તિના બળથી ઇન્દ્રિય આદિ આસ્રવરૂપ છિદ્રો બંધ થતાં કર્મરૂપી જળનો પ્રવેશ ન થવાથી, કેવળજ્ઞાન આદિ અનંતગુણરત્નોથી પૂર્ણ મુક્તિરૂપી સંસારસમુદ્રના કિનારાના મોક્ષનગરમાં નિર્વિઘ્નપણે પહોંચે છે. આ પ્રમાણે સંવરના ગુણોનું ચિંતનરૂપ સંવર અનુપ્રેક્ષા જાણવી. (૮)

હવે નિર્જરાનુપ્રેક્ષાનું પ્રતિપાદન કરે છે—જેવી રીતે કોઈ મનુષ્યને અજીર્ણ થવાથી, પેટમાં મળનો સંચય થતાં, તે મનુષ્ય આહારત્યાગ કરીને મળને પચાવવાવાળા તથા જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવાવાળા હરડે આદિ ઔષધોને ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે તે ઔષધવડે મળ પકવ થાય છે. ગળી જાય છે અથવા પેટમાંથી બહાર નીકળી જાય છે

ત્યારે તે મનુષ્ય સુખી થાય છે. તેવી રીતે આ લબ્ધિ જીવ પણ અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આહારના સ્થાનભૂત મિથ્યાત્વ, રાગાદિ અજ્ઞાન ભાવોથી કર્મરૂપી મળનો સંચય થતાં મિથ્યાત્વ, રાગ આદિને તણને, જીવીત-મરણમાં, લાલ-અલાલમાં અને સુખદુઃખ આદિમાં સમભાવને ઉત્પન્ન કરવાવાળા, કર્મમળને પકવ કરવાવાળા તથા શુદ્ધ ધ્યાનાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાવાળા પરમ ઔષધના સ્થાનભૂત જિનવચનરૂપ ઔષધનું સેવન કરે છે; તેનાથી કર્મરૂપી મળનું ગલન તથા નિર્જરણ થતાં સુખી થાય છે. વિશેષ-જેવી રીતે કોઈ ધીમાન અજીર્ણના સમયે જે કષ્ટ થયેલ હતું તેને, અજીર્ણ નષ્ટ થવા છતાં પણ વિસ્મરણ નથી કરતો પરંતુ અજીર્ણ ઉત્પન્ન કરનાર આહારનો પરિત્યાગ કરે છે. જેથી સદા સુખી રહે છે; તેવી રીતે જ્ઞાની મનુષ્ય પણ, 'દુઃખી મનુષ્ય ધર્મમાં તત્પર થાય છે' એ વચન અનુસાર, દુઃખ વિનષ્ટ થવા છતાં પણ વિસ્મરણ નથી કરતો. તત્પરશ્યાત્ નિજ પરમાત્મ અનુભૂતિના બળથી નિર્જરાઅર્થે દષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત ભોગોની વાંછા આદિ રૂપ વિભાવ પરિણામના ત્યાગરૂપ સંવેગ તથા વૈરાગ્યરૂપ પરિણામોથી યુક્ત રહે છે. સંવેગ અને વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહે છે—“ધર્મ, ધર્મનાં રૂપ અને દર્શનમાં જે હર્ષ થાય છે તે સંવેગ છે; અને સંસાર દેહ તથા ભોગોમાં જે વિરક્ત ભાવ છે તે વૈરાગ્ય છે.” આ પ્રમાણે નિર્જરાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ: (૯)

હવે લોક અનુપ્રેક્ષાનું પ્રતિપાદન કરે છે—તે આદ્ય

પ્રમાણુ છે:—અનંતાનંત આકાશના અતિમધ્ય પ્રદેશોમાં, ઘનોદ્ધિ, ઘનવાત, અને તનુવાત નામના ત્રણ વાયુઓથી વેષ્ટિત, અનાદિ અનંત, અકૃત્રિમ, નિશ્ચલ, અસંખ્યાત પ્રદેશી લોક છે. તેનો આકાર, અધોમુખ સ્થિત અર્ધ મૃદંગની ઉપર પૂર્ણ મૃદંગ રાખતાં જેવો આકાર થાય છે, તેવો લોકનો આકાર છે; પરંતુ મૃદંગ ગોળ છે અને લોક ચોરસ છે, એટલું અંતર છે. અથવા પગ ફેલાવીને, કમર ઉપર હાથ રાખીને ઉભા રહેલા મનુષ્યના જેવો લોકનો આકાર છે. હવે તે લોકની ઊંચાઈ, લાંબાઈ અને વિસ્તારનું નિરૂપણ કરે છે—ચૌદ રાણું પ્રમાણુ ઊંચો તથા દક્ષિણ ઉત્તરમાં સર્વત્ર સાત રાણું જાડો અને પૂર્વ પશ્ચિમમાં અધોભાગમાં સાત રાણું વિસ્તાર છે, પછી તે અધોભાગથી ઉપર કમથી ઘટતો ઘટતો મધ્યલોક આગળ એક રાણું વિસ્તાર રહે છે. પછી મધ્યલોકથી ઉપર કમથી વધતો વધતો ગ્રહલોક નામના પાંચમાં સ્વર્ગના અન્તમાં પાંચ રાણુનો વિસ્તાર છે, તેની ઉપર ઘટતો ઘટતો લોકાન્તમાં એક રાણુ પ્રમાણુ વિસ્તાર છે. આ લોકની મધ્યમાં ઉર્ધ્વથી અધો ભાગ સુધી છિદ્રયુક્ત વાંસની નળીનો જેવો આકાર થાય તેના સમાન આકારવાળી એક ચતુષ્કોણ ત્રસનાડી છે. તે એક રાણુ પહોળી અને લાંબી છે તથા ચૌદ રાણુ ઊંચી છે. તે ત્રસનાડીના નીચેના ભાગના જે સાત રાણુ છે તે અધોલોક સંબંધિ છે. ઉર્ધ્વભાગમાં, મધ્યલોકની ઊંચાઈ સંબંધી લક્ષ્યોજ્જન પ્રમાણુ સુમેરૂની ઊંચાઈ સહિત ઉર્ધ્વલોક સંબંધી સાત રાણુ છે.

હલે આગળ અધોલોકનું કથન કરે છે—અધોભાગમાં સુમેરૂની આધારભૂત રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથ્વી છે. તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની નીચે નીચે એક એક રાજ્ય પ્રમાણુ અંતરે ક્રમશઃ શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા નામની છ ભૂમિ છે. તેની નીચે ભૂમિરહિત એક રાજ્યપ્રમાણુ ક્ષેત્ર છે તે નિગોદ આદિ પાંચ સ્થાવરોથી ભરેલ છે. ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત નામના જે ત્રણ વાતવલય છે તે રત્નપ્રભા આદિ પ્રત્યેક પૃથ્વિના આધારભૂત છે. કઈ પૃથ્વીમાં કેટલા નરક બીલ છે તે યથાક્રમથી કહે છે—પ્રથમ પૃથ્વિમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દશ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં પાંચ ઓછાં એક લાખ, તથા સાતમી પૃથ્વિમાં પાંચ, આ પ્રમાણે સર્વ મળીને ચોરાસી લાખ (૮૪૦૦૦૦૦) નરક બીલો છે. હવે રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિઓની જાડાઈનું પ્રમાણુ ક્રમથી કહે છે. પ્રથમ પૃથ્વિની એક લાખ એંસી હજાર, બીજીની બત્રીસ હજાર, ત્રીજીની અઠાવીસ હજાર, ચોથીની ચોવીસ હજાર પાંચમીની વીસ હજાર, છઠ્ઠીની સોળ હજાર અને સાતમીની આઠ હજાર ચોજન પ્રમાણુ જાડાઈ છે. તે પૃથ્વિઓનો તિયંક વિસ્તાર ચાર દિશાઓમાં યદ્યપિ ત્રસનાડીની અપેક્ષાએ એક રાજ્ય પ્રમાણુ છે તથા ત્રસ રહિત ત્રસનાડીની બહારનો ભાગ છે તે લોકના અંત પર્યંત છે. કહ્યું છે કે—“અંતને સ્પર્શ કરતી ભૂમિઓનું પ્રમાણુ

૧૨૬]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

સર્વ દિશાઓમાં લોકાન્ત પ્રમાણુ છે.” હવે અહિં વિસ્તારની અપેક્ષાએ તિર્યક લોક પર્યંત વિસ્તારવાળી, જડાઇની અપેક્ષા મેરૂની અવગાહના સમાન એક હજાર યોજન જડી ચિત્રા પૃથિવિ મધ્યલોકમાં છે તે પૃથિવની નીચે જોળ હજાર યોજન જડાઇવાળો ખર ભાગ છે. તે ખર ભાગની નીચે ચોરાસી હજાર યોજન જડાઇવાળો પંક ભાગ છે તેની નીચેના ભાગમાં એસી હજાર યોજન જડાઇવાળો અખખહુલ ભાગ છે. આ પ્રમાણે રત્નપ્રભા પૃથિવિ ખરભાગ, પંકભાગ અને અખખહુલ ભાગના લેદ્દોથી ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં ખર ભાગમાં અસુરકુમાર દેવો સિવાય નવ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોનાં અને રાક્ષસો સિવાય સાત પ્રકારના વ્યંતરદેવોનાં નિવાસસ્થાન છે. પંક ભાગમાં અસુર તથા રાક્ષસોનાં નિવાસ છે. અખખહુલ ભાગમાં નરક છે.

અનેક ખંડોવાળા મહેલની સમાન નીચે નીચે સર્વ પૃથિવિઓમાં પોતપોતાની જડાઇમાં, નીચે અને ઉપર એક એક હજાર યોજન છોડીને, જે મધ્યનો ભાગ છે તેમાં પટલ હોય છે. ભૂમિના ક્રમથી તે પટલ પ્રથમ નરકની પૃથિવમાં તેર, બીજામાં અગીયાર, ત્રીજામાં નવ, ચોથીમાં સાત, પાંચમીમાં પાંચ, છઠ્ઠીમાં ત્રણ અને સાતમીમાં એક, એ પ્રમાણે સર્વ યોગણુપચાસ પટલ છે. પટલનો અર્થ:—પ્રસ્તાર ઈંદ્રક અર્થાત અંતરભૂમિ છે. રત્નપ્રભા પ્રથમ પૃથિવના સીમન્ત નામના પ્રથમ પટલમાં અઢીદ્વિપની સમાન સંખ્યાત (૪૫ લાખ) યોજન વિસ્તારવાળું જે અધ્ય બીજા છે, તેની ઈંદ્રક સંજ્ઞા છે. તે ઈંદ્રકની ચારે

દિશાઓમાંથી પ્રત્યેક દિશામાં અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા ૪૬ બીલ છે. અને તેવી રીતે ચારે વિદિશાઓમાંથી પ્રત્યેક વિદિશામાં પંક્તિરૂપ ૪૮-૪૮ બીલો છે, તે પણ અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણુ વિસ્તારવાળાં છે. તેમની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. ચારે દિશા અને વિદિશાઓની મધ્યમાં, પંક્તિ રહિત, વીખરાયેલાં પુષ્પોની સમાન, સંખ્યાત તથા અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં બીલો છે તેની ‘પ્રકીર્ણ’ ‘સંજ્ઞા’ છે. આ પ્રમાણુ ઈંદ્રક, શ્રેણીબદ્ધ અને પ્રકીર્ણક રૂપથી ત્રણ પ્રકારનાં નરક છે. આ પ્રમાણુ પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન છે. પૂર્વોક્ત સાત પૃથ્વિઓમાં જે ૪૬ પટલો છે તેમાં પણ બીલોનો આ પ્રમાણુ જ કેમ છે; કિન્તુ પ્રત્યેક પટલમાં, આઠ દિશાઓમાં શ્રેણીબદ્ધ બીલોમાંથી એક-એક બીલ ઘટનું ગયું છે; અતઃ સાતમી પૃથ્વિમાં ચારે દિશાઓમાં એક-એક બીલ જ રહે છે.

રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વિઓના નારકીઓના શરીરની ઉંચાઈ:- પ્રથમ પટલમાં ત્રણ હાથની ઉંચાઈ છે અને અહિંથી કેમકેમથી વધતી તેરમા પટલમાં ૭ ધનુષ, ૩ હાથ, ૬ અંગુલની ઉંચાઈ છે. ત્યારબાદ બીજી પૃથ્વિઓમાં અંતના બિલોમાં ખેવડી-ખેવડી વૃદ્ધિ કરતાં સાતમી પૃથ્વિમાં પાંચસો ધનુષની ઉંચાઈ છે. ઉપરના નરકમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ઉંચાઈ છે તેનાથી કિંચિત્ અધિક, નીચેના નરકમાં, જઘન્ય ઉંચાઈ છે. તેવી રીતે પટલોમાં પણ બહુવું. નારકીઓના આયુનું પ્રમાણુ કહે છે-પ્રથમ પૃથ્વિના પ્રથમ પટલમાં જઘન્ય દસ હજાર વર્ષનું આયુ છે; તત્પશ્ચાત્ આગમ-

કથિત ક્રમાનુસાર વૃદ્ધિથી અંતના તેરમાં પટલમાં એક સાગર પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. ત્યારબાદ ક્રમથી બીજી પૃથિવમાં ૩ સાગર, ત્રીજી પૃથિવમાં ૭ સાગર, ચોથીમાં ૧૦ સાગર પાંચમીમાં ૧૭ સાગર, છઠ્ઠીમાં ૨૨ સાગર, અને સાતમીમાં ૩૩ સાગર પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. જે પહેલી પૃથિવમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે, તેનાથી એક સમય અધિક બીજી પૃથિવમાં જઘન્ય આયુ છે, તેવી રીતે પ્રથમ પટલમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે તેનાથી બીજામાં સમયાધિક જઘન્ય આયુ છે. આ પ્રમાણે ૭ મી પૃથિવ પર્યાંત જાણવું. નિજ શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયથી વિલક્ષણ જે તીવ્ર મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે તેમાં પરિણત અસંજી પાંચેન્દ્રિય ગોહ આદિ, પક્ષી, સર્પ, સિંહ અને સ્ત્રીને ક્રમથી રત્નપ્રભાદિ છ પૃથિવઓ પર્યાંત જવાની શક્તિ છે. સાતમી પૃથિવમાં કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય અને મત્સ્ય જ જઈ શકે છે. વિશેષ-યદિ કોઈ જીવ નિરંતર નરકમાં જાય છે તો પ્રથમ પૃથિવમાં ૮ વાર, બીજીમાં ૭ વાર, ત્રીજીમાં ૬ વાર, ચોથીમાં ૫ વાર, પાંચમીમાં ૪ વાર, છઠ્ઠીમાં ૩ વાર અને સાતમીમાં ૨ વાર જ જઈ શકે છે. કિંતુ સાતમા નરકમાંથી આવેલ જીવ ફરીથી એકવાર તેમાં અથવા અન્ય કોઈ નરકમાં જાય છે, એવો નિયમ છે. નરકમાંથી આવેલ જીવ બલદેવ, નારાયણ, પ્રતિનારાયણ અને ચક્રવર્તી નામના શલાકા પુરૂષ થતા નથી. ૪ થા નરકમાંથી આવેલ જીવ તીર્થંકર, પાંચમાંથી આવેલ

જીવ ચરમ શરીરી, છઠ્ઠા નરકમાંથી આવેલ જીવ ભાવલિંગી મુનિ અને સાતમા નરકમાંથી આવેલ જીવ શ્રાવક થતા નથી. “નરકથી આવેલા જીવ, કર્મભૂમિમાં સંજી, પર્યાપ્ત તથા ગર્ભજ મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ થાય છે, સાતમા નરકમાંથી આવેલ જીવ તિર્યંચ જ થાય છે.” હવે નારકીઓનાં દુઃખોનું કથન કરે છે:—જેમકે—વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી નિજ પરમાત્મ તત્ત્વની સમ્યક શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તથા આચરણની ભાવનાથી સમુત્પન્ન નિર્વિકાર પરમાનંદમય સુખરૂપી અમૃતના આસ્વાદથી રહિત અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય સુખના આસ્વાદમાં લંપટ, એવા મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવોએ જે નરક આયુ તથા નરક ગતિ આદિ પાપકર્મ ઉપાજન કર્યું છે, તેના ઉદયથી તેઓ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પ્રથમની ચાર પૃથિવ્યોમાં તીવ્ર ગર્મીનું દુઃખ અને પાંચમી પૃથિવના ઉપરના પોણા ભાગમાં તીવ્ર ઉષ્ણતાનું દુઃખ અને નીચેના ચોથા ભાગમાં તીવ્ર ઠંડીનું દુઃખ તથા છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથિવમાં અત્યંત ઠંડીનું દુઃખ અનુભવે છે. તેવી રીતે છેદન, લેદન, કરવતથી વિદારણ, ચંત્રવડે પીડન અને શૂલી ઉપર ચઢાવવા આદિ રૂપ તીવ્ર દુઃખ સહન કરે છે. કહ્યું છે કે:—“નરકમાં દિનરાત દુઃખરૂપ અગ્નિમાં તપતાં નારકી જીવોને નેત્રોના ટિમકાર માત્ર પણ સુખ નથી, કિતું સર્વદા દુઃખ જ રહે છે.” પ્રથમ ત્રણ પૃથિવ્યો પર્થત અસુરકુમાર દેવો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલ દુઃખને પણ સહે છે. આ જાણીને, નરક સંખ્યાથી દુઃખના

વીનાશ અથે લેહાલેહરૂપ રત્નત્રયની ભાવના કરવી
જોઈએ. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી અધોલોકનું વર્ણન બાબતુનું.

હવે તિર્યક લોકનું વર્ણન કરે છે:—પોતાના
દ્વિગુણિત વિસ્તારથી પૂર્વ પૂર્વ દ્વિપને સમુદ્ર અને
સમુદ્રને દ્વીપ આ ક્રમથી વેષ્ટીત, ગોળ આકારવાળા
જંબૂદ્વિપ આદિ શુભનામવાળા દ્વીપો અને લવણોદધિ
આદિ શુભ નામોવાળા સમુદ્ર; સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત
તિર્યક વિસ્તારથી વિસ્તીર્ણ છે. આ કારણે તેને તિર્યક
લોક અર્થાત મધ્ય લોક પણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે
છે—સાડા ત્રણ ઉદ્ધાર સાગર પ્રમાણુ વાળના ટુટકાઓ
ખરોખર જે અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો છે, તેની મધ્યમાં
જંબૂદ્વીપ છે; તે જંબૂના વૃક્ષથી ચિન્હિત તથા મધ્ય
ભાગમાં સ્થિત સુમેરૂ પર્વતથી યુક્ત છે; એક લાખ
યોજન લંબાઈ તથા પહોળાઈવાળો ગોળાકાર છે. બાહ્ય
ભાગમાં પોતાનાથી દ્વિગુણિત વિસ્તારવાળા, બે લાખ
યોજન પ્રમાણુ ગોળાકાર, લવણ સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે. તે
લવણ સમુદ્ર પણ બાહ્ય ભાગમાં પોતાનાથી દ્વિગુણિત
વિસ્તારવાળા, ચાર લાખ યોજન પ્રમાણુ ગોળાકાર
ઘાતકીખંડ દ્વીપથી વેષ્ટિત છે. તે ઘાતકીખંડ દ્વીપ પણ
બાહ્ય ભાગમાં પોતાનાથી દ્વિગુણિત વિસ્તારવાળા આઠ
લાખ યોજન પ્રમાણુ ગોળાકાર કાલોદધિ સમુદ્રથી વેષ્ટિત
છે. તે કાલોદધિ સમુદ્ર પણ બાહ્ય ભાગમાં પોતાનાથી
દ્વિગુણિત વિસ્તારવાળા સોળ લાખ યોજન પ્રમાણુ
ગોળાકાર પુષ્કરવર દ્વીપથી વેષ્ટિત છે. આ પ્રમાણે આ

દ્વિશુષિત વિસ્તાર સ્વયંભૂરમણુ દ્વીપ તથા સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર પર્વત છે. જેવી રીતે જંબૂદ્વિપ એક લાખ યોજન અને લવણુ સમુદ્ર જે લાખ યોજન પહોળો છે, તે બન્નેનો સમુદાય ત્રણ લાખ યોજન છે. તેનાથી એક લાખ યોજન અધિક અર્થાત ચાર લાખ યોજન ઘાતકી-અંડ છે. તેવી રીતે અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોનો જે વિષ્કંભ છે તેનાથી એક લાખ યોજન અધિક સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રનો વિષ્કંભ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લક્ષણના ધારક અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોમાં, પર્વત આદિની ઉપર વ્યંતર દેવોના આવાસ નીચેની પૃથ્વિના ભાગમાં ભવન, અને દ્વીપ તથા સમુદ્ર આદિમાં પુર છે. આ આવાસ; ભવન તથા પુરોનાં પરમાગમાનુસાર ભિન્ન—ભિન્ન લક્ષણો છે. તેવી રીતે રત્નપ્રજ્ઞા ભૂમિના ખર ભાગ અને પંક ભાગમાં સ્થિત; પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ વ્યંતર દેવોનાં આવાસ તથા સાત કરોડ બોતેર લાખ ભવનવાસી દેવોનાં ભવનો અકૃત્રિમ ચૈત્યાલયોથી યુક્ત છે. આ પ્રમાણે અત્યંત સંક્ષેપથી મધ્યલોકનું વર્ણન કર્યું.

હવે તિર્યાગ લોકની મધ્યમાં સ્થિત મનુષ્ય લોકનું વર્ણન કરે છે. તે મનુષ્ય લોકની મધ્યમાં સ્થિત જંબૂ-દ્વીપમાં સાત ક્ષેત્ર છે. દક્ષિણ દિશાથી આરંભ કરતાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૃરણ્યવત અને ઐરાવત આ નામનાં સાત ક્ષેત્રો છે. અહિં ક્ષેત્ર શબ્દથી વર્ષ, વંશ, દેશ અથવા જનપદ અર્થનું બ્રહ્મણુ છે. તે ક્ષેત્રોનો વિભાગ કરવાવાળા છ કુલાયલો છે. દક્ષિણ

દિશા તરફથી તેમનાં નામ હિમવત, મહાહિમવત, નિપથ, નીલ, રૂકમી અને શીખરી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા આ પર્વતો તે ભરત આદિ સાત ક્ષેત્રોની મધ્યમાં છે. પર્વતનો શું અર્થ છે? પર્વતનો અર્થ વર્ષધર પર્વત અથવા સીમા પર્વત છે. તે પર્વતોની ઉપર ક્રમથી પદ્મ, મહાપદ્મ, તિંગિચ્છ, કેશરી, મહાપુંડરીક અને પુંડરીક આ છ અકૃત્રિમ સરોવરો છે. તે પદ્મ આદિ છ સરોવરોમાંથી ચૌદ મહાનદિઓ નિકળી છે. હિમવત પર્વત પર સ્થિત પદ્મ નામના મહાસરોવરના પૂર્વ તોરણ દ્વારથી અડધા કેસ પ્રમાણુ ઉંડી અને એક કેસ અધિક છ યોજન પ્રમાણુ પહોળી ગંગા નદી નીકળીને તે જ હિમવત પર્વત પર પૂર્વ દિશામાં પાંચસો યોજન સુધી જાય છે; પછી ત્યાંથી ગંગાકૂટની પાસે દક્ષિણ દિશામાં વળીને, ભૂમિમાં રહેલા કુંડમાં પડે છે, અને ત્યાંથી દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળીને, ભરત ક્ષેત્રની મધ્ય ભાગમાં સ્થિત તથા પોતાની લાંબાઈથી પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને મળેલા વિજયાઈ પર્વતની શુક્રાના દ્વારથી નીકળીને, આર્યખંડના અર્ધભાગમાં પૂર્વ તરફ વળીને, પ્રથમની ઉંડાઈ કરતાં દશગુણી અર્થાત પાંચ કેસ ઉંડી અને તેવી રીતે પ્રથમની પહોળાઈ કરતાં દશગુણી અર્થાત સાડા બાસઠ યોજન પહોળી ગંગા નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આ ગંગાનદીની સમાન સિંધુ નામની મહાનદી પણ તે હિમવત પર્વત પર વિદ્યમાન પદ્મ સરોવરના પશ્ચિમ દ્વારથી નીકળીને પર્વત પર જ ગમન

કરીને પછી દક્ષિણ દિશામાં આવીને વિજ્યાધની ગુફાના ક્ષારથી નિકળીને, આર્યાખંડના અર્ધભાગમાં પશ્ચિમ તરફ વળીને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે દક્ષિણ દિશામાં આવેલ ગંગા અને સિંધુ જે નદીઓ વહે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા વિજ્યાધ પર્વતવડે ભરત ક્ષેત્રના છ ખંડ થાય છે.

મહાહિમવાન પર્વત પર સ્થિત મહાપદ્મ નામના સરોવરની દક્ષિણ દિશા તરફથી હૈમવત ક્ષેત્રની મધ્યમાં આવીને ત્યાં રહેલા નાભિગિરિ પર્વતથી અડધો યોજન દુર રહીને તે પર્વતની અડધી પ્રદક્ષિણા કરીને રોહિત નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. તેવી રીતે રોહિતાસ્થા નદી હિમવતપર્વતના પદ્મ સરોવરમાંથી ઉત્તર તરફ આવીને તે નાભિગિરિ પર્વતથી અડધો યોજન દુર રહીને તે પર્વતની અડધી પ્રદક્ષિણા કરીને પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. આ પ્રમાણે રોહિત અને રોહિતાસ્થા નામની જે નદીઓ હૈમવત ક્ષેત્ર નામના જઘન્ય ભોગ-ભૂમિના ક્ષેત્રમાં છે. હરિત નદી નિષધ પર્વતના તિર્ગિંછ સરોવરમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને, નાભિગિરિ પર્વતથી અડધો યોજન દુર રહીને તે જ પર્વતની અડધી પ્રદક્ષિણા કરીને પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. તેવી રીતે હરિકાન્તા નદી મહાહિમવાન પર્વતના મહાપદ્મ સરોવરમાંથી ઉત્તર દિશા તરફ આવીને તે જ નાભિગિરિને, અડધો યોજન દુર રહીને અર્ધ પ્રદક્ષિણા કરીને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આ પ્રમાણે હરિત અને હરિકાન્તા નામની જે નદીઓ

હરિ નામના મધ્યમ લોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં છે. સીતાનદી નીલ પર્વતના કેશરી સરોવરમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને ઉત્તરકુડ નામના ઉત્કૃષ્ટ લોગભૂમિની મધ્યમાં આવીને, મેરૂની પાસે આવીને ગજદંત પર્વતને લેદીને અને અર્ધ યોજન દુર રહીને મેરૂની પ્રદક્ષિણા કરીને પૂર્વ ભદ્રશાલવન અને પૂર્વ વિદેહની મધ્યમાં થઈને પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. તેવી રીતે સીતોદા નદી નિષધ પર્વતના તિંગિચ્છ સરોવરમાંથી ઉત્તર તરફ આવીને, દેવકુડ નામના ઉત્તમ લોગભૂમિ ક્ષેત્રની મધ્યમાંથી જઈને મેરૂ નિકટ ગજદંત પર્વતને લેદીને અને અર્ધ યોજન દુર રહીને મેરૂની પ્રદક્ષિણા કરીને પશ્ચિમ ભદ્રશાલવન તથા પશ્ચિમ વિદેહની મધ્યમાં ગમન કરીને, પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. તેવી રીતે સીતા અને સીતોદા નામની નદીઓનું યુગલ વિદેહ નામની કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં છે. જે વિસ્તાર અને અવગાહનું પ્રમાણ પ્રથમ ગંગા-સિંધુ નદીઓનું કહ્યું છે. તેનાથી દ્વિગુણિત દ્વિગુણિત પ્રમાણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, નદીઓના યુગલોનું વિદેહ પર્યંત જાણવું. ગંગા-સિંધુ ૧૪-૧૪ હજાર પરિવાર નદીઓ સહિત છે. રોહિત અને રોહિતાસ્યા નદીઓને પ્રત્યેકને ૨૮૦૦૦ પરિવાર નદીઓ છે. હરિત-હરિકાન્તાને પ્રત્યેકને ૫૬૦૦૦ પરિવાર નદીઓ છે. સીતા સીતોદાને પ્રત્યેકને ૧૧૨૦૦૦ પરિવાર નદીઓ છે. દક્ષિણથી ઉત્તર ૫૨૬૬૬ યોજન પ્રમાણ કર્મભૂમિ ભરતક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે. તેનાથી દ્વિગુણિત હિમવત પર્વત, હિમવત પર્વતથી દ્વિગુણિત

હૈમવતક્ષેત્ર, તેનાથી દ્વિગુણિત મહાહિમવત પર્વત, આ પ્રમાણે દ્વિગુણિત દ્વિગુણિત વિષ્કંભ વિદેહ ક્ષેત્ર પર્યંત છે. પદ્મ હૃદ એક હજાર યોજન લાંબુ, પાંચસો યોજન પહોળું અને દશ યોજન ઉંડું છે. તેમાં એક યોજનનું કમળ છે, તેનાથી દ્વિગુણિત મહાપદ્મ હૃદમાં કમળ છે અને તેનાથી દ્વિગુણિત તિર્ગિંછ હૃદમાં કમળ છે. (વિસ્તાર આદિ પણ ઉત્તરોત્તર દ્વિગુણિત દ્વિગુણિત છે.)

જેવી રીતે ભસ્ત્રક્ષેત્રમાં હિમવત પર્વતથી ગંગા તથા સિંધુ આ બે નદીઓ નીકળે છે તેવી રીતે ઉત્તર દિશામાં કર્મભૂમિ સંસ્રક ઐરાવત ક્ષેત્રમાં શિખરી પર્વત ઉપરથી રક્તા તથા રક્તોદા નામની બે નદીઓ નીકળે છે. જેવી રીતે હૈમવત નામની જઘન્ય ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં મહાહિમવત અને હિમવત પર્વતોથી ક્રમશઃ રોહિત તથા રોહિતાસ્યા એ બે નદીઓ નીકળે છે તેવી રીતે ઉત્તરમાં હૈરણ્યવત નામની જઘન્ય ભોગભૂમિમાં, શિખરી અને રૂકમી નામના પર્વતોથી ક્રમશઃ સુવર્ણકૂલા તથા રૂપ્યકૂલા નામની બે નદીઓ નીકળે છે. જેવી રીતે હરિ નામની મધ્યમ ભોગભૂમિમાં, નિષધ અને મહાહિમવત પર્વતોથી ક્રમશઃ નિકળેલી હરિત-હરિકાન્તા, એ બે નદીઓ છે, તેવી રીતે ઉત્તરમાં રમ્યક નામની મધ્યમ ભોગભૂમિમાં, રૂકમી અને નીલ સંસ્રક બે પર્વતોથી ક્રમશઃ નીકળેલી નારી-નરકાન્તા બે નદીઓ છે. સુષમા સુષમા આદિ છ કાળ સંબંધી આયુ તથા શરીરની ઉંચાઈ આદિ પરમાગમમાં કહેલ છે. તે

સહિત દશ કોટાકોટી સાગર પ્રમાણુ, અવસર્પિણી ઉત્સર્વિણી કાલ ભરતક્ષેત્રની સમાન જ અરાવતક્ષેત્રમાં પણ થાય છે. એટલું વિશેષ છે કે ભરત ઐરાવતના મધ્યેષ્ઠ ખંડોમાં અને વિજ્યાધ પર્વતમાં ચતુર્થ કાલની આદિ તથા અંતની સમાન કાળ વર્તે છે, અન્ય કાળ વર્તતો નથી. વિશેષ શું કહેવું, જેવી રીતે ખાટલાનો એક ભાગ જાણી લેતાં તેનો બીજો ભાગ પણ તેવી રીતે સમજી શકાય છે; તેમ જંબુદ્વિપનાં ક્ષેત્ર, નદી, પર્વત અને હૃદ આદિનું જે દક્ષિણ દિશા સંબંધિ વ્યાખ્યાન છે તે જ ઉત્તર દિશા સંબંધિ પણ સમજવું.

હવે શરીરમાં મમત્વના કારણભૂત મિથ્યાત્વ તથા રાગ આદિ વિભાવોથી રહિત અને કેવળજ્ઞાન, કેવળ-દર્શન, અનંત સુખ આદિ અનંત ગુણો સહિત નેજ પરમાત્મ દ્રવ્યમાં સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ ભાવના કરીને, મુનિજન જ્યાંથી વિગતદેહ અર્થાત્ દેહ રહિત થઈને અધિકતાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તેને વિદેહ કહે છે. જંબુદ્વિપની મધ્યમાં સ્થિત વિદેહ ક્ષેત્રનું કેટલુંક વર્ણન કરે છે. નળવાણું હજાર યોજન ઉંચો, એક હજાર યોજન ઉંડો અને આદિમાં ભૂમિતળ પર દસ હજાર યોજન ગોળ વિસ્તારવાળો તથા ઉપર ઉપર અગીયારમા ભાગ પ્રમાણુ હાનિ કેમથી ઘટતો ઘટતો શિખર પર એક હજાર યોજન વિસ્તારનો ધારક અને શાસ્ત્રમાં કથિત અકૃત્રિમ ચૈત્યાલય, દેવવન, તથા દેવોનાં આવાસ આદિ નાના પ્રકારનાં આશ્ચર્યો સહિત

મહામેરૂ નામનો પર્વત વિદેહક્ષેત્રની મધ્યમાં છે, તે મેરૂરૂપ ગજથી ઉત્તર દિશામાં બે હંતના આકારે જે બે પર્વતો છે તેમનું નામ 'ગજહંત' છે અને તે બંને, ઉત્તર ભાગમાં જે નીલ પર્વત છે તેમાં લાગેલ છે. તે બંને ગજહંતોની મધ્યમાં જે ત્રિકોણ આકારવાળું ઉત્તમ લોગભૂમિ રૂપ ક્ષેત્ર છે. તેનું નામ 'ઉત્તરકુરૂ' છે. અને તેની મધ્યમાં મેરૂની ઇશાન દિશામાં સીતા નદી અને નીલ પર્વતની મધ્યમાં પરમાગમ કથિત અનાદિ અકૃત્રિમ તથા પૃથ્વી-કાયિક જંબૂવૃક્ષ છે. તે સીતા નદીના બંને કિનારા પર ચમકગિરિ નામના બે પર્વતો છે. તે બંને ચમકગિરિ પર્વતોની દક્ષિણ દિશામાં થોડાક અંતર પર સીતાનદીના મધ્યમાં થોડાક થોડાક અંતરાલ પર પદ્મ આદિ પાંચ હ્રદ છે. તે સરોવરોના પાર્શ્વભાગમાં, લોકાનુયોગના વ્યાખ્યાન અનુસાર, સુવર્ણ તથા રત્નનિર્મિત જિન-ચૈત્યાલયોથી યુક્ત દશ દશ સુવર્ણ પર્વત છે. તેવી રીતે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર રત્નત્રયની આરાધના કરવાવાળા ઉત્તમ પાત્રોને પરમ ભક્તિથી આપેલ આહારદાનના રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલ તિર્યંચ અને મનુષ્યોને, નિજ શુદ્ધ આત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા નિર્વિકાર સદા આનંદરૂપ-સુખામૃતરૂપ રક્ષના આસ્વાદથી વિલક્ષણ અને ચક્રવર્તીના ભોગ સુખોથી ખૂબ અધિક, અનેક પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો સંબંધી ભોગ સુખોને આપવાવાળા જ્યોતિરંગ, ગૃહાંગ, દીપાંગ, તૂર્યાંગ, ભોજનાંગ, વસ્ત્રાંગ, માલ્યાંગ, ભાજનાંગ, ભૂષણાંગ તથા

૧૩૮]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

રાગ અને મદને ઉત્પન્ન કરવાવાળા રસાંગ નામના દસ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં સ્થિત છે. ઇત્યાદિ પરમાગમ કથિત અનેક આશ્ચર્ય છે. તેવી રીતે મેરૂની દક્ષિણ દિશામાં જે બે ગજદંત છે તેની મધ્યમાં ઉત્તર કુરૂની સમાન દેવકુરૂ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિનું ક્ષેત્ર છે.

તે મેરૂ પર્વતની પૂર્વ દિશામાં, પૂર્વ-પશ્ચિમ બાવીશ હજાર ચોજન વિસ્તારવાળું વેદી સહિત ભદ્રશાલ વન છે. તેની પૂર્વ દિશામાં કર્મભૂમિ નામક પૂર્વ વિદેહ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં નીલ નામના કુલાયલની દક્ષિણ દિશામાં અને સીતા નદીની ઉત્તરમાં મેરૂની પ્રદક્ષિણાપથી જે ક્ષેત્ર છે તેના વિભાગોનું વર્ણન કરે છે:—તે આ પ્રમાણે છે. મેરૂથી પૂર્વ દિશામાં જે પૂર્વ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે. તેનાથી પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર બાદ ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો વક્ષાર પર્વત છે ત્યાર બાદ ક્ષેત્ર છે, પછી વિલંગા નદી છે, ત્યાર બાદ ક્ષેત્ર છે ત્યાર બાદ વક્ષાર પર્વત છે, તેનાથી આગળ ક્ષેત્ર છે, પછી વિલંગા નદી છે અને પછી ક્ષેત્ર છે, તેનાથી આગળ ફરીથી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે. તદનંતર પૂર્વ સમુદ્રની પાસે જે દેવારણ્ય નામનું વન છે, તેની વેદિકા છે. આ પ્રમાણે નવ દિવાલોની વચ્ચે આઠ ક્ષેત્ર છે. ક્રમથી તેના નામ (૧) કચ્છા (૨) સુકચ્છા (૩) મહાકચ્છા (૪) કચ્છાવતી (૫) આવર્તા (૬) લાંગલાવર્તા (૭) પુષ્કલા (૮) પુષ્કલાવતી. તે ક્ષેત્રોની મધ્યમાં (૧) ક્ષેમાં (૨) ક્ષેમપુરી (૩) રિષ્ટા (૪) રિષ્ટ-

પુરી (૫) ખડગા (૬) મંજૂષા (૭) ઔષધી (૮) પુષ્કરી-
કીર્ણી આ પ્રમાણે આઠ નગરીઓ ક્રમથી છે.

તેનાથી ઉપર સીતા નદીથી દક્ષિણ ભાગમાં નિષધ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં આઠ ક્ષેત્રો છે. પૂર્વોક્ત દેવારણ્યની વેદીની પશ્ચિમમાં ક્ષેત્ર છે. તદનંતર વક્ષાર પર્વત છે. તેનાથી આગળ ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે. ત્યાર બાદ ક્ષેત્ર છે. પછી વક્ષાર પર્વત છે. તેનાથી આગળ ક્ષેત્ર છે. તત્પશ્ચાત વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પુનઃ વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પશ્ચાત વિભંગા નદી છે, તદનંતર ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે તેનાથી આગળ મેરૂની પૂર્વ દિશામાં આવેલ લદ્રશાલ વનની વેદી છે. આ પ્રમાણે નવ દિવાલોની મધ્યમાં આઠ ક્ષેત્રો છે. તેનાં નામ ક્રમથી (૧) વચ્છા (૨) સુવચ્છા (૩) મહાવચ્છા (૪) વચ્છાવતી (૫) રમ્યા (૬) રમ્યકા (૭) રમણીયા (૮) મંગલાવતી છે. તે ક્ષેત્રોમાં, સ્થિત નગરીઓનાં નામ ક્રમથી (૧) સુમીમા (૨) કુંડલા (૩) અપરાજિતા (૪) પ્રભાકરી (૫) અંકા (૬) પક્ષા (૭) શુભા (૮) રત્નસંચયા, છે. આ પ્રમાણે પૂર્વ વિદેહ ક્ષેત્રના વિભાગોનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે મેરૂ પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં પૂર્વ-પશ્ચિમ બાવીશ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળું પશ્ચિમ લદ્રશાલ-વન છે. તેની બાદ પશ્ચિમ વિદેહ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં નિષધ પર્વતથી ઉત્તરમાં અને સીતોદા નદીની દક્ષિણમાં જે

ક્ષેત્ર છે તેના વિભાગ કહે છે:—મેરૂની પશ્ચિમ દિશામાં જે પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે તેના પશ્ચિમ ભાગમાં ક્ષેત્ર છે. તેનાથી આગળ ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો વક્ષાર પર્વત છે, તદનંતર ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, ત્યાર બાદ ક્ષેત્ર છે, તેનાથી આગળ વક્ષાર પર્વત છે, તત્પશ્ચાત ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, તેનાથી આગળ વક્ષાર પર્વત છે, પછી વિભંગા નદી છે. પછી ક્ષેત્ર છે. તેના પછી વક્ષાર પર્વત છે પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર બાદ પશ્ચિમ સમુદ્રની સમીપમાં ભૂતારણ્ય નામનું વન છે તેની વેદિકા છે. આ પ્રમાણે નવ દિવાલોની મધ્યમાં આઠ ક્ષેત્રો છે તેનાં નામ (૧) પદ્મા (૨) સુપદ્મા (૩) મહાપદ્મા (૪) પદ્મકાવતી (૫) શંખા (૬) નલિના (૭) કુમુદા (૮) સલિલા. તે ક્ષેત્રોની મધ્યમાં સ્થિત નગરીઓનાં નામ (૧) અશ્વપુરી (૨) સિંહપુરી (૩) મહાપુરી (૪) વિજ્યાપુરી (૫) અરણ્યપુરી (૬) વિરણ્યપુરી (૭) અશોકાપુરી (૮) વિશોકાપુરી છે.

હવે મીતોદા નદીની ઉત્તરમાં અને નીલ કુલાચલની દક્ષિણમાં જે ક્ષેત્ર છે તેના વિભાગનું વર્ણન કરે છે. પૂર્વેક્ત ભૂતારણ્ય વનની વેદિકાની પૂર્વમાં ક્ષેત્ર છે ત્યાર બાદ વક્ષાર પર્વત છે ત્યાર બાદ ક્ષેત્ર છે પછી વિભંગા નદી છે પછી ક્ષેત્ર છે પછી વક્ષાર પર્વત છે પછી ક્ષેત્ર છે પછી વિભંગા નદી છે પછી ક્ષેત્ર છે. પછી વક્ષાર પર્વત, પછી ક્ષેત્ર પછી વિભંગા નદી પછી ક્ષેત્ર પછી વક્ષાર પર્વત પછી ક્ષેત્ર છે. ત્યાર બાદ મેરૂની

પશ્ચિમ દિશામાં સ્થિત પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે. આ પ્રમાણે નૌ દિવાલોની મધ્યમાં આઠ ક્ષેત્રો છે. તેનાં નામ ક્રમથી (૧) વપ્રા (૨) સુવપ્રા (૩) મહાવપ્રા (૪) વપ્રકાવતી (૫) ગંધા (૬) સુગંધા (૭) ગંધિલા (૮) ગંધમાલિની. તે ક્ષેત્રોની મધ્યમાં વર્તમાન નગરીઓનાં નામ ક્રમથી (૧) વિજ્યા (૨) વૈજ્યન્તિ (૩) જ્યન્તી (૪) અપરાજિતા (૫) ચક્રપુરી (૫) ખડગપુરી (૭) અયોધ્યા (૮) અવધ્યા.

હવે ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિંધુ એ બે નદીઓ તથા વિજ્યાધર્ પર્વતથી જેવી રીતે પાંચ મલ્લેષ્ઠ ખંડ અને એક આર્યખંડ એમ છ ખંડ થાય છે તેવી રીતે પૂર્વોક્ત ખત્રીસ વિદેહ ક્ષેત્રોમાં ગંગા સિંધુ સમાન બે નદીઓ અને વિજ્યાધર્ પર્વતથી દરેક ક્ષેત્રોના છ છ ખંડો થાય છે. એટલું વિશેષ છે કે આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં સર્વદા ચતુર્થ કાળની આદિ સમાન કાળ રહે છે. ઉત્કૃષ્ટતાથી કોટિ પૂર્વ પ્રમાણ આયુ છે અને પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ શરીરની ઉંચાઈ છે. એક પૂર્વમાં સીતેર લાખ છપ્પન હજાર કોટિ વર્ષ થાય છે.” આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી જંબૂદ્વીપનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

જેવી રીતે સર્વ દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં દ્વીપ અને સમુદ્રની મર્યાદા કરવાવાળી આઠ યોજન ઉંચી વજની વેદિકા છે, તેવી રીતે જંબૂદ્વીપમાં પણ છે. તે વેદિકાની બહાર બે લાખ યોજન પહોળો ગોળાકાર શાસ્ત્રોક્ત

સોલ હબર જળની ઉંચાઈ આદિ અનેક આશ્ચર્યો
 યુક્ત લવણ સમુદ્ર છે. તેની બહાર ચાર લાખ યોજન
 ગોળાકાર વિસ્તારવાળો ઘાતકીખંડ દ્વીપ છે. ત્યાં દક્ષિણ
 ભાગમાં લવણોદધિ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્રોની
 વેદિકાને સ્પર્શવાવાળો ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો એક હબર
 યોજન વિસ્તારવાળો અને ચારસો યોજન ઉંચો
 ઇક્ષ્વાકાર નામનો પર્વત છે. આ બે પર્વતોથી વિભાજિત,
 પૂર્વ ઘાતકીખંડ તથા પશ્ચિમ ઘાતકીખંડ એમ બે
 વિભાગ છે. પૂર્વ ઘાતકીખંડ દ્વીપની મધ્યમાં ચોરાસી
 હબર યોજન ઉંચો અને એક હબર યોજન ઉંડો નાનો
 મેરૂ છે. તેવી રીતે પશ્ચિમ ઘાતકીખંડમાં પણ એક
 નાનો મેરૂ છે. જેવી રીતે જંબુદ્વીપના મહામેરૂમાં ભરત
 આદિ ક્ષેત્ર, હિમવત આદિ પર્વત, ગંગા આદિ નદી
 અને પદ્મ આદિ હ્રદોનું ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ
 સંબંધી વર્ણન કર્યું છે તેવી રીતે આ પૂર્વ ઘાતકીખંડના
 મેરૂ અને પશ્ચિમ ઘાતકીખંડના મેરૂ સંબંધી જાણવું.
 તેથી ઘાતકીખંડમાં જંબુદ્વીપની અપેક્ષા સંખ્યામાં
 ભરતક્ષેત્ર આદિ ખમણું છે, પરંતુ લંબાઈ, પહોળાઈની
 અપેક્ષા ખમણું નથી. કુલ પર્વતો વિસ્તારની અપેક્ષા
 એ જ બે ગણું છે, લંબાઈની અપેક્ષા બે ગુણુ
 નથી. તે ઘાતકીખંડ દ્વીપમાં જેવી રીતે ચક્રના આરા
 હોય છે તેવા આકારના ધારક કુલાચલ છે. જેવી રીતે
 ચક્રના આરાના છિદ્ર અંદરની બાજુ સંકીર્ણ હોય છે
 અને બહારની બાજુ વિસ્તીર્ણ હોય છે, તેવો જ,

ક્ષેત્રોનો આકાર સમજવો.

આ પ્રમાણે જે ઘાતકીખંડ દ્વીપ છે તે આઠ લાખ યોજન વિસ્તારવાળા કાલોદધિ સમુદ્ર વડે વેદિત છે. તે કાલોદધિ સમુદ્રની બહાર આઠ લાખ યોજન પુષ્કરવર દ્વિપના અર્ધ ભાગમાં ગોળાકાર રૂપથી ચારેય દિશાઓમાં માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે. તે પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં પણ ઘાતકીખંડ દ્વીપની સમાન દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશામાં ઈક્ષ્વાકાર નામના બે પર્વતો છે, પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે નાના મેરૂઓ છે. તેવી રીતે ઘાતકીખંડની સમાન ભરત આદિ ક્ષેત્રોનો વિભાગ છે. પરંતુ જંબુદ્વિપના ભરત આદિની અપેક્ષાએ અહિં ભરત આદિ ક્ષેત્રો સંખ્યામાં બે ગુણાં છે, ઘાતકીખંડની અપેક્ષાએ ભરત આદિ બે ગુણાં નથી. કુલ પર્વતોનો વિષ્કંભ તથા આયામ ઘાતકીખંડના કુલ પર્વતોની અપેક્ષાએ બે ગુણા છે. દક્ષિણમાં વિજ્યાર્ધ પર્વતની ઉંચાઈનું પ્રમાણ પચીસ યોજન, હિમવત પર્વતની ઉંચાઈ સો યોજન, મહાહિમવાન પર્વતની ઉંચાઈ બસો યોજન, નિષધની ઉંચાઈ ચારસો યોજન છે. ઉત્તર ભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે ઉત્સેધનું પ્રમાણ છે. મેરૂની સમીપમાં ગજદંતોની ઉંચાઈ પાંચસો યોજન છે અને નીલ નિષધ પર્વતોની પાસે ચારસો યોજન છે. વક્ષાર પર્વતોની ઉંચાઈ નદીની નિકટ તથા અંતમાં નીલ અને નિષધ પર્વતોની પાસે ચારસો યોજન છે. મેરૂ સિવાય શેષ પર્વતોની બે ઉંચાઈ જંબુદ્વીપમાં કહી છે તે જ પુષ્કરાર્ધ પર્વત

દ્વીપોમાં પણ છે. તથા ક્ષેત્ર, પર્વત, નદી, દેશ, નગર આદિનાં નામ પણ તે જ છે કે જે જમ્બૂદ્વીપમાં છે. તેવી રીતે બે કોશ ઉંચી, પાંચસો ધનુષ પહોળી પદ્મ-રાગ રત્નમયી જે, વન આદિની વેદિકા છે. તે સર્વ દ્વીપોમાં સમાન છે. આ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં પણ ચક્રના આરાના સમાન આકારના પર્વતો અને આરાના છીદ્રો સમાન આકારના ક્ષેત્રો છે. માનુષોત્તર પર્વતની અંદરના ભાગમાં જ મનુષ્યો નિવાસ કરે છે બહારના ભાગમાં નહિ. તે મનુષ્યોનું જઘન્ય આયુ અંતર્મુહુર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ પલ્લવની બરોબર છે. મધ્યમાં મધ્યમ વિકલ્પો અનેક છે. તીર્થંચોની આયુ પણ મનુષ્યોની આયુની બરોબર છે. આ પ્રમાણે અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોથી વિસ્તરિત તિર્થંગલોકની મધ્યમાં અઢી દ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્ય લોકનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું.

હવે માનુષોત્તરની બહારના ભાગમાં અને સ્વયંભૂરમણ દ્વીપના અડધા ભાગને વિટળાઈને જે નાગેન્દ્ર નામનો પર્વત છે તે પર્વતના પૂર્વ ભાગમાં જે અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો છે તેમાં 'વ્યંતરદેવોનાં આવાસ છે. તથાપિ એક પલ્લવ પ્રમાણ આયુવાળાં તિર્થંચોની જઘન્ય લોગભૂમિ પણ છે. નાગેન્દ્ર પર્વતની બહાર સ્વયંભૂરમણ અડધો દ્વીપ અને પૂર્ણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં વિદેહ ત્રણી સમાન સર્વદા કર્મભૂમિ અને ચતુર્થ કાળ રહે છે, પરંતુ ત્યાં મનુષ્ય નથી. આ પ્રમાણે તિર્થંગ લોકનું અને તે તિર્થંગ લોકની મધ્યમ

વિદ્યમાન મનુષ્ય લોકના નિરૂપણ દ્વારા મધ્ય લોકનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. મનુષ્ય લોકમાં ૩૬૮ અને તિર્યક લોકમાં નંદીશ્વર દ્વીપ, કુંડલવર દ્વીપ તથા રૂચકવર દ્વીપ આ ત્રણ દ્વીપોમાં ક્રમશઃ ૫૨, ૪, ૪ અકૃત્રિમ સ્વતંત્ર ચેત્યાલયો છે. સર્વ મળી મધ્ય લોકમાં ૪૫૮ અકૃત્રિમ ચેત્યાલયો છે.

હવે પછી જ્યોતિષલોકનું વર્ણન કરે છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, પ્રકીર્ણક તારા. એ પ્રમાણે જ્યોતિષક દેવ પાંચ પ્રકારના છે. આ મધ્યલોકના પૃથિવતળથી સાતસો નેવું યોજન ઊંચે આકાશમાં તારાઓનાં વિમાનો છે. તારાઓથી ૬૨ યોજન ઊંચે સૂર્યનાં વિમાન છે તેનાથી એંસી યોજન ઊંચે ચંદ્રનાં વિમાન છે. ત્યાર બાદ ત્રિલોકસાર કથિત ક્રમાનુસાર, ચાર યોજન ઊંચે અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનાં વિમાન છે. તે પછી ચાર યોજન ઊંચે બુધનાં વિમાન છે ત્યાર બાદ ત્રણ યોજન ઊંચે શુક્રનાં વિમાન છે. ત્યાંથી ત્રણ યોજન ઊંચે બૃહસ્પતિનાં વિમાન છે. તે પછી ત્રણ યોજન ઊંચે મંગળનાં વિમાન છે. ત્યાંથી ત્રણ યોજન ઊંચે શનીનાં વિમાન છે. કહ્યું છે કે “સાતસો નેવું, ૬૨, એંસી, ચાર, ચાર, ત્રણ, ત્રણ, ત્રણ અને ત્રણ યોજન ઉપર ક્રમથી તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, મંગળ અને શનીનાં વિમાન છે.”, તે જ્યોતિષક દેવ અઢી દ્વીપમાં મેરૂની પ્રદક્ષિણા કરતાં સર્વદા પરિભ્રમણ કરે છે. સમય નિમિષ આદિ સૂક્ષ્મ વ્યવહાર કાળની સમાન ઘટિકા પ્રહર, દિવસ

આદિ સ્થૂળ વ્યવહારકાળ પણ, સમય-ઘટિકા આદિ વિવક્ષિત લેદોથી રહિત તથા અનાદિ નિધન કાલાણું દ્રવ્યમયી નિશ્ચય કાળરૂપ ઉપાદાનથી યદ્યપિ ઉત્પન્ન થાય છે; તો પણ, નિમિત્તભૂત કુંભકાર દ્વારા, ઉપાદાનરૂપ મૃતિકાપિંડથી ઘટ પ્રગટ થાય છે તેવી રીતે, તે અઢી દ્વીપમાં ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનોનાં ગમનાગમનથી આ વ્યવહારકાળ પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ જણાય છે; તેથી ઉપચારથી 'વ્યવહારકાળ જ્યોતિષ્ક દેવો દ્વારા થાય છે' એમ કહેવાય છે. કુંભકારના ચક્રના ભ્રમણમાં બહિરંગ સહકારી કારણરૂપ નીચેની ખીલી સમાન, નિશ્ચયકાળ તો, તે જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનોના ગમનરૂપ પરિણમનમાં, બહિરંગ સહકારી કારણ થાય છે.

હવે અઢી દ્વીપોમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા બતાવે છે:—જ'ખૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે, લવણોદધિ સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે, ધાતકીખંડ દ્વીપમાં બાર ચંદ્ર અને બાર સૂર્ય છે, કાલોદધિ સમુદ્રમાં બેતાલીસ ચંદ્ર અને બેતાલીસ સૂર્ય છે તથા પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં બેતેર સૂર્ય તથા બેતેર ચંદ્રમા છે.

હવે ભરત અને ઐરાવતમાં સ્થિત જ'ખૂદ્વીપના ચંદ્ર સૂર્યનું કિંચિત વિવરણ:—જ'ખૂદ્વીપની અંદર એકસો એંસી અને બહારના ભાગમાં અર્થાત્ લવણસમુદ્રના ત્રણસો ત્રીસ યોજન, એ પ્રમાણે બંને મળીને પાંચસો દશ યોજન પ્રમાણે સૂર્યનું ચાર ક્ષેત્ર (ગમન ક્ષેત્ર) કહેવાય

છે, ચંદ્ર તથા સૂર્ય એ બંનેનું એક જ ગમન ક્ષેત્ર છે. ભરતક્ષેત્ર અને બહારના ભાગના ગમન ક્ષેત્રમાં સૂર્યના એકસો ચોરાસી માર્ગ છે અને ચંદ્રમાના પંદર માર્ગ છે. તેમાં જંબુદ્વીપની અંદર કર્ક સંક્રાંતિના દિવસે જ્યારે દક્ષિણાયન પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે નિષધ પર્વતની ઊપર પ્રથમ માર્ગમાં સૂર્ય પ્રથમ ઉદય કરે છે, ત્યારે તે સૂર્ય વિમાનમાં સ્થિત નિર્દોષ જિનેન્દ્ર પરમાત્માના અકૃત્રિમ જિનખિલને, અયોધ્યાનગરીમાં સ્થિત ભરતક્ષેત્રનો ચક્રવર્તી પ્રત્યક્ષ જોઈને નિર્માળ સમ્યક્ત્વના અનુરાગથી પુષ્પાંબલી ઉછાળીને અર્ધ ચઢાવે છે. તે પ્રથમ માર્ગમાં સ્થિત ભરત ક્ષેત્રનો સૂર્ય અને ઐરાવત ક્ષેત્રનો સૂર્ય, તેમની વચ્ચે, તથા ચંદ્રમાનું ચંદ્રમાની વચ્ચે અને ભરત ક્ષેત્રના સૂર્ય ચંદ્રમાઓનું મેરૂની સાથેનું, જે અંતર છે, તેનું વિશેષ કથન આગમોવડે જાણી લેવું.

હવે “શતભિષા, ભરણી, આર્દ્રા, સ્વાતિ, આશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા આ છ નક્ષત્રો જઘન્ય છે, રોહિણી, વિશાખા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્લેષુની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદ આ છ નક્ષત્રો ઉત્કૃષ્ટ છે. અન્ય શેષ નક્ષત્રો મધ્યમ છે.”

આ ગાથા કથિત કેમાનુસાર જે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ નક્ષત્રો છે તેમાં, કયા નક્ષત્રમાં કેટલા દિવસ સૂર્ય રહે છે તે કહે છે:—“એક સુહૃતમાં ચંદ્ર ૧૭૬૮, સૂર્ય ૧૮૩૦ અને નક્ષત્ર ૧૮૩૫ ગગનખંડોને અતિક્રમણ કરે કરે છે તેથી (ચંદ્ર માટે, ૬૭ અને (સૂર્ય માટે) ૫

($\frac{૧૮૩૫-૧૭૬૮=૬૭}{\text{નક્ષત્ર ચંદ્ર}}$, $\frac{૧૮૩૫-૧૮૩૦=૫}{\text{નક્ષત્ર સૂર્ય}}$) અધિક ભાગેથી નક્ષત્ર ખંડોને ભાગતાં જે મુહૂર્તો પ્રાપ્ત થાય છે, તે મુહૂર્તોને ચંદ્ર અને સૂર્યનાં આસન્ન મુહૂર્ત કહે છે. અર્થાત એક નક્ષત્ર પર તેટલા મુહૂર્તો પર્યંત ચંદ્રમા અને સૂર્યની સ્થિતિ રહે છે.” આ પ્રમાણે આ ગાથામાં કહેલા ક્રમથી ભિન્ન-ભિન્ન દિવસોને જોડવાથી ત્રણસો છાસઠ દિવસ થાય છે. જ્યારે દ્વીપની અંદરથી દક્ષિણ દિશાના બાહ્ય ભાગોમાં સૂર્ય ગમન કરે છે, ત્યારે ત્રણસો છાસઠ દિવસોના અર્ધ એકસો ત્યાસી દિવસોની દક્ષિણાયન સંજ્ઞા છે અને તેવી રીતે જ્યારે સૂર્ય સમુદ્રથી ઉત્તર દિશા પ્રતિ આભ્યંતર ભાગોમાં આવે છે ત્યારે શેષ એકસો ત્યાસી દિવસોની ઉત્તરાયણ સંજ્ઞા છે, જ્યારે દ્વીપની અંદર કર્ક સંક્રાંતિના દિવસે, દક્ષિણાયનના પ્રારંભમાં સૂર્ય પ્રથમ ભાગની પરિધિમાં હોય છે, ત્યારે સૂર્ય વિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ફેલાવ ચોરાણું હજાર પાંચસો પચીસ યોજન પ્રમાણ હોય છે. તે સમયે અઢાર મુહૂર્તોના દિવસ અને બાર મુહૂર્તોની રાત્રી હોય છે. પછી અહિંથી ક્રમક્રમથી આતપની હાની થતાં ફરી મુહૂર્ત પ્રમાણ પ્રતિદિન દિવસ ઘટતો જાય છે. આ હાની ત્યાંસુધી થાય છે કે જ્યારે લવણ સમુદ્રના અંતિમ ભાગમાં માઘ માસમાં મકર સંક્રાંતિમાં ઉત્તરાયણના દિવસના પ્રારંભમાં જઘન્યતાથી સૂર્યવિમાનના આતપનો, પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર, ત્રેસઠ હજાર સોલ

યોજન પ્રમાણ થાય છે. તેથી આ સમયે બાર મુહૂર્તોનો દિવસ અને અઢાર મુહૂર્તોની રાત્રિ થાય છે. અન્ય વિશેષ વર્ણન લોકવિભાગ આદિમાંથી જાણવું.

મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર જ્યોતિષ્ક-વિમાનોનું ગમન નથી. માનુષોત્તર પર્વતની બહાર પચાસ હજાર યોજન દૂર, વલયાકાર પંક્તિ-ક્રમથી પ્રથમના ક્ષેત્રને ઘેરીને રહે છે. ત્યાં પ્રથમ વલયમાં ૧૪૪ ચંદ્ર તથા સૂર્ય પરસ્પર અંતરથી સ્થિત છે. તેનાથી આગળ એક એક લાખ યોજન જઈને આ જ ક્રમાનુસાર એક એક વલયમાં ચાર ચાર ચંદ્ર તથા ચાર ચાર સૂર્યોની વૃદ્ધિ પુષ્કરાર્ધના બાહ્ય ભાગમાં આઠમા પર્યં વલયત થાય છે; ત્યારબાદ પુષ્કર સમુદ્રના પ્રવેશમાં સ્થિત વેદિકાથી પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણ જળભાગમાં પ્રથમ વલયમાં, ૧૪૪ ચંદ્ર તથા સૂર્યનું જે પ્રથમ કથન કર્યું હતું, તેનાથી દ્વિગુણિત ચંદ્ર તથા સૂર્ય છે. ત્યારબાદ પૂર્વોક્ત પ્રકારે એક એક લાખ યોજનોના અંતરે એક એક વલય છે. પ્રત્યેક વલયમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્યોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ જ ક્રમથી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની અંતિમ વેદિકા પર્યંત જ્યોતિષ્ક દેવોનું અવસ્થાન છે. જગપ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અસંખ્યાત જ્યોતિષ્કવિમાન અકૃત્રિમ સુવર્ણ તથા રત્નમય જિન-ચૈત્યાલયોથી વિભૂષિત છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી જ્યોતિષ્ક લોકનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

હવે આગળ ઉર્ધ્વલોકનું કથન: સૌમર્ય, ઇશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મા, બ્રહ્મોત્તર, લાંતવ, કાપિષ્ઠ,

શુક, મહાશુક, શતાર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણ્ય અને અચ્યુત નામનાં સોલ સ્વર્ગ છે. તેનાથી આગળ નવ ઐવેયક વિમાનો છે. તેનાથી ઉપર અનુદ્વિશ વિમાનોનું એક પટલ છે. તેનાથી ઉપર પાંચ વિમાનોની સંખ્યાવાળું પાંચ અનુત્તર નામનું એક પટલ છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત ક્રમથી વૈમાનિક દેવ સ્થિત છે. આ વાર્ત્તિક અર્થાત્ સંગ્રહ વાક્ય અથવા સમુદાય કથન છે. આદિમાં બાર, મધ્યમાં આઠ અને અંતમાં ચાર યોજન પ્રમાણ ગોળ વ્યાસવાળી ચાલીસ યોજન ઊંચી મેરૂની ચુલિકા છે; તેની ઉપર દેવકુરૂ અથવા ઉત્તરકુરૂ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્યના વાળના અગ્રભાગ પ્રમાણ અંતરે ઋણુ વિમાન છે. ચુલિકા સહિત એક લાખ યોજન પ્રમાણ મેરૂની ઊંચાઈનું પ્રમાણ છે. તેની આદિથી દોઢ રાત્રી પ્રમાણે આકાશના ક્ષેત્ર પર્યંત સૌધર્મ તથા ઇશાન નામનાં બે સ્વર્ગ છે. તેના ઉપર દોઢ રાત્રી પર્યંત સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાંથી અડધા રાત્રી પ્રમાણ આકાશ પર્યંત બ્રહ્મા તથા બ્રહ્મોત્તર નામનાં સ્વર્ગોનું યુગલ છે. ત્યાંથી અડધા રાત્રી પર્યંત લાંતવ અને કાપિષ્ઠ નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાંથી અડધા રાત્રી પ્રમાણ આકાશમાં શુક તથા મહાશુક નામનાં સ્વર્ગોનું યુગલ છે. તદ્દનંતર અર્ધ રાત્રી પર્યંત શતાર અને સહસ્રાર નામનાં સ્વર્ગોનું યુગલ છે. તત્પશ્ચાત્ અર્ધ રાત્રી પર્યંત આનત અને પ્રાણુત બે સ્વર્ગ છે. ત્યાર બાદ અર્ધ રાત્રી

પર્યંત આરણ્ય અને અચ્યુત નામનાં બે સ્વર્ગ છે. તેમાંથી પ્રથમનાં બે યુગલો (૮ સ્વર્ગો) માં તે પોત પોતાના સ્વર્ગના નામવાળા ચાર ઈંદ્ર હોય છે. મધ્યના ચાર યુગલો (૮ સ્વર્ગો) માં પોતપોતાના પ્રથમ સ્વર્ગના નામના ધારક એમ એક જ ઈંદ્ર છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગનો એક જ ઈંદ્ર છે અને તે બ્રહ્મેન્દ્ર કહેવાય છે. એવી રીતે બારમા સ્વર્ગ પર્યંત આઠ સ્વર્ગોમાં ચાર ઈંદ્રો છે.) તેનાથી ઉપર બે યુગલો (૪ સ્વર્ગો) માં પણ પોતપોતાના સ્વર્ગના નામના ધારક ચાર ઈંદ્ર હોય છે. આ પ્રમાણે સમુદાયથી સોળ સ્વર્ગોમાં બાર ઈંદ્રો છે. સોળ સ્વર્ગોથી ઉપર એક રાંભુમાં નવ ઐવેયક, નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો છે. તેનાથી ઉપર બાર યોજન અંતર પર આઠ યોજન જાડી અને અઢી દ્વીપ ખરેખર. ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તારવાળી મોક્ષશિલા છે. તે મોક્ષશિલાની ઉપર ધનોદધિ, ધનવાત તથા તનુવાત નામના ત્રણ વાયુ છે. ત્યાં તનુવાતની મધ્યમાં તથા લોકના અંતમાં કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત શુણે સહિત સિદ્ધ પરમેષ્ઠિ છે.

હવે સ્વર્ગના પટલોની સંખ્યા:-સૌધર્મ અને ઇશાન આ બે સ્વર્ગોમાં એકત્રીસ, સનતકુમાર તથા મહેન્દ્રમાં સાત, બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તરમાં ચાર, લાંતવ તથા કાપિષ્ઠમાં બે, શુક-મહાશુકમાં એક, શતાર સહસારમાં એક, આનત પ્રાણ્યુતમાં ત્રણ અને આરણ્ય-અચ્યુતનાં પણ ત્રણ

પટલો છે. નૌ ઐવેયકોમાં નૌ, નવ અનુદ્વિશોમાં એક અને પાંચ અનુત્તરોમાં એક પટલ છે. આ પ્રમાણે સમુદાયથી ઉપર ઉપર ૬૩ પટલો છે. કહ્યું છે કે “સૌધર્મ” યુગલમાં ૩૧, સનતકુમાર યુગલમાં ૭, બ્રહ્મ યુગલમાં ૪, લાંતવ યુગલમાં ૨, શુક યુગલમાં ૧, શતાર યુગલમાં ૧, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગોમાં ૬, પ્રત્યેક ત્રણ (ઐવેયકોમાં ત્રણ ત્રણ નવ અનુદ્વિશોમાં ૧, પાંચ અનુત્તરોમાં ૧. એ રીતે સમુદાયથી ૬૩ ઇંદ્રિક હોય છે.”

મેરૂની ચૂલિકાની ઉપર મનુષ્ય ક્ષેત્ર પ્રમાણુ વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋણુ વિમાનની ઇંદ્રિક સંજ્ઞા છે. તેની ચારેય દિશાઓમાંથી પ્રત્યેક દિશામાં સર્વ દ્વીપ સમુદ્રોની ઉપર અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં પંક્તિરૂપ ૬૩, ૬૩ વિમાનો છે. તેની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. પંક્તિ રહિત પુષ્પોની સમાન ચારેય વિદિશાઓમાં સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં જે વિમાનો છે તે વિમાનોની ‘પ્રકીર્ણક’ સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે સમુદાયરૂપે પ્રથમ પટલનું સ્વરૂપ છે તે વિમાનોમાંથી પૂર્વ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ આ ત્રણ શ્રેણીઓનાં વિમાન અને આ ત્રણ દિશાઓની મધ્યમાં જે વિદિશાઓનાં વિમાન, આ સર્વ સૌધર્મ પ્રથમ સ્વર્ગ સંબંધી છે. તથા શેષ જે વિદિશાઓનાં વિમાન અને ઉત્તર શ્રેણીનાં વિમાન ઇશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા પ્રતિપ્રાદિત પ્રમાણુનુસાર આ પટલની ઉપર સંખ્યાત

તથા અસંખ્યાત યોજનનાં અંતરે દ્વિતીય આદિ પટલ છે. વિશેષ એટલું છે કે પ્રત્યેક પટલમાં ચારે દિશાઓમાંથી પ્રત્યેક દિશામાં એક-એક વિમાન ઘટતું ગયું છે, તે ઘટાડો ત્યાંસુધી છે કે પાંચ અનુત્તર પટલમાં ચાર દિશાઓમાં એક એક જ વિમાન રહે છે, સૌધર્મ સ્વર્ગ આદિના સર્વ વિમાનો ચોરાસી લાખ સત્તાણું હજાર તેવીસ અકૃત્રિમ સુવર્ણમય જિન ચેત્યાલયોથી યુક્ત છે.

હવે દેવોના આયુનું પ્રમાણ કહે છે—લવનવાસી દેવોમાં દસ હજાર વર્ષનું જઘન્ય આયુ છે. અસુર કુમારોમાં એક સાગર, નાગકુમારોમાં ત્રણ પદ્ય સુપર્ણ કુમારોમાં અઢી પદ્ય, દ્વીપકુમારોમાં બે પદ્ય, અને શેષ ૬ પ્રકારના લવનવાસીઓમાં દોઢ પદ્ય પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. વ્યંતરોમાં દશ હજાર વર્ષનું જઘન્ય આયુ છે અને એક પદ્યથી થોડુંક અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. જ્યોતિષક દેવોમાં જઘન્ય આયુ પદ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ છે. ચંદ્રમાનું એક લાખ વર્ષ અધિક એક પદ્ય અને સૂર્યનું એક હજાર વર્ષ અધિક એક પદ્ય પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. શેષ જ્યોતિષક દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ આગમાનુસાર જાણવું, સૌધર્મ તથા ઇશાન સ્વર્ગના દેવોનું જઘન્ય આયુ એક પદ્યથી અલ્પ અધિક છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ બે સાગરથી અલ્પ અધિક છે. સનતકુમાર તથા માહેન્દ્ર દેવોમાં અલ્પ અધિક સાતસાગર, પ્રહ્લ્લોત્તરમાં અલ્પ અધિક દશ સાગર, લાંતવ-કાપિષ્ઠમાં અલ્પ અધિક ચૌદ સાગર, શુક મહાશુકમાં અલ્પ અધિક

સોળસાગર, શતાર અને સહસ્રારમાં અલ્પ અધિક અઠાર સાગર, આનત તથા પ્રાણુતમાં વીસ સાગર અને આરણુ અન્યુતમાં બાવીસ સાગર પ્રમાણુ ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. ત્યાર બાદ અન્યુત સ્વર્ગથી ઊપર કલ્પાતીત નવ ઐવેયકોમાં પ્રત્યેક ઐવેયકોમાં ક્રમથી બાવીસ સાગરથી એક એક સાગર અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે, તદ્દનુસાર અંતના ઐવેયકમાં એકત્રીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. નવ અનુદ્વિશ પટલમાં બત્રીસ સાગર અને પાંચ અનુત્તર પટલમાં તેત્રીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. સૌધર્મ આદિ સ્વર્ગોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે, તે, સર્વાર્થ સિદ્ધિથી અતિરિક્ત, ઊપર ઊપરનાં સ્વર્ગોમાં જઘન્ય આયુ છે. શેષ વિશેષ આખ્યાન ત્રિલોકસાર આદિથી જાણવું.

વિશેષ:—આદિ મધ્ય તથા અંતરહિત, શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવી પરમાત્મદેવમાં પૂર્ણ વિમળ કેવળ-જ્ઞાનમયી નેત્ર છે, તેના દ્વારા જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબો જણાય છે તેવી રીતે શુદ્ધાત્મા આદિ પદાર્થો જણાય છે, દેખાય છે, પરિચ્છિન્ન થાય છે. તેથી તે નિજ શુદ્ધાત્મા જ નિશ્ચયથી લોક છે અર્થાત તે નિશ્ચય લોક-વાળા નિજશુદ્ધ પરમાત્મામાં જે અવલોકન છે તે નિશ્ચય લોક છે. ‘સંજ્ઞા ત્રણ લેશ્યા, ઇંદ્રિયોને વશીભૂત થવું, આત્મ-રૌદ્રધ્યાન તથા દુષ્પ્રયુક્ત જ્ઞાન અને મોહ એ સર્વ પાપનાં ઉત્પાદક છે’ આ ગાથા કથિત વિભાવ પરિણામ આદિ સંપૂર્ણ શુભ-અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોના ત્યાગથી અને નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ

આહલાદરૂપ સુખામૃતના આસ્વાદના અનુભવથી જે ભાવના થાય છે, તે જ નિશ્ચયથી લોકાનુપ્રેક્ષા છે. શેષ વ્યવહારથી છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી લોકાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. (૧૭).

હવે યોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે:—એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સંજી, પર્યાપ્ત, મનુષ્ય, ઉત્તમદેશ, ઉત્તમ કુળ, સુંદર રૂપ, ઇંદ્રિયોની પૂર્ણતા, કાર્યકુશળતા, નીરોગતા, દીર્ઘાયુ, શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ, સમીચીન ધર્મનું શ્રવણ—શ્રદ્ધા—અવધારણ—શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષયસુખોથી વ્યાવર્તન, ક્રોધાદિ કષાયોથી નિવર્તન, ઇત્યાદિ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે. કદાચત્ કાકતાલીય ન્યાયથી આ સર્વની પ્રાપ્તિ થઈ જવા છતાં પણ આ યોધિની પ્રાપ્તિના ફળભૂત નિજ-શુદ્ધાત્માના જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્મળ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લ-ધ્યાનરૂપ પરમસમાધિ દુર્લભ છે.

શંકા:—પરમ સમાધિ દુર્લભ કેમ છે ?

સમાધાન:—પરમ સમાધિનાં પ્રતિબંધક મિથ્યાત્વ; વિષય, કષાય, નિહાનબંધ આદિ જે વિભાવ પરિણામ છે તેની જીવેમાં પ્રબળતા છે તેથી પરમસમાધિ થવી દુર્લભ છે તેથી તે પરમસમાધિની જ નિરંતર ભાવના કરવી જોઈએ. કારણકે તે ભાવનાથી રહિત જીવેાનું પુનઃ સંસારમાં પતન થાય છે. કહ્યું છે કે “જે મનુષ્ય અત્યંત દુર્લભ યોધિને પ્રાપ્ત થઈને પણ, પ્રમાદી થાય છે તે સંસારરૂપી ભયંકર વનમાં ચિરકાળ પર્યાંત બ્રમણ.

કરે છે.” મનુષ્યલવની દુર્લભતાના વિષયમાં કહ્યું છે કે “અશુભ પરિણામોની અધિકતા, સંસારની વિશાળતા અને યોનિઓની વિપુલતા, આ સર્વ મનુષ્ય યોનિની પ્રાપ્તિને દુર્લભ કરે છે.” બોધિ અર્થાત્ સમાધિનું લક્ષણ કહે છે. પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવાં સમ્યક્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવી તે બોધિ કહેવાય છે અને તે સમ્યક્દર્શનાદિને નિર્વિઘ્નપણે અન્ય લવમાં સાથે લઈ જવાં તે સમાધિ છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી દુર્લભ અનુપ્રેક્ષાનું કથન સમાપ્ત થયું. (૧૧)

હવે ધર્માનુપ્રેક્ષાનું કથન કરે છે—સંસારમાં પ્રવેશતા જીવોને ઉઠાવીને, ધરણેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, દેવ, ઇન્દ્ર આદિ દ્વારા પૂજ્ય અથવા અન્યાબાધ અનંત સુખ આદિ અનંત-શુભરૂપ મોક્ષપદમાં જે સ્થિર કરે છે તે ધર્મ છે, તે ધર્મના લેહોનું કથન કરે છે—અહિંસા લક્ષણયુક્ત, સાગાર અને અણુગાર લક્ષણવાળો, ઉત્તમ ક્ષમાદિ લક્ષણવાળો, નિશ્ચય અને વ્યવહાર રતનત્રય—સ્વરૂપ અથવા શુદ્ધાત્માનુલવરૂપ મોહક્ષોભ રહિત આત્મ-પરિણામવાળો ધર્મ છે. પરમ સ્વાસ્થ્ય લાવનાથી ઉત્પન્ન અને નિરાકુળ એવા પારમાર્થિક સુખથી વિલક્ષણ તથા પંચેન્દ્રિયોના સુખોની વાંછાથી ઉત્પન્ન અને વ્યાકુળતાનાં ઉત્પાદક દુઃખોને સહતાં, આ જીવે, ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ‘નિત્યનિગોઢ વનરૂપિતામાં સાત લાખ, ઇતર નિગોઢ વનરૂપિતામાં સાત લાખ પૃથ્વીકાયમાં સાત લાખ, જળકાયમાં સાત લાખ, તેજકાયમાં સાત લાખ, વાયુકાયમાં સાત લાખ, પ્રત્યેક

દ્વિતીય અધ્યાય

[૧૫૭]

વનરપતિમાં દશ લાખ, જે ઈંદ્રિય, ત્રણ ઈંદ્રિય અને ચાર ઈંદ્રિયમાં જે જે લાખ, દેવ નારકી અથવા તિર્થંચમાં ચાર ચાર લાખ તથા મનુષ્યોમાં ચૌદ લાખ યોનિ છે. “આ ગાથામાં કહેલ ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં, અતિત અનંત કાળ પર્યાંત પરિભ્રમણ કર્યું છે. જ્યારે આ જીવને પૂર્વોક્ત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે રાજાધિરાજ, મહારાજ, અર્ધમંડલેશ્વર, મહામંડલેશ્વર, બળદેવ, નારાયણ, કામદેવ, ચક્રવર્તી, દેવેન્દ્ર, ગણધરદેવ, તીર્થંકર પરમદેવ આદિ પદોને તથા તીર્થંકરોનાં ગર્ભ, જન્મ, તપ, કલ્યાણક પર્યાંત અનેક પ્રકારના વેશવ સુખોને પામીને, તદનંતર અલેદ રત્નત્રયની લાવનાના બળથી અક્ષય અનંત ગુણોના સ્થાનભૂત અરહંત પદને અને સિદ્ધ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ધર્મજ પરમ રસ માટે રસાયણ, નિધિઓની પ્રાપ્તિ માટે નિધાન, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિન્તામણિ રત્ન છે. વિશેષ શું કહેવું, જે જિનેન્દ્રદેવ કથિત ધર્મને પામીને દૃઢ બુદ્ધિધારી સમ્યગ્દષ્ટિ થયા છે તેઓ જ ધન્ય છે. કહ્યું છે કે— “જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા ઉપદેષ્ટ ધર્મથી જે પ્રતિબોધને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓ ધન્ય છે તથા આત્માનુભવમાં સંલગ્ન બુદ્ધિવાળા થઈને જેમણે ધર્મને ગ્રહણ કર્યો છે તે સર્વ ધન્ય છે.” આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ધર્માનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત ગઈ. (૧૨)

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આશ્રવ, સંવર,

નિર્જરા, યોધિદુર્લાભ, અને ધર્મતત્ત્વનું અનુચિતનરૂપ-
સંજ્ઞાવાળી અને આસ્રવ રહિત શુદ્ધાત્મ તત્ત્વમાં પરિણ-
તિરૂપ સંવરની કારણભૂત ખાર અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ.

હવે પરીષદ જયનું કથન કરે છે—(૧) ક્ષુધા (૨)
તૃષ્ણા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) દંશમશક (૬) નગ્નતા
(૭) અરતિ (૮) સ્ત્રી (૯) ચર્યા (૧૦) નિષદ્યા (૧૧)
શય્યા (૧૨) આકેશ (૧૩) વધ (૧૪) યાચના (૧૫)
અલાભ (૧૬) રોગ (૧૭) તૃણરૂપશ્ચ (૧૮) મળ (૧૯)
સત્કાર પુરસ્કાર (૨૦) પ્રજ્ઞા (૨૧) અજ્ઞાન (૨૨) અદર્શન
આ બાવીસ પરિષદ છે. આ ક્ષુધા આદિ વેદનાઓનો
તીવ્ર ઉદ્દય થતાં પણ સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, લાભ-
અલાભ, નિંદા-પ્રશંસા, આદિમાં સમતારૂપ પરમ સામાયિક
દ્વારા તથા નવિન શુભાશુભ કર્મોનું સંવરણ અને પૂર્વના
શુભાશુભ કર્મોની નિર્જરાના સામર્થ્યવડે આ જીવનું
નિજ પરમાત્માની લાવનાથી ઉત્પન્ન, નિર્વિકાર નિત્ય-
આનંદ લક્ષણવાળા સુખરૂપી અમૃતના અનુભવથી ચલાય-
માન ન થવું તે પરિષદ જય છે.

હવે ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે—શુદ્ધોપયોગ લક્ષણ-
વાળા, નિશ્ચય રત્નત્રયમય પરિણતિરૂપ આત્મ સ્વરૂપમાં
આચરણ અર્થાત સ્થિતિ, તે ચારિત્ર છે. તે તારતમ્ય
લેક્ષથી પાંચ પ્રકારનું છે. જેમકે સર્વ જીવ કેવળજ્ઞાનમયી
છે, એવી લાવનાથી જે સમતા પરિણામ થાય છે તે
સામાયિક છે. અથવા પરમ સ્વાસ્થ્યના બળથી યુગપત.

સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ જે સમાધિ છે તે સામાયિક છે અથવા નિર્વિકાર આત્માનું ભવના બળથી રાગદ્વેષના પરિહાર રૂપસામાયિક છે. અથવા શુદ્ધાત્માનુભવના બળથી આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનના ત્યાગરૂપ સામાયિક છે અથવા સમસ્ત સુખદુઃખોમાં મધ્યસ્થ ભાવરૂપ સામાયિક છે. હવે છેદોપસ્થાપનનું કથન કરે છે—જ્યારે યુગપત સમસ્ત વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ પરમ સામાયિકમાં સ્થિત થવામાં આ જીવ અસમર્થ હોય છે ત્યારે સમસ્ત હિંસા, ઓરી, અસત્ય, અગ્રહ તથા પરિગ્રહથી નિવર્તનરૂપ, પાંચ પ્રકારનાં લેહ વિકલ્પરૂપ વ્રતોનો છેદ થતાં રાગાદિ વિકલ્પરૂપ સાવધથી પોતાને નિવર્તાવી નિજ શુદ્ધાત્મામાં પોતાનું ઉપસ્થાપન કરવું તે છેદોપસ્થાપના છે. છેદ અર્થાત વ્રતનો ભંગ થતાં નિર્વિકાર નિજાત્માના અનુભવરૂપ નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્તના બળથી અને તેને સાધક બહિરંગ વ્યવહાર પ્રાયશ્ચિત્તથી નિજ આત્મામાં અવસ્થિત થવું તે છેદોપસ્થાપન છે. હવે પરિહાર વિશુદ્ધિ કહે છે—“જન્મથી ૩૦ વર્ષ સુખથી વ્યતિત કરીને વર્ષ પૃથક્ત્વ (૮ વર્ષ, પચીસ તીર્થ) કરના ચરણોમાં પ્રત્યાખ્યાન નામના નવમા પૂર્વને લાણીને ત્રણે સંધ્યાકાળોને છોડીને પ્રતિદિન બે કોસ ગમન કરે છે.” આ ગાથામાં કહેલા કેમ અનુસાર મિથ્યાત્વ રાગ આદિ મળેલાં પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત ત્યાગ કરીને વિશેષરૂપથી જે આત્મશુદ્ધિ અથવા નિર્માળતા છે તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે. હવે સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્રનું કથન કરે.

૧૬૦]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

છે—સૂક્ષ્મ અતિન્દ્રિય નિજશુદ્ધ આત્મ અનુભવના બળથી સૂક્ષ્મ લોભ નામના સાંપરાય-કષાયનું પૂર્ણરૂપે ઉપશમન અથવા ક્ષયણ તે સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર—જેવું નિષ્કંપ સહજ શુદ્ધ સ્વભાવથી કષાય-રહિત આત્મસ્વરૂપ છે તેવું જ આખ્યાત અર્થાત્ કહેવામાં આવ્યું છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે.

હવે સામાયિક આદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું ગુણ-સ્થાનાનુસાર કથન કરે છે:—

પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ નામના ચાર ગુણસ્થાનોમાં સામાયિક અને છેદોપસ્થાપના આ બે ચારિત્ર હોય છે.

પ્રમત્ત અપ્રમત્ત આ બે ગુણસ્થાનોમાં પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર હોય છે.

સૂક્ષ્મસાંપ્રાય નામના દશમા ગુણસ્થાનમાં એક સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર હોય છે.

ઉપશાંત કષાય, ક્ષીણકષાય સયોગીજિન અને અયોગિજિન આ ચાર ગુણસ્થાનોમાં યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે.

હવે સંયમના પ્રતિપક્ષનું કથન કરે છે:—

દ્વાર્શનિક આદિ અગીયાર પ્રતિમારૂપ સંયમાસંયમ નામનું દેશચારિત્ર એક પાંચમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર અને અવિરત સમ્ય-ગદૃષ્ટિ આ ચાર ગુણસ્થાનોમાં અસંયમ હોય છે.

આ પ્રમાણે ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

ભાવસંવરના કારણભૂત વ્રત, સમિતિ, શુષ્કિત, ધર્મ, ખાર અનુપ્રેક્ષા, પરિહરજય, અને ચારિત્ર આ સર્વનું જે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નિશ્ચય રત્નત્રયના સાધક વ્યવહાર રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધોપયોગનાં નિરૂપક જે વાક્યો છે તે પાપાસવના સંવરમાં કારણ છે તથા વ્યવહાર રત્નત્રયથી સાધ્ય જે શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયનાં પ્રતિપાદક વાક્યો છે તે પુણ્ય પાપ એ બે આસ્રવોનાં સંવરનાં કારણો છે.

અહિં સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠિ કહે છે કે હે ભગવન ! આ વ્રત, સમિતિ આદિક સંવરનાં કારણોમાં સંવર અનુપ્રેક્ષા જ સારભૂત છે, તેના વડે જ સંવર થઈ જશે, વિશેષ પ્રપંચથી શું પ્રયોજન છે ?

શ્રીમદ્ ભગવત્ નેમિચંદ્રાચાર્ય દેવ કહે છે :-

મનવચનકાયરૂપ ત્રિશુષ્કિતસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્થિત મુનિને તો તે સંવર અનુપ્રેક્ષા વડે જ સંવર થઈ જાય છે, કિન્તુ તેમાં અસમર્થ જીવોને અનેક પ્રકારથી સંવરના પ્રતિપક્ષભૂત મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આચાર્ય વ્રત આદિનું કથન કરે છે.

“ ક્રિયાવાદિઓના ૧૮૦, અક્રિયાવાદિઓના ૮૪, અજ્ઞાનીઓના ૬૭, અને વૈનયિકોના ૩૨, આ પ્રમાણે સર્વ મળીને ૩૬૩ ભેદ પાખંડીઓના છે. યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધ

થાય છે. જેને કષાયનો ઉદય નથી તથા કષાયોનો ક્ષય થયો છે, એવા ઉપશાંત કષાય, ક્ષીણ કષાય અને સયોગ-કેવળી જીવોમાં તત્કાલગળાંધ (ધર્મિપથ આસ્રવ-એક સમય પુરતો બંધ) સ્થિતિનું કારણ નથી. ” આ પ્રમાણે સંવર તત્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં બે સૂત્રો દ્વારા તૃતીયસ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવના સંવરપૂર્વક, નિર્જરા તત્ત્વનું કથન કરે છે :—

જહકાલેણ તવેણ ચ, મુક્તરસં કમ્મપુગ્ગલં જેણ ।

માવેણ સહદિ ળેયા, તત્સહણં ચેદિ ણિજ્જરા દુવિહા ॥૩૬॥

યથાકાલં તપસા ચ, મુક્તરસં કર્મપુગ્ગલં યેન ।

માવેન સહતિ જ્ઞેયા, તત્સહનં ચેતિ નિર્જરા દ્વિવિધા ॥૩૬॥

ગાથાર્થ:—આત્માના જે ભાવો વડે યથા સમયે (ઉદય કાળમાં) અર્થાત તપદ્વારા ફળ આપીને કર્મ નષ્ટ થાય છે, તે ભાવ નિર્જરા છે. અને કર્મ પુદ્ગલોનું ગળવું, નિર્જરવું તે દ્રવ્ય નિર્જરા છે. ભાવનિર્જરા અને દ્રવ્ય-નિર્જરાની અપેક્ષા નિર્જરા બે પ્રકારની છે. (૩૬)

વૃત્ત્યર્થ:—નિર્વિકાર પરમ ચૈતન્ય ચિત્ત્યમત્કારના અનુભવથી ઉત્પન્ન, સહજનંદ સ્વભાવી સુખામૃતરૂપ રસના આસ્વાદરૂપ, ભાવનિર્જરા છે. અહિં ‘ભાવ’ શબ્દનો અધ્યાહાર છે. જીવનાં તે પરિણામોથી કર્મશત્રુઓનો વિધ્વંસ કરનાર નિજશુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ કર્મરૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીર્ણ થાય છે, ખરે છે, ગળે છે, વિનષ્ટ થાય છે,

કેવી રીતે (વિનષ્ટ થાય છે) ? પોતાના ઉદયકાળમાં જીવને સાંસારિક સુખ તથા દુઃખરૂપ રસ આપીને ગળે છે. કયા કારણે નિર્જરા થાય છે ? સ્વકાળમાં પચ્યમાન આમ્રફળવત્ સવિપાક નિર્જરાની અપેક્ષા, અંતરંગમાં નિજ શુદ્ધાત્માની સંવિત્તિરૂપ પરિણામના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત કાળલઘ્વિ સંજ્ઞારૂપે યથાસમયે ગળે છે, માત્ર યથાકાળે જ નથી ગળતાં, કિન્તુ, અકાળમાં પચ્યમાન આમ્રાદિ ફળવત્ અવિપાક નિર્જરાની અપેક્ષા, અંતરંગમાં સમસ્ત પરદ્રવ્યોમાં ઈચ્છાના નિરોધરૂપ લક્ષણવાળા અંતરંગ તપ અને બાહ્યમાં અંતઃતત્ત્વની સંવિત્તિનાં સાધકભૂત અનશનાદિ બાર પ્રકારનાં, બહિરંગ તપ વડે પણ નિર્જરા થાય છે. આ કર્મોનું ગળવું તે દ્રવ્ય નિર્જરા છે.

(પ્રથમ જે યથાકાળે નિર્જરા કહી છે તે સમયે સમ્યક્દૃષ્ટીને બાહ્યમાં શુભાશુભ ભાવોની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ અંતરંગમાં જે નિજશુદ્ધ આત્મ તત્ત્વની સંવિત્તિરૂપ પરિણામની ધારા અખંડપણે પરિણમી રહી છે, તેને રક્ષવામાં, વૃદ્ધિ કરવામાં કારણભૂત થાય અર્થાત્ તે સંવિત્તિરૂપ અંતરંગ પરિણતિને અબાધક હોય એવા જ શુભાશુભ ભાવો હોય છે. વળી શુભાશુભ ભાવોની વિઘ્નમાનતા હોવા છતાં, સમ્યક્દૃષ્ટિની અંતર પરિણતિ તેનાથી વિરક્ત હોઈને સમ્યક્દૃષ્ટિનું અંતર વીર્ય સ્વસંવિત્તિ પ્રતિજ નિરંતર પુરૂષાર્થયુક્ત હોય છે.

જ્યાં સુધી આ અંતરધારારૂપ સ્વસંવિત્તિની વિદ્ય-
માનતા છે, તે જ સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવને ટકાવી
રાખનાર હોવાથી સમ્યક્દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની
શક્તિનો સદ્ભાવ નિરંતર વર્તે છે, તેમ સુનિશ્ચિત
થાય છે: તેથી સમ્યક્દૃષ્ટિની જે સવિપાક નિર્જરા
છે તે શુદ્ધાત્મ સંવિત્તિરૂપ પરિણામની બહિરંગ
સહકારી કારણ, વ્યવહાર-ઉપચારથી કહેલ છે.
વળી તેનું અંતરવીર્ય નિરંતર સ્વસંવિત્તિરૂપ
પરિણામને જ નિરંતર અવલંબવા પુરૂષાર્થયુક્ત
હોઈને જ્ઞાની, કર્મેના ઉદયરૂપ ફળનો (રાગદ્વેષાદિક
પરિણામનો) ભોક્તા, વેદક, કર્તા નથી.—અનુવાદક)

શંકા:—આપે પ્રથમ “સડદિ” એમ કહ્યું તેનાથી જ
દ્રવ્ય નિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી “સડણું” આ
શબ્દ દ્વારા પુનરુક્ત કથન શા માટે કર્યું છે ?

સમાધાન:—પૂર્વે જે ‘સડદિ’ શબ્દ કહેલ છે તેનાથી
નિર્મળ આત્માની અનુભૂતિને ગ્રહણ કરવારૂપ ભાવનિર્જરા
નામક પરિણામનું સામર્થ્ય કહ્યું છે, દ્રવ્યનિર્જરાનું કથન
નથી કર્યું. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને ભાવ સ્વરૂપથી નિર્જરા
જે પ્રકારની કહી છે, અહિં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે:—

શંકા:—જે સવિપાક નિર્જરા છે, તે તો નરક આદિ
ગતિઓમાં અજ્ઞાનીઓને પણ ભોવામાં આવે છે. તેથી
“સમ્યક્-જ્ઞાનીઓને સવિપાક નિર્જરા થાય છે” એવો
નિયમ નથી ?

સમાધાન:—અહિ મોક્ષના કારણરૂપ જે સંવર-
પૂર્વકની નિર્જરા છે તેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.
અજ્ઞાનીઓને જે નિર્જરા થાય છે તે તો ગજસ્નાનવત્
નિષ્કળ છે, કારણ કે અજ્ઞાની જીવ સ્તોક કર્મોની નિર્જરા
કરે છે અને બહુતર કર્મોને બાંધે છે. તેથી અજ્ઞાનિઓની
નિર્જરાનું અહિં ગ્રહણ નથી. (શ્રી બ્રહ્મદેવજીએ
આનાથી અવિરત સમ્યકદૃષ્ટિ જીવને મોક્ષના
કારણભૂત શુદ્ધ પરિણામોનો અંતરંગમાં સદ્ભાવ
છે જ તેમ નક્કિ કર્યું—અનુવાદક) સરાગ સમ્યકદૃષ્ટિ-
ઓને જે નિર્જરા છે, તે યદ્યપિ અશુભ કર્મોનો નાશ કરે
છે, તથાપિ સંસારની સ્થિતિને અલ્પ કરે છે. તે જ
ભવમાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ આદિ વિશિષ્ટ પુણ્યના બાંધનું
કારણ થાય છે અને પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ થાય
છે. (અહિં એમ નક્કિ કરે છે કે જ્ઞાનીને જે વિશુદ્ધ યા
સંકલેશરૂપ પરિણામો છે તે પરિણામોની એવી વિશિષ્ટતા
છે કે તે અંતરંગ શુદ્ધિને બાધકરૂપ ન થતાં, અંતરંગ
શુદ્ધિની વૃદ્ધિને અનુરૂપ હોય છે. વળી લોકોત્તર,
આશ્ચર્યજનક જે પુણ્યબાંધ છે તેના કારણરૂપ જે વિશુદ્ધ
પરિણામો છે તેનો સદ્ભાવ માત્ર અંતર શુદ્ધ પરિણામોના
સદ્ભાવમાં જ સંભવ છે. તથા તે શુભાશુભ પરિણામોરૂપ
અશુદ્ધિ નિરંતર હિયમાન અને સ્વસંવિત્તિરૂપ શુદ્ધ
પરિણામની ધારા નિરંતર વર્ધમાનરૂપ હોય તો; અંતર-
ત્રીર્થનો પ્રવાહ અશુદ્ધિને નિવર્તાવવામાં અને શુદ્ધિને
અવર્તાવવામાં જ સંલગ્ન હોય છે, તેથી તે કાળે વિદ્યમાન

વિશુદ્ધ પરિણામોને પરંપરાએ મોક્ષનાં સાધક, ઉપચાર-
વ્યવહાર કથન દ્વારા કહેલ છે. પરમાર્થે તો અંતરંગમાં
વિદ્યમાન જે નિજશુદ્ધાત્મ તત્ત્વની અનુભૂતિરૂપ શુદ્ધ
પરિણતીની વૃદ્ધિ થાય છે તે જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ
છે. અને તે કાળે વિદ્યમાન, વિશિષ્ટ પુણ્યબંધના કારણરૂપ
શુભ પરિણામો, અંતર શુદ્ધ પરિણતીની વૃદ્ધિમાં બાધક
નથી થતાં, કારણ કે તે હિયમાન છે, તેથી સાધક કહેલ
છે, તેથી પરંપરા એ મોક્ષના કારણરૂપ વ્યવહારથી છે
એમ સિદ્ધ થાય છે.—અનુવાદક.) વીતરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ-
ઓને પુણ્ય તથા પાપ બુદ્ધિને નાશ થતાં તે જ
ભવમાં તે નિર્જરા મોક્ષનું કારણ થાય છે. તેમ શ્રીમદ્
ભગવત્ શ્રીકૃષ્ણકુંઠ આચાર્યદેવે પણ કહ્યું છે કે “અજ્ઞાની
જે કર્મોને એક લાખ કોટિ વર્ષોમાં નાશ કરે છે, તે
કર્મોને જ્ઞાની જીવ મન વચન કાયની ગુપ્તિ દ્વારા એક
ઉચ્છવાસ માત્રમાં નષ્ટ કરે છે.”

અહિં શંકા:—સમ્યક્દૃષ્ટિઓને ‘વીતરાગ’ વિશેષણ
શું અર્થે લગાવેલ છે? કારણ કે ‘રાગાદિ ભાવ હોય છે,
તે મારાં (સ્વભાવભૂત) નથી” એવું ભેદ વિજ્ઞાન થતાં
તેને રાગાદિનો અનુભવ થવા છતાં પણ જ્ઞાનમાત્રથી જ
મોક્ષની સિદ્ધિ થઈ જાય છે?

સમાધાન:—(દૃષ્ટાંત) અંધકારમાં બે મનુષ્યો છે,
એકના હાથમાં દીપક છે અને બીજો દીપક રહિત છે.
તે દીપક રહિત પુરૂષને કુવો તથા સર્પ આદિનું જ્ઞાન
નથી હોતું, તેથી કુવા આદિમાં પડીને વિનષ્ટ થવામાં

તેનો દોષ નથી. અને હાથમાં દીપકવાળા મનુષ્યનો, કુવામાં પડવા આદિથી નાશ થતાં, દીપકનું કોઈ ફળ ન થયું. જે દૂપપતન આદિને ત્યજે છે તેને પ્રદીપનું ફળ છે. તેવી રીતે જે કોઈ પણ, “રાગાદિ હેય છે, મારાં નથી” એવા ભેદવિજ્ઞાનને નથી બાણતો, તે તો કર્મોથી બંધાય જ છે. તથા જે, ભેદ-વિજ્ઞાન થવા છતાં પણ જેટલા અંશોમાં રાગાદિકનો અનુભવ કરે છે તેટલા અંશોથી, તે પણ બંધાય જ છે; તેને પણ રાગાદિના ભેદવિજ્ઞાનનું ફળ નથી. જે રાગાદિકના ભેદવિજ્ઞાન પૂર્વક રાગાદિકનો ત્યાગ કરે છે તેને ભેદવિજ્ઞાનનું ફળ છે એમ બાણવું. તથા કહ્યું છે કે “માર્ગમાં સર્પ આદિથી બચવું, તે નેત્રોથી દેખવાનું ફળ છે; દેખીને પણ સર્પના બિલમાં પડનારનાં નેત્ર નિરર્થક છે.” (૩૬) અહિં આગમ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત મિથ્યાદૃષ્ટિને વિકલ્પરૂપ રાગનો અભાવ કરવા પ્રતિ ઉદ્યુક્ત કરેલ છે, કે જે સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, તથા સમ્યકદૃષ્ટિને ચરણાચાર પ્રતિ ઉદ્યુક્ત કરવા માટે રાગાદિનો અભાવ કરવા કહ્યું છે કે જે મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. યથાસંભવ ભૂમિકાનુસાર સમજવું.—અનુવાદક)

આ પ્રમાણે નિર્જરા તત્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં એક સૂત્ર દ્વારા ચોથું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે મોક્ષ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

સવ્વસ્સ કમ્મણો જો, સ્વયહેદ્ અપ્પણો હુ પરિણામો ।

જેઓ સ માવમોક્ષો, દવ્વચ્ચિમોક્ષો ય કમ્મપુઘમાવો ॥૩૭

સર્વસ્ય કર્મણઃ યઃ, ક્ષયહેતુઃ આત્મનઃ હિ પરિણામઃ ।

જ્ઞેયઃ સઃ ભાવમોક્ષઃ, દ્રવ્યવિમોક્ષઃ, ચ કર્મપૃથગ્ભાવઃ ॥૩૭॥

ગાથાર્થઃ—સર્વ કર્મોના વિનાશનું કારણ જે આત્મ પરિણામ છે, તેને ભાવમોક્ષ જાણવું. કર્મોનું આત્માથી સર્વથા પૃથક થવું તે દ્રવ્ય મોક્ષ છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—યદપિ સામાન્ય રૂપથી નિરવશેષપણે કર્મમળ કલંકને જેણે નિરાકૃત કરેલ છે, તેવા શરીર રહિત આત્માને આત્યન્તિક, સ્વાભાવિક, અચિંત્ય, અદ્ભૂત તથા અનુપમ સકલ વિમળ કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોના સ્થાનરૂપ જે અવસ્થાન્તર છે, તે જ મોક્ષ છે, છતાં પણ ભાવ અને દ્રવ્યના ભેદથી, તે મોક્ષ બે પ્રકારનું છે, આ વાર્તિક પાઠ છે. ભાવમોક્ષ, નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક કારણ સમયસારરૂપ આત્મ પરિણામ છે. તે સર્વ દ્રવ્ય-ભાવરૂપ મોહનિયાદિ ઘાતિ ચતુષ્ટય કર્મોના ક્ષયના હેતુરૂપ છે. અયોગિ ગુણસ્થાનના અંતસમયે, ટંકોટકીણું શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવી પરમાત્માથી, આયુ આદિ શેષ ચાર અઘાતિયા કર્મોનું પણ સર્વથા પૃથક્ થવું, સિદ્ધ થવું, વિઘટન થવું, તે દ્રવ્યમોક્ષ છે.

હવે તે મુક્તાત્માના સુખનું વર્ણન કરે છે:—“આત્મા ઉપાદાન કારણથી સિદ્ધ, સ્વયં અતિશય યુક્ત, બાધા રહિત, વિશાળ, વૃદ્ધિ-હાસ રહિત, વિષયોથી વિરહિત, પ્રતિદ્વંદ્વ ભાવોથી રહિત, અન્ય દ્રવ્યોથી નિરપેક્ષ, નિરૂપમ, અપાર, શાશ્વત, સર્વદા ઉત્કૃષ્ટ તથા અનંત સારભૂત પરમસુખ સિદ્ધિને હોય છે.”

શંકા:—જે સુખ ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સુખ છે; સિદ્ધ જીવોને ઇંદ્રિયો તથા શરીરનો અભાવ છે, તેથી પૂર્વોક્ત અતીન્દ્રિય સુખ સિદ્ધોને કેવી રીતે હોઈ શકે છે ?

સમાધાન:—સાંસારિક સુખ તો સ્ત્રી સેવન આદિ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોના વ્યાપારથી રહિત તથા નિર્વ્યાકુલ ચિત્તવાળા પુરૂષોને જે સુખ છે, તે અતિન્દ્રિય સુખ છે, તે આ લોકમાં પણ દેખાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનથી ઉત્પન્ન થવાવાળા વિકલ્પોથી રહિત તથા નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્થિત પરમ યોગિઓને રાગ આદિના અભાવથી જે સ્વસંવેદ્ય આત્મિક સુખ છે, તે વિશેષરૂપથી અતિન્દ્રિય સુખ છે. ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી રહિત આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાં આહ્લાદરૂપ પારમાર્થિક પરમ સુખમાં પરિણત મુક્ત જીવોને જે અતીન્દ્રિય સુખ છે તે અત્યંત વિશેષરૂપથી અતીન્દ્રિય છે.

શંકા:—સંસારી જીવોને નિરંતર કર્મોનો બંધ થાય છે, તેવી રીતે કર્મોનો ઉદય પણ સર્વદા થતો રહે છે, શુદ્ધ આત્મધ્યાનનો પ્રસંગ જ નથી, ત્યારે મોક્ષ કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન:—જેમ શત્રુની નિર્બળ અવસ્થા જોઈને કોઈ ધીમાન વિચાર કરે છે કે ‘આ મારે મારવાનો અવસર છે,’ તેથી પૌરૂષપૂર્વક શત્રુને હણે છે, તેવી રીતે કર્મોની પણ સર્વદા એકરૂપ અવસ્થા નથી રહેતી, સ્થિતિ

અને અનુભાગની ન્યૂનતા થતાં જ્યારે કર્મ લઘુ અર્થાત્ ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન્ લવ્ય જીવ, આગમ ભાષાથી 'ક્ષયોપશમ, વિશુદ્ધિ, દેશના, પ્રાયોગ્ય અને કરણ એ પાંચ લઙ્ગિકાઓ છે, તેમાં ચાર તો સામાન્ય છે, કરણ લઙ્ગિકા સમ્યક્ત્વ થવાના સમયે થાય છે.' આ ગાથામાં કહેલ પાંચ લઙ્ગિકાઓથી અને અધ્યાત્મ ભાષાથી નિજ શુદ્ધ આત્માની સન્મુખ પરિણામ સંસારક નિર્મળ ભાવના વિશેષરૂપ ખડગવડે પૌરૂષ કરીને, કર્મ શત્રુને નષ્ટ કરે છે. અંતઃ કેટાકેટિ પ્રમાણુ કર્મસ્થિતિરૂપ તથા લક્ષ્મી વઃ કાષ્ટ સ્થાનિય અનુભાગ રૂપથી કર્મભાર હલકો થઈ જવા છતાં પણ જો આ જીવ, આગમ ભાષાથી અધઃપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ નામની અને અધ્યાત્મ ભાષાથી સ્વશુદ્ધ આત્મસન્મુખ પરિણામરૂપ, કર્મનાશક બુદ્ધિ, જો કેઈ પણ સમયે ન કરે, તો તે અલવ્યતત્ત્વ ગુણનું લક્ષણ જાણવું. અન્ય પણ નૌ દૃષ્ટાંત મોક્ષના વિષયમાં જાણવાયોગ્ય છે. 'રત્ન દીપક, સૂર્ય, દ્વંધ, દહીં, ઘી, પાષાણ, સુવર્ણ, રજત, સ્ફટિકમણી અને અગ્નિ આ નવ દૃષ્ટાંતોથી (મોક્ષ) જણાય છે.' (૧. રત્ન-સમ્યક્-દર્શન જ્ઞાનચારિત્રરૂપી રત્નત્રયમયી હોવાથી આત્મા રત્ન સમાન છે. ૨. દીપક-સ્વપર પ્રકાશક હોવાથી આત્મા દીપક સમાન છે. ૩. સૂર્ય-કેવળજ્ઞાનમયી તેજથી પ્રકાશમાન હોવાથી આત્મા સૂર્યની સમાન છે. ૪. દ્વંધ દહીં ઘી-સાર વસ્તુ હોવાથી પરમાત્મારૂપી આત્મા ઘી સમાન છે, સંસારી આત્મામાં પરમાત્મા શક્તિરૂપે રહે છે, જેમ

દૂધ ને દહીમાં ઘી રહે છે. અતઃ સંસારી આત્માની અપેક્ષા આત્મા દૂધ યા દહી સમાન છે. ૫. પાપાણુ-ટંકેટકીણું જ્ઞાયક સ્વભાવ હોવાથી આત્મા પાપાણુ સમાન છે. ૬. સુવર્ણ-કર્મરૂપી કાલિમાથી રહિત હોવાથી આત્મા સુવર્ણ સમાન છે. ૭. રજત-સ્વચ્છ હોવાથી આત્મા ચાંદી સમાન છે. ૮. સ્ફટિક-સ્ફટિક સ્વભાવથી નિર્મળ હોવા છતાં પણ, લીલા-પીળા-કાળા-લાલ પદાર્થના નિમિત્તથી લીલા, પીળા, લાલ, કાળા રંગરૂપે પરિણમે છે અને તે રંગીન પદાર્થના અભાવમાં શુદ્ધ નિર્મળ થઈ જાય છે. તેવી રીતે આત્મા સ્વભાવથી નિર્મળ હોવા છતાં પણ, કર્મોદયના નિમિત્તથી રાગદ્વેષ મોહરૂપે પરિણમે છે અને કર્મના અભાવમાં શુદ્ધ નિર્મળ થઈ જાય છે, અતઃ આત્મા સ્ફટિક સમાન છે. ૯. અગ્નિ-જેવી રીતે અગ્નિ ઈંધનને જલાવે છે, અતઃ આત્મા અગ્નિ સમાન છે.)

શંકાઃ—અનાદિ કાળથી જીવો મોક્ષમાં જઈ રહ્યા છે, અતઃ આ જગત જીવોથી શૂન્ય થઈ જશે ?

સમાધાનઃ—જેવી રીતે લવિષ્યત્ કાળ સંબંધી સમયો ક્રમથી જવા છતાં પણ, યદ્યપિ લવિષ્યત્કાળના સમયોની રાશિમાં અદ્યતા થાય છે છતાં પણ તેનો અંત નથી થતો. તેવી રીતે જીવોની સુક્તિ થવાથી યદ્યપિ જગતમાં જીવરાશિની ન્યૂનતા થાય છે, તો પણ તે જીવરાશિનો અંત નહીં થાય. જે જીવોના મોક્ષ જવાથી શૂન્યતા માનો છે. તો પૂર્વકાળમાં અનેક જીવ મોક્ષ ગયા છે, તો પણ વર્તમાનમાં જગતમાં જીવોની શૂન્યતા

કેમ દેખાતી નથી ? અર્થાત શૂન્યતા નથી થઈ. અને અલબ્ધ જીવો તથા અલબ્ધો સમાન દૂરાનુદૂર લબ્ધ જીવોનો મોક્ષ નથી. પછી જગતની શૂન્યતા કેવી રીતે થશે ? આ પ્રમાણે સંશ્લેષથી મોક્ષતત્ત્વના વ્યાખ્યાનરૂપ એક સૂત્રવડે પાંચમું સ્થળ સમાપ્ત થયું. (૩૭)

હવે આગળ છઠ્ઠા સ્થળમાં ‘ગાથાના પૂર્વાર્ધથી પુણ્ય પાપરૂપ બે પદાર્થોને અને ઉત્તરાર્ધથી પુણ્ય પ્રકૃતિ તથા પાપપ્રકૃતિઓની સંખ્યાને કહું છું’ એવા અભિપ્રાયને મનમાં રાખીને, ભગવાન શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્ય આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

સુહસુહ માવજુક્તા, પુણં પાવં હવંતિ સ્વલુ જીવા ।

સાદં સુહાઠ ણામં, ગોદં પુણં પરાણિ પાવં ચ ॥ ૩૮ ॥

શુભાશુભાવયુક્તાઃ, પુણ્યં, પાપં ભવન્તુ સ્વલુ જીવાઃ ।

સાતં શુભાયુઃ નામ, ગોત્ર પુણં, પરાણિ પાપં ચ ॥ ૩૮ ॥

ગાથાર્થ:—શુભ તથા અશુભ પરિણામોથી યુક્ત જીવ, પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે. સાતાવેદનીય, શુભ-આયુ, શુભનામ તથા ઉચ્ચ ગોત્ર આ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે. શેષ સર્વ પાપ પ્રકૃતિઓ છે.

વૃત્ત્યર્થ:—ત્રિદાનંદ એક સહજ શુદ્ધ સ્વભાવથી આ જીવ પુણ્ય-પાપ, બંધ-મોક્ષ આદિ પર્યાયરૂપ વિકલ્પોથી રહિત છે, તો પણ પરંપરા અનાદિ કર્મબંધ પર્યાયથી પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે. “મિથ્યાત્વ રૂપી વિષનું વમન કરો, સમ્યક્દર્શનની ભાવના કરો, ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરો અને ભાવ નમસ્કારમાં તત્પર થઇને સદા જ્ઞાનમાં

સંલગ્ન રહે. (૧) પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે, ક્રોધ આદિ ચાર કષાયોને પૂર્ણરૂપથી નિગ્રહ કરે, પ્રબળ ઇન્દ્રિયોને વિનય કરે તથા બાહ્ય-આભ્યંતર તપને સિદ્ધ કરવામાં ઉદ્યોગ કરે.” ૨. આ પ્રમાણે આ બે ગાથામાં કહેલ લક્ષણ સહિત શુભ ઉપયોગરૂપ પરિણામથી તથા તેનાથી વિપરીત અશુભ ઉપયોગરૂપ પરિણામથી યુક્ત જીવ, પુણ્ય-પાપને ધારણ કરે છે અથવા સ્વયં પુણ્ય પાપ રૂપ થઈ જાય છે. હવે પુણ્ય તથા પાપના ભેદો કહે છે. સાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ અને ઉચ્ચ ગોત્ર આ પુણ્ય કર્મ છે. તેનાથી ભિન્ન શેષ પાપકર્મ છે. આ પ્રમાણે સાતાવેદનીય એક, મનુષ્ય, દેવ, તિર્યંચ આ ત્રણ આયુ સુભગ, યશકીર્તિ-તીર્થંકર આદિ નામકર્મની છત્રીસ અને ઉચ્ચ ગોત્ર એ રીતે સમુદાયરૂપે બેતાલીસ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે. શેષ ખ્યાસી પાપ પ્રકૃતિઓ છે.

૧. દર્શનવિશુદ્ધિ, ૨. વિનયસંપન્નતા ૩. શીલવ્રતોનું નિરતિચાર આચરણ, ૪. અભિક્ષણ અભિક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ યુક્તતા, ૫. લબ્ધિ સંવેગ સંપન્નતા, ૬. શક્તિ અનુસાર ત્યાગ ૭. શક્તિ અનુસાર તપ, ૮. સાધુઓને પ્રાસુક પરિત્યાગતા, ૯. વૈયાવૃત્યકરણ, ૧૦. અહર્હલક્ષિત, ૧૧. આચાર્ય લક્ષિત, ૧૨. બહુશ્રુત-લક્ષિત, ૧૩. પ્રવચન લક્ષિત ૧૪. આવશ્યકોમાં અપરિહિનતા, ૧૫. પ્રવચન પ્રભાવનતા ૧૬. પ્રવચન વાતસલ્ય. આ તીર્થંકર પ્રકૃતિના બંધનાં કારણ છે. આ સોળ ભાવનાઓથી ઉત્પન્ન તીર્થંકર નામકર્મ વિશિષ્ટ પુણ્ય છે. આ સોળ ભાવનાઓમાં,

પરમાગમ લાભથી, ૩ મૂઢતા, ૮ મદ, ૬ અનાયતન, અને ૮ શંકાદિ દોષ એ પચ્ચીસ સમ્યક્દર્શનના દોષો છે, તે દોષોથી રહિત તથા અધ્યાત્મ લાભમાં નિજ શુદ્ધાત્મામાં ઉપાદેયરૂપ રૂચિ એવી, સમ્યક્ત્વની ભાવના જ મુખ્ય છે.

શંકા:—સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને તો પુણ્ય તથા પાપ એ બંને હેય છે, તો પછી તે પુણ્ય શા માટે કરે છે ?

સમાધાન:—જેમ કોઈ મનુષ્ય, અન્ય દેશમાં વિદ્યમાન કોઈ મનોહર સ્ત્રીની સમીપથી આવેલ મનુષ્યોનું તે સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ અર્થે, દાન-સન્માન આદિ કરે છે; એ જ રીતે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ પણ ઉપાદેયરૂપે નિજ શુદ્ધ આત્માને જ લાભે છે; પરંતુ જ્યારે ચારિત્રમોહના ઉદયથી તે નિજશુદ્ધાત્મ ભાવનાને ભાવવામાં અસમર્થ થાય છે, ત્યારે નિર્દોષ પરમાત્મ સ્વરૂપ અહૂંત-સિદ્ધોની તથા તેમના આરાધક આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુની પરમાત્માપદની પ્રાપ્તિ માટે અને વિષય કષાયોના વંચનાર્થે, પૂજા દાન આદિ વડે અથવા ગુણોની સ્તુતિ આદિવડે પરમ ભક્તિ કરે છે, તે વડે અને ભોગોની વાંછા આદિરૂપ નિદાન રહિત પરિણામોથી તથા નિઃસ્પૃહ વૃત્તિથી વિશિષ્ટ પુણ્યનો આસ્રવ કરે છે. જેમ કિસાન ચોખારૂપ ધાન્યની પ્રાપ્તિ માટે ખેતી કરે છે, તો પણ ઈચ્છા વગરજ ઘણું ઘાસરૂપ પલાલ મળી જાય છે. તે પુણ્ય વડે સ્વર્ગમાં ઈંદ્ર, લોકાન્તિક દેવ આદિની વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને, વિમાન તથા પરિવાર આદિ સંપદાને જીર્ણ તૃષુવત

ગણુતો થકો પાંચ મહાવિદેહોમાં જઈને, આ તે સમ-
વસરણુ છે, આ તે વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવ છે, આ તે
લેદાલેદ રત્નત્રયના આરાધક ગણુધરદેવ આદિ છે; જે
પૂર્વે સાંભરેલ તે આજે પ્રત્યક્ષ દેખ્યા. એમ માનીને
ધર્મબુદ્ધિને વિશેષ દૃઢ કરીને ચતુર્થ ગુણુસ્થાનને યોગ્ય
આત્મભાવનાને ન છોડતો થકો, ભોગ ભોગવતો હોઈને
પણુ ધર્મ-ધ્યાનર્થી કાળ વ્યતિત કરીને, સ્વર્ગર્થી આવીને,
તીર્થંકર આદિ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણુ પૂર્વ
જન્મમાં ભાવિત વિશિષ્ટ લેદજ્ઞાનની વાસનાના બળથી
મોહિત થતો નથી. તેથી જિનદીક્ષા ધારણુ કરીને પુણ્ય
પાપથી રહિત નિજ પરમાત્મ-ધ્યાન દ્વારા મોક્ષ પામે છે.
મિથ્યાદૃષ્ટિ તો, તીવ્ર નિદાનબંધવાળા પુણ્યથી ભોગ
પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અર્ધ ચક્રવર્તી રાવણુ આદિની સમાન
નરકમાં જાય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત લક્ષણુવાળા પુણ્ય
પાપરૂપ બે પદાર્થો સહિત પૂર્વોક્ત સાત તરવો જ નવ
પદાર્થો થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્તીદેવ વિરચિત
દ્રવ્ય સંગ્રહ ગ્રંથની શ્રી બ્રહ્મદેવ વિરચિત સંસ્કૃત વૃત્તિ
અનુસાર શ્રી કાન્તીલાલ ઈશ્વરલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી
ભાષાનુવાદનો બીજો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો. (૨)



ત્રીજો અધિકાર

હવે આગળ વીસ ગાથાઓ પર્યંત મોક્ષમાર્ગનું કથન કરે છે. તેની પ્રારંભમાં પ્રથમ આઠ ગાથાઓ દ્વારા પ્રધાનતાથી નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનો પ્રતિપાદક પ્રથમ અંતરાધિકાર છે. ત્યારબાદ બાર ગાથાઓ વડે ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાનના ફળની મુખ્યતાથી કથન કરવાવાળો બીજો અંતરાધિકાર છે. આ પ્રમાણે આ ત્રીજા અધિકારની સમુદાય રૂપે ભૂમિકા છે.

હવે પ્રથમજ સૂત્રના પૂર્વાર્ધમાં વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ અને ઉત્તરાર્ધમાં નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું કથન કરે છે:—

સમ્મદંસણણાણં, ચરણં મોક્ષસ્સ કારણં જાણે
વવહારા, ણિચ્ચયદો, તત્તિયમદ્ધયો ણિઓ અપ્પા ॥ ૩૯॥
સમ્યગ્દર્શનં, જ્ઞાનં, ચરણં મોક્ષસ્ય કારણં જાનીહિ ।

વ્યવહારાત્ નિચયતઃ, તત્ત્રિતયમયઃ નિજઃ આત્મા ॥ ૩૯ ॥

ગાથાર્થઃ—સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ બાબતું. સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમયી નિજ આત્માને નિશ્ચયનયથી મોક્ષનું કારણ બાબતું.

વૃત્ત્યર્થઃ—હે શિષ્ય ! સમ્યક્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રત્રયને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ કહે છે. સમ્યક્દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રત્રયમયી નિજ આત્મા જ નિશ્ચયનયથી મોક્ષનું

કારણ છે. તે, શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત છ દ્રવ્યો, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થોનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને વ્રતાદિના અનુષ્ઠાનરૂપ, વિકલ્પાત્મક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. નિજ નિરંજન શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્શ્રદ્ધાન જ્ઞાન આચરણમાં એકાગ્ર પરિણ્ણિતરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. અથવા સ્વશુદ્ધાત્મ ભાવનાનો સાધક, અહિંદ્રવ્યાશ્રિત, વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. કેવળ સ્વસંવિત્તિથી સમુત્પન્ન રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત સુખાનુભૂતિરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા ધાતુપાષાણમાંથી અગ્નિવત્ સુવર્ણ સાધક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે, અને સુવર્ણ સ્થાનિય નિર્વિકાર સ્વોપલબ્ધિના સાધ્યરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી વ્યવહાર નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ જાણવું. (૩૬)

હવે, અલેક્ષથી સમ્યક્દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રરૂપ નિજશુદ્ધ આત્મા જ છે, તેથી, નિશ્ચયથી આત્મા જ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, તેમ કથન કરે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને જ પ્રકાશાન્તરથી દૃઢ કરે છે :—

રયણત્તયં ન વદ્વદ્, અપ્પાણં મુયત્તુ અણ્ણદવિયમ્હિ ।

તસ્મા તત્તિયમડ્ડયો, હોદિ, હુ મોક્ષસ્સ કારણં આદા ॥૪૦॥

રત્નત્રયં ન વર્તતે, આત્માનં મુક્ત્વા અન્યદ્રવ્યે ।

તસ્માત્તત્રિતયમયઃ, ભવતિ લલુ મોક્ષસ્ય કારણં આત્મા ॥૪૦

ગાથાર્થઃ—આત્માને છોડીને અન્ય દ્રવ્યોમાં રત્નત્રય

નથી વર્તતાં, તેથી તે રત્નત્રયમયી આત્મા જ નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ છે.

વૃત્ત્યર્થ :—નિજ શુદ્ધાત્માને છોડીને અન્ય અચેતન દ્રવ્યમાં રત્નત્રયનો સદ્ભાવ નથી, તેથી આ રત્નત્રયમયી આત્માને જ નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ જાણવું. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન :—“રાગાદિ વિકલ્પ રૂપ ઉપાધિથી રહિત, ચિત્ત્યમત્કારરૂપ ભાવનાથી ઉત્પન્ન, મધુર રસના આસ્વાદરૂપ સુખનો ધારક હું છું” આ પ્રમાણે નિશ્ચયરૂચિરૂપ સમ્યક્દર્શન છે. તે સુખને સમસ્ત વિભાવોથી, સ્વસંવેદન જ્ઞાન વડે, પૃથક્ રૂપે પરિચ્છેદ કરવું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે. તેવીજ રીતે દૃષ્ટ, શ્રુત તથા અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષા આદિ સમસ્ત અપધ્યાનરૂપ મનોરથો વડે જનિત સંકલ્પ-ચિકલ્પરૂપ જાળના ત્યાગ દ્વારા, તે જ સુખમાં રત-સંતુષ્ટ-તૃપ્ત એકાકાર પરમ સમરસી ભાવથી દ્રવીભૂત ચિત્તનું પુનઃ પુનઃ સ્થિરીકરણ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. ઇત્યુક્ત લક્ષણયુક્ત જે રત્નત્રય છે તે શુદ્ધાત્મા સિવાય અન્યત્ર ઘટ પટ આદિ બાહ્ય દ્રવ્યોમાં નથી રહેતાં, તેથી અલેક્ષથી અનેક દ્રવ્યમયી એક પેય સમાન તે આત્મા જ સમ્યક્દર્શન છે, તે આત્મા જ સમ્યક્જ્ઞાન છે, તે આત્મા જ સમ્યક્ચારિત્ર છે તથા તે જ નિજ આત્મતત્ત્વ છે. આ પ્રમાણે કહેલ લક્ષણવાળા નિજ શુદ્ધ આત્માને જ મુક્તિનું કારણ જાણવું. (૪૦)

આ પ્રમાણે પ્રથમ સ્થળમાં જે સૂત્રો વડે નિશ્ચય—

વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી વર્ણવીને હવે દ્વિતીય સ્થળમાં છ ગાથા પર્યાંત સમ્યક્ત્વાદિ ત્રયનું ક્રમથી વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ જ સમ્યક્દર્શનને કહે છે :-

જીવાદી-સદ્દર્શનં, સમ્મત્તં રૂપમપ્પણો તં તુ ।

દુરભિણિવેસવિમુક્કં, ણાણં સમ્મં સુ હોદિ સદિ જહ્મિ ॥૪૧॥

જીવાદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં, રૂપમાત્મનઃ તત્ તુ ॥

દુરભિણિવેશવિમુક્તં, જ્ઞાનં સમ્યક્ સલ્લુ ભવતિ સતિ યસ્મિન્ ॥

ગાથાર્થઃ—જીવ આદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વ આત્માનું સ્વરૂપ છે તથા આ સમ્યક્ત્વ થતાં દુરભિણિશોથી રહિત સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત શુદ્ધ જીવ આદિ તત્ત્વોમાં, ચલ-મલિન-અગાઢ રહિત શ્રદ્ધાન, રૂચિ, નિશ્ચય અથવા “જે જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે તે જ છે, જે પ્રકારે કહ્યું છે તે જ પ્રકારે છે” એવી નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ સમ્યક્દર્શન છે. તે અલોદનયથી આત્માનું સ્વરૂપ છે, આત્માનાં જ પરિણામ છે. તે સમ્યક્દર્શનના સામર્થ્ય અથવા મહાત્મ્યને બતાવે છે.—જે સમ્યક્ત્વ થતાં જ્ઞાન સમ્યક્ થઈ જાય છે. સમ્યક્ કેવી રીતે થાય છે? ચલાયમાન સંશયજ્ઞાન, ગમન કરતાં તૃણ આદિકનો સ્પર્શ થતાં નિશ્ચય ન થવો કે કોનો સ્પર્શ થયો છે એવું વિભ્રમરૂપ જ્ઞાન, તથા છીપના ટુકડામાં ચાંદીનું જ્ઞાન તે વિમોહ જ્ઞાન છે, વિપરીત જ્ઞાન છે. આ ત્રણ ક્ષોભોથી રહિત થઈ જવાના કારણે તે જ્ઞાન સમ્યક્ છે.

વિસ્તૃત વર્ણન:—‘સમ્યક્દર્શન થતાં જ્ઞાન સમ્યક્ થાય છે’ આ કથનનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.—
 પાંચસો પાંચસો બ્રાહ્મણોના ઉપાધ્યાય ગૌતમ અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના ત્રણ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન ચાર વેદ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ આદિ છ અંગ, મનુસ્મૃતિ આદિ અઠાર સ્મૃતિ ગ્રંથ, મહાભારત આદિ અઠાર પુરાણ તથા મીમાંસા ન્યાયવિસ્તાર આદિ સમસ્ત લૌકિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હતા, છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યા જ્ઞાન જ હતું. પરંતુ જ્યારે તેમને પ્રસિદ્ધ કથા ન્યાયાનુસાર, શ્રી વર્ધમાનસ્વામી તીર્થંકર પરમદેવના સમવસરણમાં માનસ્તંભને દેખવા માત્રથી જ, આગમ ભાષામાં દર્શનમોહનીય તથા ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમ, ક્ષય તથા ક્ષયોપશમથી અને અધ્યાત્મ ભાષામાં નિજ શુદ્ધ આત્મ સન્મુખ પરિણામ તથા કાળ આદિ લખ્ષિઓના વિશેષથી મિથ્યાત્વ નષ્ટ થયું ત્યારે તેમનું તે જ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ ગયું. સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં જ ‘જયતિ ભગવાન’ એ પ્રમાણે ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, શ્રી જિનેન્દ્રી દીક્ષા ધારણ કરીને કેશલોચ કર્યા બાદ તુરતજ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યય એમ ચાર જ્ઞાન તથા સાત ઋદ્ધિના ધારક થઈને ત્રણે બ્રાહ્મણો ગણધર થઈ ગયા. ગૌતમસ્વામીએ ભવ્ય જીવોના ઉપકાર અર્થે દ્વાદશાંગ શ્રુતની રચના કરી, અને પછી તે ત્રણેય નિશ્ચય રત્નત્રયની ભાવનાના બળથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા. તે પંદરસો બ્રાહ્મણ શિષ્ય મુનિ-દીક્ષા લઈને યથા સંભવ

સ્વર્ગ' યા મોક્ષમાં ગયા. અગિઆર અંગોના પાઠી હોવા છતાં પણ અલબ્યસેન મુનિ સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યા-જ્ઞાની જ રહ્યા. આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના મહાત્મ્યથી મિથ્યાજ્ઞાન, તપશ્ચરણ, વ્રત, ઉપશમ, ધ્યાન આદિ સર્વ સમ્યક્ થઈ જાય છે. વિષ મિશ્રિત દૂધની સમાન, સમ્યક્ત્વ રહિત જ્ઞાન તપશ્ચરણાદિ સર્વ વૃથા છે.

તે સમ્યક્ત્વ પચીસ દોષોથી રહિત હોય છે. તે પચીસ દોષોમાં દેવમૂઢતા, લોકમૂઢતા તથા સમયમૂઢતા એ ત્રણ મૂઢતા છે. ક્ષુધા તૃષ્ણા આદિ અઠાર દોષ રહિત, અનંતજ્ઞાન આદિ અનંતશુણ્ય સહિત વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવના સ્વરૂપને ન જાણતો થકો જે પુરૂષ, ખ્યાતિ-પૂજા-લાભ-રૂપ-લાવણ્ય-સૌભાગ્ય-પુત્ર-સ્ત્રી-રાજ્ય આદિ સંપદાની પ્રાપ્તિ માટે, રાગદ્વેષયુક્ત તથા આર્તશૌર્ય ધ્યાનરૂપ પરિણામોવાળા ક્ષેત્રપાળ ચંડિકા આદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવોની આરાધના કરે છે; તે આરાધનાને 'દેવ-મૂઢતા' કહે છે. તે દેવ, ન તો દેવ છે અને ન તો કંઈ પણ ક્ષણ આપે છે. ક્ષણ કેવી રીતે નથી આપતા ? રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણના વિનાશ અર્થે રાવણે બહુરૂપિણી વિદ્યા સિદ્ધ કરી; કૌરવોએ પાંડવોની સત્તાનાશ કરવા માટે કાત્યાયની વિદ્યા સિદ્ધ કરી; તથા કંસે કૃષ્ણ નારાયણના નાથ માટે અનેક વિદ્યાઓની આરાધના કરી; પરંતુ તે વિદ્યાઓ દ્વારા રામચંદ્ર, પાંડવો, અને કૃષ્ણ નારાયણનું કંઈ પણ અનિષ્ટ ન થયું. રામચંદ્ર આદિએ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવોની આરાધના ન કરી, તોપણ, નિર્મળ

સમ્યક્દર્શનથી ઉપાર્જિત પૂર્વ લવના પુણ્ય દ્વારા તેમનાં સર્વ વિઘ્ન દૂર થઈ ગયાં. હવે લોકમૂઢતાનું કથન કરે છે.—“ગંગા આદિ નદીરૂપ તીર્થોમાં સ્નાન, સમુદ્ર સ્નાન, પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન, જળપ્રવેશ, કરીને મરવું, અગ્નિ પ્રવેશથી મરવું, ગાયના પુરુષ આદિને ગ્રહણ કરી મરવું, પૃથ્વી-અગ્નિ, અને વટ વૃક્ષ આદિની પૂજા કરવી, એ સર્વ પુણ્યનાં કારણ છે.” એમ જે કહે છે તે લોકમૂઢતા છે. લૌકિક-પારમાર્થિક, હેય ઉપાદેય, તથા સ્વપરજ્ઞાન રહિત અજ્ઞાનીજનોની, કુલ પરિપાટીથી આવેલ જે ધર્મ આચરણ છે તે પણ લોકમૂઢતા છે. હવે સમય-મૂઢતા (શાસ્ત્રમૂઢતા, ગુરૂમૂઢતા, ધર્મમૂઢતા)નું કથન કરે છે:—અજ્ઞાની લોકોને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળા જ્યોતિષ મંત્રવાદ આદિને જોઈને, વીતરાગ સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મને છોડીને, મિથ્યાદેવોને, મિથ્યા આગમને અને કુતપ કરવાવાળા કુલિંગિઓને લય-વાંછા સ્નેહ અને લોભથી ધર્મ માટે પ્રણામ, વિનય, પૂજા, સત્કાર આદિ કરવાં તે ‘સમયમૂઢતા’ છે. આ ત્રણ મૂઢતાઓને સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અવસ્થામાં ત્યાગવાં જોઈએ. “મનવચનકાયની ગુપ્તિરૂપ અવસ્થાવાળા વીતરાગ સમ્યક્ત્વના પ્રકરણમાં, પોતાનો નિરંજન તથા નિર્દોષ પરમાત્મા જ દેવ છે.” એવી નિશ્ચય ખુદ્ધિ જ, દેવમૂઢતાનો અભાવ છે. તથા મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ મૂઢલાવોનો ત્યાગ કરવાથી જે નિજ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતિ છે, તે જ લોકમૂઢતાથી રહિતપણું છે. તેવી રીતે સંપૂર્ણ શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ પરલાવોના

ત્યાગથી તથા નિર્વિકાર-વાસ્તવિક-પરમાનંદમય પરમ સમતા ભાવથી નિજ શુદ્ધ આત્મામાં જ જે સમ્યક્ પ્રકારે અચન, ગમન અથવા પરિણમન છે, તે જ સમયમૂઢતાનો ત્યાગ સમજવો. આ પ્રમાણે ત્રણ મૂઢતાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે આઠ મદનું સ્વરૂપ કહે છે—૧. જ્ઞાન, ૨. ઐશ્વર્ય, ૩. વિજ્ઞાન, ૪. તપ, ૫. કુળ, ૬. જાતિ, ૭. રૂપ, ૮. બળ. આ આઠ મદનો ત્યાગ સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓએ કરવો જોઈએ. માનકષાયથી ઉત્પન્ન, મદ માત્સર્ય આદિ સમસ્ત વિકલ્પ સમૂહ, તેના ત્યાગ દ્વારા, મમકાર-અહંકારથી રહિત નિજ શુદ્ધ આત્મામાં ભાવના, તે જ, વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને આઠ મદનો ત્યાગ છે. કર્મ-જનિત દેહ, પુત્ર-સ્ત્રી આદિમાં ‘આ માંડે શરીર છે, આ મારો પુત્ર છે’ એવી જે બુદ્ધિ છે તે મમકાર છે અને તે શરીર આદિમાં, પોતાના આત્માથી ભેદરૂપ ન માનીને, ‘હું ગોરો છું’, ‘મોટો છું’, ‘રાજા છું’ એ પ્રમાણે માનવું તે અહંકારનું લક્ષણ છે.

હવે છ અનાયતનોનું કથન કરે છે :—મિથ્યાદેવ, મિથ્યાદેવોના સેવક, મિથ્યા તપ, મિથ્યા તપસ્વી, મિથ્યા શાસ્ત્ર, મિથ્યા શાસ્ત્રોના ધારક, આ છ પ્રકારના અનાયતન સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓએ ત્યાગ કરવાં જોઈએ. વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને તો, સંપૂર્ણ દોષોના સ્થાનભૂત મિથ્યાત્વ-વિષય-કષાયરૂપ આયતનોના ત્યાગપૂર્વક કેવળ-જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોના સ્થાનભૂત નિજ શુદ્ધ આત્મામાં

નિવાસ, તે જ, અનાયતનોની સેવાનો ત્યાગ છે. સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોનું આયતન-ઘર-આવાસ-આશ્રય-આધાર કરવાનું નિમિત્ત, તેને ‘આયતન’ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીત હોય તેને ‘અનાયતન’ કહે છે.

હવે શંકાદિ આઠ દોષોના ત્યાગનું કથન કરે છે—
નિઃશંક આદિ આઠ ગુણોનું પાલન કરવું તે જ શંકાદિ આઠ દોષોનો ત્યાગ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—રાગ આદિ દોષ તથા અજ્ઞાન એ બંને અસત્ય વચનનું કારણ છે, અને એ બંને વીતરાગ સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રદેવમાં નથી; તેથી શ્રી જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા નિરૂપિત હેયોપાદેય તત્ત્વમાં, મોક્ષમાં અને મોક્ષમાર્ગમાં લબ્ય જીવોએ શંકા, સંશય વા સંદેહ ન કરવો. અહિં શંકા દોષના ત્યાગના વિષયમાં અંજનચોરની કથા શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિલીષણની કથા પણ આ પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધ છે. સીતાના હરણ પ્રસંગમાં જ્યારે રાવણનો રામલક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે વિલીષણે વિચાર કર્યો કે રામચંદ્ર તો આઠમા બળદેવ છે અને લક્ષ્મણ આઠમા નારાયણ છે તથા રાવણ આઠમા પ્રતિનારાયણ છે. પ્રતિનારાયણનું મરણ નારાયણના હાથે થાય છે, એમ જૈનાગમોમાં કથન છે, તે મિથ્યા હોઈ શકે નહિ, આ પ્રમાણે નિઃશંક થઈને પોતાના વડિલ ભાઈ ત્રિખંડના કંટક ‘રાવણ’ ને છોડીને, પોતાની ત્રીસ અક્ષૌહિણી ચતુરંગ સેના સહિત રામચંદ્રની સમીપ ગયા. તેવી રીતે દેવકી તથા વસુદેવ પણ નિઃશંક જાણવા, જ્યારે કંસે

દેવકીના બાળકને મારવા માટે પ્રેરવી કરી, ત્યારે દેવકી અને વાસુદેવે વિચાર કર્યો કે અમારો પુત્ર નવમો નારાયણ થશે અને તેના હાથે જરાસિંઘ નામના નવમા પ્રતિનારાયણનું અને કંસનું પણ મરણ થશે એમ જૈનાગમમાં કહ્યું છે અને શ્રી ભટ્ટારક અતિમુક્તક સ્વામીએ પણ એમ જ કહ્યું છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને કંસને પોતાનું બાળક આપવા સ્વીકૃત કર્યું. તેવી રીતે અન્ય ભવ્ય જીવોએ પણ જૈનાગમમાં શંકા ન કરવી જોઈએ. આ વ્યવહારનયથી નિઃશંકિત અંગનું વ્યાખ્યાન છે. નિશ્ચયનયથી તે વ્યવહાર નિઃશંક ગુણના સહકારિત્વથી, આલોક ભય, પરલોક ભય, અરક્ષા ભય, અશુભિત ભય, મરણ ભય, વેદના ભય, આકસ્મિક ભય, આ સાત ભયનો ત્યાગ કરીને ઘોર ઉપસર્ગ તથા પરીપહેા આવવા છતાં પણ, શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયની ભાવનાનેજ નિઃશંકિત ગુણ જાણવો. (૧)

હવે નિષ્કાંક્ષિત ગુણનું કથન કરે છે—આ લોક તથા પરલોક સંબંધી આશારૂપ ભોગાકાંક્ષા-નિવાનના ત્યાગ દ્વારા કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોની પ્રકટતારૂપ મોક્ષને માટે દાન-પૂજા-તપશ્ચરણ આદિ કરવું, તે નિઃકાંક્ષિત ગુણ કહેવાય છે. તેમાં અનંતમતીની કથા પ્રસિદ્ધ છે. બીજી સીતાદેવીની કથા છે. લોકનિવાના પરિહાર અર્થે સીતા અગ્નિકુંડમાં પ્રવિષ્ટ થઈને શુદ્ધ સિદ્ધ થઈ, ત્યારે રામચંદ્ર દ્વારા પ્રદત પટ્ટ મહાદેવીનું વિભૂતિપદ તણને શ્રી સકલભૂષણ કેવળી મુનિના પાદમૂળમાં કૃતાંત-વકત્ર

આદિ રાજાઓ તથા ઘણી રાણીઓની સાથે, જિનદીક્ષા
ગ્રહણ કરીને શશિપ્રભા આદિ આર્યિકાઓના સમૂહ સહિત
ગ્રામ, પુર, ખેટ આદિમાં વિહાર દ્વારા ભેદાભેદરૂપ રત્ન-
ત્રયની ભાવના વડે બાસઠ વર્ષ પર્યંત જિનમતની પ્રભાવના
કરીને, અંત સમયમાં તેત્રીસ દિવસ પર્યંત નિર્વિકાર
પરમાત્માના ધ્યાનપૂર્વક સમાધિ મરણ કરીને અચ્યુત
નામના સોળમા સ્વર્ગમાં પ્રતીન્દ્ર થઈ. ત્યાં નિર્મળ
સમ્યક્દર્શનના ફળને ભોઈને ધર્માનુરાગથી નરકમાં જઈને
સીતાએ રાવણ અને લક્ષ્મણને સંબોધન કર્યું. સીતા
હાલમાં સ્વર્ગમાં છે. આગળ સીતાનો જીવ સ્વર્ગથી
આવીને સકળ ચક્રવર્તી થશે, રાવણ તથા લક્ષ્મણના જીવ,
તેના પુત્રો થશે. પછી તીર્થંકરના પાદમૂળમાં પોતાના
પૂર્વભવોને દેખીને પરિવાર સહિત જાંને પુત્રો તથા
સીતાનો જીવ જિનદીક્ષા ગ્રહણ કરીને, ભેદાભેદ રત્નત્રયની
ભાવનાથી તે ત્રણે પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં અહમિન્દ્ર
થશે. ત્યાંથી આવીને રાવણ તીર્થંકર થશે અને સીતાનો
જીવ ગણધર થશે. લક્ષ્મણ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં તીર્થંકર
થશે. આ પ્રમાણે વ્યવહાર નિષ્કાંક્ષિત ગુણનું સ્વરૂપ
જાણવું. તે વ્યવહાર નિષ્કાંક્ષિત ગુણના સહકારીત્વમાં
દૃષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત, પાંચ ઈંદ્રીઓ સંબંધી ભોગોના
ત્યાગથી તથા નિશ્ચય રત્નત્રયની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા
પારમાર્થિક નિજ આત્મિક સુખરૂપી અમૃતરસમાં ચિત્તને
સંતુષ્ટ કરવું તે જ નિશ્ચયથી નિઃકાંક્ષિત ગુણ છે.

હવે નિર્વિચિકિત્સા ગુણનું કથન કરે છે. ભેદાભેદ

રૂપ રત્નત્રયના આરાધક લબ્ય જીવોની દુર્ગન્ધી તથા બિભત્સ આકૃતિ આદિ જોઈને ધર્મબુદ્ધિથી અથવા કંઠુષાભાવથી યથાયોગ્ય વિચિકિત્સા (ગ્લાનિ)ને દૂર કરવી તે દ્રવ્ય નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે. “જૈનમતમાં સર્વ સમિચિન છે, પરંતુ વસ્ત્ર રહિતતા અર્થાત્ નગ્નતા, અને અસ્નાનતા તે દૂષણ છે” ઈત્યાદિ કુત્સિત ભાવોનો વિશિષ્ટ વિવેક બળથી પરિહાર કરવો તે ભાવ-નિર્વિચિકિત્સા છે. આ વ્યવહાર નિર્વિચિકિત્સા ગુણના પાલનમાં ઉદાયન રાજા તથા રૂક્ષમણી (કૃષ્ણની પટરાણી)ની કથા આગમ પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યવહાર નિર્વિચિકિત્સા ગુણના બળથી સમસ્ત રાગદ્વેષ આદિ વિકલ્પરૂપ કલ્લોલ માળાનો ત્યાગ કરીને, નિર્મળ આત્માનુભવરૂપ નિજશુદ્ધ આત્મામાં જે સ્થિતિ તે જ નિશ્ચય નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે. (૩)

હવે અમૂઢદૃષ્ટિ ગુણનું કથન કરે છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમ અર્થથી બહિર્ભૂત એવાં કુદૃષ્ટિઓ દ્વારા પ્રણીત તથા અજ્ઞાનિઓના ચિત્તને વિસ્મયકારક રસાયણ શાસ્ત્ર, બનિજ વિદ્યા, ક્ષુદ્ર વિદ્યા, વ્યન્તર, વિકુર્વણાદિ શાસ્ત્રોને જોઈને, સાંભળીને, જે કોઈ મૂઢભાવથી, ધર્મબુદ્ધિ વડે તેમાં પ્રતિતિ તથા ભક્તિ નથી કરતા, તેમને વ્યવહારથી ‘અમૂઢદૃષ્ટિ’ કહે છે. આ વિષયમાં, ઉત્તર મથુરામાં ઉદુરલિ ભટ્ટારક તથા રેવતી શ્રાવિકા અને ચંદ્રપ્રભ નામના વિદ્યાધર બ્રહ્મચારી સંબંધી કથાઓ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યવહાર અમૂઢ-દૃષ્ટિ ગુણના પ્રસાદથી આત્મતત્ત્વ અને શરીરાદિક બહિર્તત્ત્વનો

નિશ્ચય થતાં સંપૂર્ણ મિથ્યાત્વ રાગ આદિ તથા શુભ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પો પ્રત્યેથી ઈષ્ટ બુદ્ધિ-આત્મ બુદ્ધિ-ઉપાદેય બુદ્ધિ-હિતબુદ્ધિ અને મમત્વભાવને તજીને, મન-વચન-કાયની ગુપ્તિ દ્વારા વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમયી નિજ આત્મામાં નિશ્ચલ, અવસ્થિતિ, તે નિશ્ચય અમૂઢદષ્ટિ ગુણ છે. પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં 'આ મારાં છે' એવી કલ્પના તે સંકલ્પ છે. અંતરંગમાં 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' એ પ્રમાણે હર્ષ વિષાદ કરવો તે વિકલ્પ છે, અર્થાત્ સંકલ્પ, વિકલ્પની જ પર્યાય છે. (૪)

હવે ઉપગૂહન ગુણનું કથન કરે છે:-લેદાલેદ રત્ન-ત્રયની ભાવનારૂપ મોક્ષમાર્ગ, સ્વભાવથી જ શુદ્ધ છે તથાપિ તેમાં જ્યારે કોઈ અજ્ઞાનીજનના નિમિત્તથી અથવા ધર્મપાલનમાં અસમર્થ પુરૂષોના નિમિત્તથી ધર્મની દુષ્પ્રભાવના, પૈશુન્ય, દૂષણ તથા અપવાદ થાય ત્યારે આગમ અવિરૂદ્ધ, શક્તિ અનુસાર ધનથી અથવા ધર્મોપદેશવડે, ધર્મ અર્થે તેના દોષોનું ઢાંકવું તથા નિવારવું તેને અવહારનયથી ઉપગૂહન ગુણ કહે છે.

દષ્ટાંત:-એક કપટી બ્રહ્મચારીએ પાર્શ્વનાથસ્વામીની પ્રતિમામાં લાગેલા રત્નને ચોર્યું. ત્યારે જિનદત્ત શેઠે તેનું ઉપગૂહન કર્યું તે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. અથવા રૂદ્રની જ્યેષ્ઠા નામની માતાના દોઢનિદા થતાં, તેના દોષ ઢાંકવામાં ચેલના મહારાણીની કથા શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે અવહાર ઉપગૂહન ગુણની સહાયતાથી પોતાના

નિરંજન નિર્દોષ પરમાત્માને આશ્ચર્ય કરવાવાળી મિથ્યાત્વ-રાગ આદિ દોષોને, તે જ પરમાત્મામાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન આચરણરૂપ ધ્યાનદ્વારા ગોપવવા, ઢાંકવા, નષ્ટ કરવા, છુપાવવા તે જ નિશ્ચયથી ઉપગૂહન છે. (૫)

હવે સ્થિતિકરણ ગુણનું કથન કરે છે:-લેદાલેદ રતન-ત્રયના ધારક ચતુર્વિધ સંઘ (મુનિ, આર્યિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકા) માંથી યદિ કોઈ દર્શનચારિત્ર મોહના ઉદયથી દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનો પરિત્યાગ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય તો યથાશક્તિ શાસ્ત્રાનુકુળ ધર્મોપદેશવડે, ધનવડે, અથવા પોતાના સામર્થ્યવડે તથા અન્ય કોઈ ઉપાયવડે તેને ધર્મમાં સ્થિર કરવો તે વ્યવહારથી સ્થિતિકરણ છે. પુષ્પડાલ મુનિને ધર્મમાં સ્થિર કરવાના પ્રસંગમાં વારંવાર મુનિની કથા આગમ પ્રસિદ્ધ છે. તે વ્યવહાર સ્થિતિકરણ ગુણથી ધર્મમાં દૃઢતા થતાં દર્શનચારિત્ર મોહનીયના ઉદયજનિત સમસ્ત મિથ્યાત્વ રાગ આદિ વિકલ્પોના ત્યાગ દ્વારા નિજપરમાત્મ સ્વભાવ ભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ આનંદ સુખામૃતના આસ્વાદરૂપ પરમાત્મામાં લીન થવું અથવા પરમાત્મ સ્વરૂપમાં સમરસ્ત ભાવથી ચિત્તનું સ્થિર કરવું, નિશ્ચયથી સ્થિતિકરણ છે. (૬)

હવે વાતસલ્ય નામના સાતમા અંગનું પ્રતિપાદન કરે છે. ગાયની વાછરડા પ્રત્યેની પ્રીતિ સદૃશ અથવા પંચેન્દ્રિયોના વિષયોના નિમિત્તભૂત પુત્ર, સ્ત્રી, સુવર્ણ આદિમાં રમેહની સમાન, બાહ્યાભ્યંતર રતનત્રયના ધારક:

૧૬૦]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્વાભાવિક સ્નેહ-પ્રીતિ કરવી તે વ્યવહારનયથી વાત્સલ્ય કહેવાય છે.

દષ્ટાંત કથા:—હસ્તિનાપુરના રાજા પદ્મારાજના બલિનામના દુષ્ટમંત્રીએ જ્યારે નિશ્ચય અને વ્યવહાર રત્નત્રયના આરાધક શ્રી અકંપન-આચાર્ય આદિ સાતસો મુનિઓને ઉપસર્ગ કર્યો ત્યારે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગના આરાધક વિષ્ણુકુમાર મહામુનિસ્વરે વિક્રિયા ઋદ્ધિના પ્રભાવથી વામનરૂપ ધારણ કરી બલિ નામના દુષ્ટ મંત્રી પાસે ત્રણ પાદપ્રમાણ પૃથ્વીની યાચના કરી, અને જ્યારે બલિએ તે આપવા સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે એક પગ તો મેડના શિખર ઉપર મૂક્યો, બીજો પગ માનુષોત્તર પર્વત ઉપર મૂક્યો અને ત્રીજો પગ મુકવાનું સ્થાન ન રહ્યું ત્યારે વચનછળથી મુનિઓ પ્રતિ વાત્સલ્ય નિમિત્તે બલિ મંત્રીને બાંધી લીધો. આ વિષયમાં આ એક આગમ-પ્રસિદ્ધ કથા છે.

દશપુર નગરના વજ્રકર્ણ નામના રાજાની બીજી કથા આ પ્રમાણે છે—ઉજ્જૈનીના રાજા સિંહોદરે ‘વજ્રકર્ણ જૈન છે’ અને મને નમસ્કાર નથી કરતો’ એવો વિચાર કરીને વજ્રકર્ણ પાસે નમસ્કાર કરાવવા માટે દશપુર નગરને ઘેરીને ઘોર ઉપસર્ગ કર્યો. ત્યારે લેદાલેદ રત્નત્રયની ભાવનાના અનુરાગી શ્રી રામચંદ્રએ વજ્રકર્ણ પ્રતિ વાત્સલ્યથી સિંહોદરને બાંધ્યો. આ વાત્સલ્ય સંબંધી કથા રામાયણમાં (પદ્મપુરાણમાં) પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યવહાર-વાત્સલ્ય ગુણના સહકારીપણાથી ધર્મમાં દૃઢતા તથા

મિથ્યાત્વ રાગ આદિ સમસ્ત શુભાશુભ બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રીતિનો ત્યાગ કરી રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિ રહિત પરમસ્વાસ્થ્યના અનુભવથી ઉત્પન્ન સદા આનંદરૂપ સુખમય અમૃતના આસ્વાદમાં પ્રીતિ કરવી તે નિશ્ચય વાત્સલ્ય છે. આ પ્રમાણે આત્મા 'વાત્સલ્ય' અંગનું વ્યાખ્યાન થયું. (૭)

હવે આઠમા પ્રભાવના અંગનું કથન કરે છે:—શ્રાવકે દ્વાન પૂજા આદિ દ્વારા અને મુનિએ તપ, શ્રુત આદિવડે જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવી જોઈએ. આ વ્યવહાર પ્રભાવના છે. આ શુણના પાલનમાં, ઉત્તર મથુરામાં જિનમતની પ્રભાવના કરવાની અનુરાગિણી ઉર્વીલા મહાદેવીને પ્રભાવના સંબંધી ઉપસર્ગ થતાં, વજ્રકુમાર નામના વિદ્યાધર શ્રમણે આકાશમાં જૈન રથને ચલાવી પ્રભાવના કરી, આ એક આગમ પ્રસિદ્ધ કથા છે. બીજી કથા—તેજ ભવથી મોક્ષમાં જવાવાળા હરિષેણ નામના દશમા ચક્રવર્તીએ જિનમતની પ્રભાવનાશીલ પોતાની માતા વપ્રા મહાદેવીના નિમિત્તે અને પોતાના ધર્માનુરાગથી જિનમતની પ્રભાવના માટે ઉંચા તોરણવાલા જિનમંદિરો વડે સમસ્ત 'પૃથિવતલને ભૂષિત કર્યું'. આ કથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યવહાર પ્રભાવના શુણના બળથી મિથ્યાત્વ-વિષય-કષાય આદિ સંપૂર્ણ વિભાવ પરિણામરૂપ પર-સમયના પ્રભાવને નષ્ટ કરીને શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળા સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી, નિર્મળ જ્ઞાનદર્શનરૂપ સ્વભાવવાળા નિજ શુદ્ધ આત્માનું જે પ્રકાશન અથવા અનુભવન, તે નિશ્ચયથી પ્રભાવના છે. (૮)

આ પ્રમાણે ત્રણ મૂલતા, આઠ મદ, છ અનાયતના અને શંકા આદિરૂપ આઠ દોષોથી રહિત તથા શુદ્ધ જીવ આદિ તત્ત્વાર્થોના શ્રદ્ધાનરૂપ સરાગ-સમ્યક્ત્વ નામનું વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ જાણવું. તેવી રીતે તે જ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ દ્વારા પરંપરાએ સાધવા યોગ્ય, શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયરતનત્રયની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ આહુલાદરૂપ સુખામૃત રસનું આસ્વાદન જ ઉપાદેય છે, ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ આદિક હેય છે; એવી રૂચિરૂપ તથા વીતરાગ ચારિત્રનું અવિનાભાવી વીતરાગ-સમ્યક્ત્વ નામનું નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ જાણવું.

શંકા:—અહિં આ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું વર્ણન શા માટે કર્યું છે ?

સમાધાન:—વ્યવહાર સમ્યક્ત્વવડે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ સધાય છે, એવા સાધ્ય સાધક ભાવને જાપક કરવા માટે વર્ણન કર્યું છે.

હવે જે જીવોને સમ્યક્દર્શનનું ગ્રહણ થવા પહેલાં આયુનો અંધ નથી થયો, તેઓનો, વ્રતના અભાવમાં પણ નિન્દનીય નર નારક આદિ કુત્સિત સ્થાનોમાં જન્મ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. “જેને શુદ્ધ સમ્યક્દર્શન છે કિન્તુ અવ્રતી છે તેઓ પણ નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, નપુસક, સ્ત્રી, નીચકુળ, અંગહીન-શરીર, અદૃષ્ટાચુ અને દરિદ્રપણાને પ્રાપ્ત નથી થતા.” આગળ મનુષ્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનું વર્ણન કરે છે :—

‘જે દર્શનથી પવિત્ર છે તેઓ ઉત્સાહ, પ્રતાપ, વિદ્યા, વીર્ય, યશ, વૃદ્ધિ, વિજય અને વૈભવયુક્ત, ઉત્તમ કુલ-વાળા, વિપુલ ધનશાળી તથા મનુષ્ય શિરોમણિ થાય છે.’ પ્રકીર્ણક દેવ, વાહન દેવ, કિલ્લિવધ દેવ તથા વ્યંતર, ભવનવાસી, જ્યોતિષી ત્રણ નીચ દેવો સિવાય મહાઋદ્ધિ ધારક દેવોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેઓએ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ પૂર્વે દેવ આયુને છોડીને અન્ય આયુનેા બંધ કર્યો છે તેમના પ્રતિ સમ્યક્ત્વનું મહાત્મ્ય કહે છે:-

‘નીચેનાં છ નરકોમાં, જ્યોતિષી-વ્યંતર-ભવનવાસી દેવોમાં, સર્વ સ્ત્રીઓમાં અને લગ્નકાય પર્યાપ્તકોમાં સમ્યક્-દષ્ટિ ઉત્પન્ન નથી થતા. નરક અપર્યાપ્તકોમાં સાસાદન સમ્યક્દષ્ટિ નથી હોતા.’ આ આશયને અન્ય પ્રકારે કહે છે- ‘જ્યોતિષી, ભવનવાસી અને વ્યંતરદેવોમાં, નીચેની ૬ નરક પૃથિવ્યોમાં કર્મભૂમિ તિર્યચ અને ભોગભૂમિ તિર્યચનિઓમાં મનુષ્યનિઓમાં તથા દેવાંગનાઓમાં સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પન્ન નથી થતા.’ ઔપશમિક, વેદક, અને ક્ષાયિક એ ત્રણ સમ્યગ્દર્શનોમાંથી કઈ ગતિમાં કયું સમ્યક્ત્વ હોય છે તેનું કથન કરે છે- ‘સૌધર્મ’ આદિ સ્વર્ગોમાં, અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા તિર્યચોમાં, મનુષ્યોમાં અને રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકમાં ઉપશમ, વેદક અને ક્ષાયિક ત્રણે સમ્યક્ત્વ હોય છે’ જેણે આયુ બંધ કર્યો છે અર્થાત્ નથી કર્યો એવા કર્મભૂમિ-મનુષ્યોને ત્રણે સમ્યક્ત્વ થાય છે. પરંતુ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔપ-શમિક સમ્યક્ત્વ મહદ્ધિક દેવોમાંજ હોય છે. ‘શેષ દેવો

વ તિર્થંચોમાં અને નીચેની છ નરકોમાં પર્યાપ્ત જીવોને વેદક અને ઉપશમ એ બે જ સમ્યક્ત્વ થાય છે.' આ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ અવયવીના પ્રથમ અવયવભૂત સમ્યક્દર્શનનું વ્યાખ્યાન કરવાવાળી ગાથા સમાપ્ત થઇ. (૪૧)

આગળ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગના બીજા અવયવરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

સંશયવિમોહવિભ્રમ-વિવર્જિત્યં અપ્પપરસરૂપસ્ય ।

ગ્રહણં સમ્મં, જ્ઞાણં, સાચાર-મણેયમેયં ચ ॥૪૨॥

સંશયવિમોહવિભ્રમ-વિવર્જિતમ્ આત્મપરસ્વરૂપસ્ય ।

ગ્રહણં સમ્યગ્જ્ઞાનં, સાકારમનેકભેદં ચ ॥૪૨॥

ગાથાર્થ:—સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ રહિત, આત્મા અને પરપદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે. તે સાકાર અને અનેક ભેદો સહિત છે.

વૃત્ત્યર્થ:—શુદ્ધાત્મ તત્ત્વ આદિનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર-જ્ઞાન, શું વીતરાગ-સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રણીત સત્ય છે કે અન્ય-ભતિઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત સત્ય છે, આ સંશય છે, દૃષ્ટાંત-થડ છે કે મનુષ્ય? વિમોહ-પરસ્પર સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે નયો અનુસાર દ્રવ્ય શુદ્ધ પર્યાય આદિને ન જાણવું, તે વિમોહ છે. દૃષ્ટાંત—ગમન કરતા પુરૂષના પગમાં તૃણ આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પષ્ટ જ્ઞાત ન થવું કે શું લાગ્યું? અથવા જંગલમાં દિશા

જીવ થવી. વિભ્રમ—અનેકાંતાત્મક વસ્તુને ‘ આ નિત્ય જ છે, આ અનિત્ય જ છે ’ એમ એકાંતરૂપ જાણવું તે વિભ્રમ છે. દૃષ્ટાંત—છીપને ચાંદી અને ચાંદીને છીપ જાણવી. આ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સંશય, વિમોહ અને ત્રિભ્રમથી રહિત સહજશુદ્ધ કેવળજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી નિજ-આત્મ સ્વરૂપને જાણવું અને પરદ્રવ્યને અર્થાત્ જીવ સંબંધી ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મના અને પુદ્ગલ આદિ પાંચ દ્રવ્યોના તથા પરજીવના સ્વરૂપને જાણવું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે. તે કેવું છે ? આ ઘટ છે, આ વસ્ત્ર છે ઇત્યાદિ જાણવારૂપ વ્યાપારથી સાકાર, વિકલ્પ સહિત, વ્યવસાયાત્મક તથા નિશ્ચયરૂપ એવું સાકાર છે તથા અનેક ભેદોવાળું છે.

સમ્યક્જ્ઞાનના ભેદોનું કથન:—

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ ભેદોથી સમ્યક્જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષા દ્વાદશાંગ અને અંગબાહ્ય એ રીતે બે પ્રકારનું છે. તેમાં બાર અંગોમાં—૧. આચારાંગ, ૨. સૂત્રકૃતંગ, ૩. સ્થાનાંગ, ૪. સમવાયાંગ, ૫. વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞત્યંગ, ૬. જ્ઞાતૃકથાંગ, ૭. ઉપાસકાધ્યયનાંગ, ૮. અંતકૃદ્દેશાંગ, ૯. અનુત્તરોપપાદિકદશાંગ, ૧૦. પ્રશ્ન-વ્યાકરણાંગ, ૧૧. વિપાકસૂત્રાંગ, ૧૨. દૃષ્ટિવાદ, આ બાર અંગનાં નામ છે. હવે દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગના ૧. પરિકર્મ, ૨. સૂત્ર, ૩. પ્રથમાનુયોગ, ૪. પૂર્વગત, ૫. ચૂલિકા આ પાંચ ભેદો છે. તેનું વર્ણન—ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ,

સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, જંબુદ્વિપપ્રજ્ઞસિ, દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞસિ, વ્યાખ્યા-
પ્રજ્ઞસિ આ પાંચ પરિકર્મના લેહ છે સૂત્રનો એક જ
પ્રકાર છે. પ્રથમાનુયોગનો પણ એક જ પ્રકાર છે.
પૂર્વગતઃ—૧. ઉત્પાદપૂર્વ, ૨. અગ્રાયણીયપૂર્વ, ૩.
વીર્યાનુપ્રવાહપૂર્વ, ૪. અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહપૂર્વ, ૫ જ્ઞાનપ્રવાહ-
પૂર્વ, ૬. સત્યપ્રવાહપૂર્વ, ૭. આત્મપ્રવાહપૂર્વ, ૮. કર્મ-
પ્રવાહપૂર્વ, ૯. પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ, ૧૦. વિદ્યાનુવાહપૂર્વ,
૧૧. કલ્યાણપૂર્વ, ૧૨. પ્રાણાનુવાહપૂર્વ. ૧૩. ક્રિયાવિશાલ-
પૂર્વ, ૧૪. લોકખિંદુસારપૂર્વ. આ પ્રમાણે પૂર્વગતના ચૌદ
પ્રકાર છે. ૧. જળગત ચૂલિકા, ૨. સ્થળગત ચૂલિકા,
૩. આકાશગત ચૂલિકા, ૪. માયાસ્વરૂપ ચૂલિકા, ૫. શાકિની-
આદિરૂપ પરાવર્તન ચૂલિકા. આ પ્રમાણે ચૂલિકાના પાંચ
લેહો છે. આ પ્રમાણે સંશ્લેષથી દ્વાદશાંગનું વર્ણન છે.
૧. સામાયિક, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩. વંદના, ૪. પ્રતિ-
ક્રમણ, ૫. વેનયિક, ૬. કૃતિકર્મ, ૭. દશવૈકાલિક, ૮.
ઉત્તરાધ્યયન, ૯. કેલપ-વ્યવહાર, ૧૦. કલ્પાકલ્પ ૧૧.
મહાકલ્પ, ૧૨. પુંડરીક, ૧૩. મહાપુંડરીક, ૧૪. અશીતિક
આ પ્રકીર્ણરૂપ ચૌદ લેહ અંગબાદ્યના છે.

શ્રી ઋષભદેવ આદિ ચૌવીસ તીર્થંકરો, ભરત આદિ
બાર ચક્રવર્તી, વિજય આદિ નવ બલભદ્ર, ત્રિપૃષ્ઠ આદિ
નવ નારાયણ અને સુગ્રીવ આદિ નવ પ્રતિનારાયણ સંબંધી
ત્રેસઠ શલાકા પુરૂષોનાં પુરાણ પ્રથમાનુયોગ કહેવાય છે.
ઉપાસકાધ્યયન આદિમાં શ્રાવકધર્મ અને આચાર આરાધના
આદિમાં મુનિ ધર્મનું મુખ્યતાથી કથન છે. તે ચરણા-

નુયોગ કહેવાય છે. ત્રિલોકસારમાં તીર્થ'કરોનો અંતરકાલ તથા લોકવિભાગ આદિનું વ્યાખ્યાન છે—આ ગ્રંથો કરણાનુયોગ છે. પ્રાભૃત અને તત્ત્વાર્થ સિદ્ધાંત આદિમાં સુખ્યતાથી શુદ્ધ-અશુદ્ધ જીવ આદિ છ દ્રવ્યો આદિનું કથન કરેલ છે તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા ચાર અનુયોગરૂપ ચાર પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે. અનુયોગ, અધિકાર, પરિચ્છેદ અને પ્રકરણ ઇત્યાદિ શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં નિશ્ચયનયથી માત્ર નિજ-શુદ્ધ અને આત્મદ્રવ્ય, નિજશુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, નિજ-શુદ્ધ-આત્મતત્ત્વ તથા નિજશુદ્ધ આત્મ પદાર્થ ઉપાદેય છે શેષ સર્વ હેય છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી હેય-ઉપાદેય-રૂપ લેહવાળું વ્યવહાર-જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

હવે વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર જ્ઞાનથી સાધ્ય નિશ્ચય જ્ઞાનનું કથન કરે છે. રાગના ઉદયથી પરસ્પરી આદિની વાંછારૂપ, અને દ્વેષથી અન્ય જીવોને મારવા, બાંધવા અથવા હેઠવા આદિની વાંછારૂપ માર્ગ જે દુર્ધ્યાન છે તેને કોઈ પણ જાણતું નથી, એમ માનીને, નિજ શુદ્ધ આત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન, નિરંતર આનંદરૂપ એક લક્ષણવાળા સુખામૃત રસરૂપ નિર્મળ જળથી પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ ન કરતો થકો આ જીવ બાહ્યમાં બગલા સમાન વેષને ધારણ કરીને લોકોને પ્રસન્ન કરે છે, તે માયા શલ્ય છે. 'પોતાનો નિરંજન દોષ રહિત પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે' એવી રૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વથી વિલક્ષણ, મિથ્યા શલ્ય કહેવાય છે.

નિર્વિકાર-પરમ-ચૈતન્ય-ભાવનાથી ઉત્પન્ન એક પરમ આનંદ સ્વરૂપ સુખામૃત રસના સ્વાદને પ્રાપ્ત ન કરતો થકો, આ જીવ, દષ્ટ શ્રુત અને અનુભૂત એવા ભોગોમાં જે નિરંતર ચિત્તને રાખે છે તે નિદાન શલ્ય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળાં માયા, મિથ્યા, અને નિદાન શલ્યરૂપ વિભાવ પરિણામ આદિ સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત, પરમ નિજ-સ્વભાવના અનુભવથી ઉત્પન્ન યથાર્થ પરમાનંદ એક લક્ષણ સ્વરૂપ સુખામૃતના રસાસ્વાદનથી તૃપ્ત એવા પોતાના આત્મા દ્વારા જે નિજસ્વરૂપનું સંવેદન, જ્ઞાન વ અનુભવન તે જ નિર્વિકલ્પ-સ્વસંવેદનજ્ઞાન-નિશ્ચયજ્ઞાન કહેવાય છે.

શિષ્ય શંકા કરે છે:—ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાભૂત શાસ્ત્રમાં જે વિકલ્પરહિત સ્વસંવેદનજ્ઞાન કહ્યું છે તે ઘટિત નથી થતું કારણકે જૈનમતમાં સત્તાવલોકનરૂપ ચક્ષુઆદિ-દર્શન, જેવી રીતે નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે, તેવી જ રીતે બૌદ્ધ-મતમાં 'જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ કહ્યું છે, વળી નિર્વિકલ્પ હોઈને પણ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાવાળું જ નથી, કિંતુ સ્વરૂપથી જ વિકલ્પ સહિત છે અને તેથી સ્વ-પર-પ્રકાશક છે.

સમાધાન:—જૈનમતમાં જ્ઞાનને કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત નિર્વિકલ્પ માન્યું છે. જેવી રીતે વિષયમાં આનંદરૂપ જે સ્વસંવેદન છે તે રાગની સંવિત્તિરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ છે તો પણ શેષ અનીહિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેની મુખ્યતા નથી, તેથી તે જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ

પણ કહે છે. તેવી રીતે સ્વશુદ્ધાત્મ સંવિત્તિરૂપ વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાન પણ, સ્વસંવિત્તિના આકારરૂપ એક વિકલ્પમયી હોવાથી યદ્યપિ સવિકલ્પ છે, તથાપિ તેમાં બહિર્વિષયભૂત અનીહિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેની મુખ્યતા નથી, તેથી તેને નિર્વિકલ્પ પણ કહે છે. અહિં અપૂર્વ સ્વસંવિત્તિના આકારરૂપ અંતર્મુખ પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ બહિર્વિષયભૂત અનીહિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પો પણ છે તેથી તે સ્વપર પ્રકાશક પણ સિદ્ધ થાય છે. આ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ તથા સ્વપર-પ્રકાશક જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન, જો આગમશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર અનુસાર વિશેષરૂપથી કરવામાં આવે તો મહા વિસ્તાર થાય. કિંતુ આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે તેથી તેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન અહિં નથી કર્યું.

આ પ્રમાણે રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગરૂપ અવયવીના, બીજા અવયવરૂપ જ્ઞાનના વ્યાખ્યાન દ્વારા ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૪૨)

હવે નિર્વિકલ્પ સત્તાના ગ્રાહક દર્શનનું કથન કરે છે.

જં સામણં ગ્રહણં, માત્રાણં ણેત્ર કટ્ટુમાયારં ।

અવિસેસિદ્ધં અદ્વે, દૈસણમિદિ મણ્ણાણ સમયે ॥૪૩॥

યત્સામાન્યં ગ્રહણં, માવાનાં નૈવ કૃત્વા આકારમ્ ।

અવિશેષયિત્વા અર્થાન્, દર્શનમિતિ મણ્ણતે સમયે ॥૪૩॥

ગાથાર્થ:—પદાર્થોમાં વિશેષતા કર્યા વગર અને

વિકલ્પ કર્યા વગર, પદાર્થોને સામાન્યથી ગ્રહણ કરવું, તેને પરમાગમમાં દર્શન કહ્યું છે.

પુત્રત્યર્થ:—પદાર્થોમાં આકાર અથવા વિકલ્પ ન કરીને અર્થાત્ આ શુકલ છે આ કૃષ્ણ છે, આ મોટું છે. આ નાનું છે, આ ઘટ છે, આ પટ છે ઇત્યાદિ રૂપથી વિશેષિત યા ભેદ ન કરીને સામાન્યથી અર્થાત્ સત્તાવલોકનથી પદાર્થને ગ્રહણ કરવો તેને, પરમાગમમાં સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન કહે છે. આ દર્શન, તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન નથી, કારણકે તે શ્રદ્ધાન વિકલ્પરૂપ છે અને આ દર્શન—ઉપયોગ વિકલ્પ રહિત છે. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કોઈ, કોઈ પણ પદાર્થને દેખે છે ત્યારે તે દેખવાવાળો જ્યાં સુધી વિકલ્પ ન કરે ત્યાં સુધી તે સત્તામાત્ર ગ્રહણને દર્શન કહે છે. પરશ્ચાત્ શુકલ આદિને વિકલ્પ થતાં 'જ્ઞાન' કહેવાય છે. (૪૩)

હવે પ્રતિપાદન કરે છે કે 'છદ્મસ્થોને સત્તાવલોકન-રૂપ દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે, અને સુક્ત જીવોને દર્શન અને જ્ઞાન એક જ સાથે થાય છે':—

દંસણપુવ્વં જાણં, છદુમસ્થાણં જ દુષિણ ઉવઝોગા ।

જુગવં જહ્વા કેવલિ-જાહે જુગવં તુ તે દો વિ ॥૪૪॥

દર્શનપૂર્વ જ્ઞાનં, ચદમસ્થાનાં ન દ્વૌ ઉપયોગૌ ।

યુગપદ્યસ્માત્ કેવલિ-નાથે યુગપત્તુ તૌ દ્વૌ અપિ ॥૪૪॥

ગાથાત્:—છદ્મસ્થ જીવોને દર્શન પૂર્વક જ્ઞાન થાય

છે. કારણકે છદ્ધસ્થોને જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને ઉપયોગ એક સાથે નથી થતા. કેવલી ભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને ઉપયોગ એક સાથે થાય છે.

વૃત્ત્યર્થઃ—ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના પોત પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર, પોતાના યોગ્ય દેશમાં વિદ્યમાન રૂપ આદિ પોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરવું તેજ સન્નિપાત, સંબંધ અથવા સંનિકર્ષ કહેવાય છે. નૈયાયિક મત અમાન ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનું રૂપ આદિ સ્વક્રીય સ્વક્રીય વિષયોની સમીપ જવું તેને ‘સન્નિકર્ષ’ નથી કહેતા. સન્નિકર્ષ જેનું લક્ષણ છે, એવા લક્ષણવાળું નિર્વિકલ્પક સત્તાવલોકન તે દર્શન છે, તે દર્શન પૂર્વક ‘આ સફેદ છે’ ઇત્યાદિ અવગ્રહાદિ વિકલ્પરૂપ તથા પંચેન્દ્રીયો અને અનિન્દ્રિય મનથી ઉત્પન્ન થવાવાળું મતિજ્ઞાન છે. ઉક્ત લક્ષણવાળા મતિજ્ઞાન પૂર્વક, ધૂમ્રવડે અગ્નિના જ્ઞાનની સમાન, એક પદાર્થથી અન્ય પદાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપ શબ્દજ, એમ શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે. અવધિદર્શન પૂર્વક અવધિજ્ઞાન થાય છે. ઈહા મતિજ્ઞાન પૂર્વક મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય છે. અહિં શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું જનક અવગ્રહ, ઈહા આદેરૂપ મતિજ્ઞાન કહેલ છે, તે મતિજ્ઞાન પણ દર્શન પૂર્વક થાય છે, તેથી તે મતિજ્ઞાન પણ ઉપચારથી દર્શન કહેવાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન, આ બંનેને પણ દર્શન-પૂર્વક જાણવું. આ પ્રમાણે છદ્ધસ્થ જીવોને સાવરણ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હોવાથી દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે.

કેવળી લગવાનને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન નિરા-
વરણ ક્ષાયિક જ્ઞાન હોવાથી, મેઘ રહિત સૂર્યના યુગપત.
આત્મ અને પ્રકાશની સમાન, દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને.
યુગપત થાય છે, એમ જાણવું.

શંકા:—‘છદ્મસ્થ’ શબ્દનો શું અર્થ છે ?

સમાધાન:—‘છદ્મ’ શબ્દથી જ્ઞાનાવરણ તથા
દર્શનાવરણ એ બે કર્મ કહેલા છે, તે છદ્મમાં જે રહે છે.
તે છદ્મસ્થ છે. આ પ્રમાણે તર્કના અભિપ્રાયથી સત્તાવ-
લોકનરૂપ દર્શનનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે સિદ્ધાંતના અભિપ્રાયથી કથન કરે છે:—લવિખ્યમાં
થવાવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રયત્ન, તે રૂપે
નિજઆત્માનું જે પરિચ્છેદન અર્થાત્ અવલોકન, તે દર્શન
કહેવાય છે. તદ્દનંતર બહિર્ભૂત વિષયોમાં વિકલ્પરૂપે
પદાર્થનું જે અહણ છે, તે જ્ઞાન છે, આ વાત્તિક છે.
જેમકે કોઈ પુરૂષ પ્રથમ ઘટ વિષયક વિકલ્પ કરતો થકો.
સ્થિત છે, પશ્ચાત્ તેનું ચિત્ત પટના પરિજ્ઞાનાર્થે જાય
છે ત્યારે તે પુરૂષ ઘટ વિષયક વિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત થઈને
સ્વરૂપમાં જે પ્રયત્ન-અવલોકન-પરિચ્છેદન કરે છે; તેને
દર્શન કહે છે. તદ્દનંતર ‘આ પટ છે’ એવો નિશ્ચય
અથવા બાહ્ય વિષયરૂપથી પદાર્થના અહણરૂપે જે વિકલ્પ
થાય છે, તે વિકલ્પને જ્ઞાન કહે છે.

શંકા:—જો, પોતાને અહણ કરવાવાળું દર્શન છે
અને પર પદાર્થને અહણ કરવાવાળું જ્ઞાન છે; તો નૈયા-

ચિકે જેવી રીતે માને છે કે જ્ઞાન પોતાને નથી બાંધતું તેવી રીતે જૈનમતમાં પણ જ્ઞાન આત્માને નથી બાંધતું એ રીતે દૂષણ આવે છે ?

સમાધાન:—નૈયાયિક મતમાં જ્ઞાન અને દર્શન અલગ અલગ બે ગુણ નથી, તેથી નૈયાયિકોના મતમાં ‘આત્માને બાંધવાના અભાવરૂપ’ દૂષણ આવે છે. કિંતુ જૈન સિદ્ધાંતમાં, આત્મા જ્ઞાન ગુણથી પર પદાર્થને બાંધે છે તથા દર્શનગુણથી સ્વને બાંધે છે, તેથી જૈનમતમાં ‘આત્માને ન બાંધવાનું’ દૂષણ નથી આવતું. જેમ એકજ અગ્નિ બાળે છે, અતઃ તે દાહક છે અને પકાવે છે તેથી પાચક છે; વિષયલેદથી દાહક-પાચકરૂપ અગ્નિ બે પ્રકારની છે. તેવી રીતે અલેદનયથી ચૈતન્ય એક જ છે; પરંતુ લેદનયની વિવક્ષામાં જ્યારે આત્માને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેનું નામ દર્શન છે, અને જ્યારે પરપદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે ચૈતન્યનું નામ ‘જ્ઞાન’ છે. આ પ્રમાણે વિષય-લેદથી ચૈતન્ય બે પ્રકારનું થાય છે. અહિં વિશેષતા છે કે જો સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર દર્શન છે અને વિશેષને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન છે એમ કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનમાં પ્રમાણતા નથી આવતી.

શંકા:—જ્ઞાનમાં પ્રમાણતા કેમ નથી આવતી ?

સમાધાન:—વસ્તુનું ગ્રાહક, પ્રમાણ છે. વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ છે. વસ્તુના એકદેશરૂપ વિશેષને

-૨૦૪]

દ્રવ્ય સંગ્રહ

જો જ્ઞાન ગ્રહણ કરે તો તેણે વિશેષને જ ગ્રહણ કર્યું,
નહિં કે સંપૂર્ણ વસ્તુને. સિદ્ધાંતથી નિશ્ચયનયની અપેક્ષા
ગુણ-ગુણી અભિન્ન છે; તેથી સંશય-વિમોહ-વિભ્રમથી
રહિત, જે, વસ્તુનું જ્ઞાન છે, તે, જ્ઞાન-સ્વરૂપ આત્મા જ
પ્રમાણ છે. જેમ પ્રદીપ સ્વપર પ્રકાશક છે, તેવી રીતે
આત્મા પણ સ્વ અને પરના સામાન્ય-વિશેષને જાણે છે,
તેથી અભેદથી આત્માને જ પ્રમાણતા છે.

શંકા:—જો દર્શન બાહ્ય વિષયને ગ્રહણ નથી કરતું
તો આંધળાની જેમ સર્વ મનુષ્યોને અંધત્વનેા પ્રસંગ
આવશે ?

સમાધાન:—એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે બાહ્ય
વિષયમાં દર્શનાભાવ હોવા છતાં પણ આત્મા જ્ઞાન દ્વારા
વિશેષ રૂપથી સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. વિશેષ એ છે કે
જ્યારે દર્શનવડે આત્માનું ગ્રહણ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં
વ્યાપ્ત જ્ઞાનનું પણ દર્શન દ્વારા ગ્રહણ થઈ જાય છે;
જ્ઞાનનું ગ્રહણ થઈ જતાં જ્ઞાનના વિષયભૂત બાહ્ય વસ્તુનું
પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

શંકા:—જો આત્માને ગ્રહણ કરે છે તેને જો આપ
દર્શન કહો છો, તો ‘પદાર્થનું સામાન્ય ગ્રહણ છે તે
દર્શન છે’ આ ગાથા-અર્થ આપના કથનમાં કેવી રીતે
ઘટિત થાય છે ?

સમાધાન:—ત્યાં ‘સામાન્ય ગ્રહણ’ શબ્દનો અર્થ
‘આત્માનું ગ્રહણ કરવું’ છે.

શંકા:—‘ સામાન્ય જ આત્મા છે ’ એવો અર્થ શા માટે છે ?

સમાધાન:—વસ્તુનું જ્ઞાન કરતો થકો આત્મા, ‘હું’ આને જાણું છું, આને નથી જાણતો’, તેવો વિશેષ પક્ષપાત નથી કરતો; કિન્તુ સામાન્યરૂપથી પદાર્થને જાણે છે. તે કારણે ‘સામાન્ય’ શબ્દથી ‘આત્મા’ કહેલ છે. આ ગાથાનો અર્થ છે.

વિશેષ કહેવાથી શું—જે, કેઈ પણ તર્ક અને સિદ્ધાંતના અર્થને જાણીને, એકાંત દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરીને, નય-વિભાગથી માધ્યસ્થ વૃત્તિથી વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યારે તો તર્ક અર્થ અને સિદ્ધાંત અર્થ એ બંને સિદ્ધ થાય છે. તર્કમાં મુખ્યતાથી અન્ય મતોનું વ્યાખ્યાન છે. તેથી તેમાં જે કેઈ અન્ય મતાવલંબી પૂછે કે, જૈનસિદ્ધાંતમાં જીવને દર્શન અને જ્ઞાન, જે એ ગુણ કહ્યા છે; તે કેવી રીતે ઘટિત થાય છે ? ત્યારે તેના ઉત્તરરૂપે તે અન્યમતિઓને જે કહેવામાં આવે કે, ‘ જે આત્મગ્રાહક છે તે દર્શન છે ’ તો તે અન્યમતી આ સમજતો નથી. ત્યારે આચાર્યોએ તેને પ્રતીતિ કરાવવા માટે સ્થૂળ વ્યાખ્યાનથી બાહ્ય વિષયમાં જે સામાન્યનું ગ્રહણ છે, તેનું નામ ‘દર્શન’ સ્થાપિત કર્યું; ‘આ સંદેહ છે’ ઈત્યાદિરૂપે બાહ્ય વિષયમાં જે વિશેષનું જાણવું છે, તેનું નામ ‘જ્ઞાન’ સ્થાપિત કર્યું; તેથી દોષ નથી. સિદ્ધાંતમાં સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યોએ ‘જે આત્માનું ગ્રાહક છે’ તેને ‘દર્શન’ કહ્યું છે. તેથી તેમાં પણ દોષ નથી.

શંકા:—સત્તા—અવલોકનરૂપ—દર્શનનો જ્ઞાનની સાથે લેદ છે તે જાણ્યું, કિંતુ તત્ત્વાર્થ—શ્રદ્ધાનરૂપ—સમ્યગ્દર્શન અને વસ્તુ વિચારરૂપ સમ્યક્જ્ઞાન તે બંનેનો લેદ ન જાણ્યો. કારણકે પદાર્થનો જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનમાં છે તે જ સમ્યક્જ્ઞાનમાં છે. તેથી સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનમાં શું લેદ છે ?

સમાધાન:—પદાર્થના ગ્રહણમાં જાણવારૂપ ક્ષયોપશમ વિશેષને ‘જ્ઞાન’ કહે છે. તે જ્ઞાનમાં જ, વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી જિનેન્દ્ર દ્વારા કથિત શુદ્ધાત્મ આદિ તત્ત્વોમાં ‘આ જ તત્ત્વ છે, આવું જ તત્ત્વ છે’ એવા પ્રકારનો જે નિશ્ચય છે, લેદનયથી તે જ સમ્યક્ત્વ છે, નિર્વિકલ્પરૂપ આલેદનયથી તો જે સમ્યક્જ્ઞાન છે, તે જ સમ્યક્દર્શન છે. ‘અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ, અદેવમાં દેવ—બુદ્ધિ અને અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ’ ઇત્યાદિ વિપરીત અભિનિવેશ રહિત જ્ઞાનની જ, ‘સમ્યક્’ વિશેષણવડે વાચ્ય અવસ્થા વિશેષ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે.

શંકા:—જો સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનમાં લેદ નથી તો તે બે ગુણોનાં ઘાતક જ્ઞાનાવરણ અને મિથ્યાત્વ બે કર્મ કેવી રીતે કહેલ છે ?

સમાધાન:—જે કર્મવડે પદાર્થને જાણવારૂપ ક્ષયોપશમ ઠંકાઈ જાય છે; તેની ‘જ્ઞાનાવરણ’ સંજ્ઞા છે અને તે ક્ષયોપશમ વિશેષમાં જે કર્મ, પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વિપરીત—અભિનિવેશને ઉત્પન્ન કરે છે, તે કર્મની ‘મિથ્યાત્વ’ સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે લેદનયથી આવરણમાં

લેદ છે. નિશ્ચયનયથી અલેદની વિવક્ષામાં કર્મપણાની અપેક્ષાએ તે બે આવરણોને એક જ બાણુવાં બેઢએ. આ પ્રમાણે દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે; એવું વ્યાખ્યાન કરવાવાળી ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૪૪)

હવે સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક થવાવાળા રતનત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ત્રીજા અવયવરૂપ અને સ્વશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળા વીતરાગ ચારિત્રને પરંપરાએ સાધવાવાળા સરાગચારિત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

અસુહાદો વિણિવિત્તી, સુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં ।

વદસમિદિગુત્તિરૂવં, વવહારણયા દુ જિણમણિયં ॥૪૫॥

અશુમાત્ વિનિવૃત્તિઃ શુમે પ્રવૃત્તિશ્ચ જાતીહિ ચારિત્રમ્ ।

વ્રતસમિતિગુપ્તિરૂપં, વ્યવહારનયાત્ તુ જિનમણિતમ્ ॥૪૫॥

ગાથાર્થ:—અશુભથી નિવૃત્તિ અને શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ તેને ચારિત્ર બાણુવું. વ્યવહારનયથી તે ચારિત્ર પ વ્રત, પ સમિતિ અને ૩ ગુપ્તિરૂપ, શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

વૃત્ત્યર્થ:—આ સરાગ ચારિત્રના એકદેશ અવયવરૂપ દેશચારિત્રનું કથન કરવામા આવે છે. યથા—મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ યા ક્ષય થતાં અથવા અધ્યાત્મ ભાષાનુસાર નિજશુદ્ધ-આત્માની સન્મુખ પરિણામ થતાં, શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર યથાર્થ સુખરૂપી અમૃતને ઉપાદેય કરીને, સંસાર

શરીર અને ભોગોમાં જે હેયબુદ્ધિ છે, તેવા સમ્યક્દર્શન વડે શુદ્ધ, અતુરું ગુણસ્થાનવાળા વ્રત રહિત દાર્શનિક છે. અપ્રત્યાખ્યાનવરણ દ્વિતિય કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં, પૃથિવ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એમ પાંચ સ્થાવરોના વધમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ જે નિજશક્તિ અનુસાર ત્રસજીવોના વધથી નિવૃત્ત થાય છે, તેને પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક કહે છે.

તે પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકના ૧૧ લેહ છે. (૧) સમ્યક્દર્શન પૂર્વક મધ્ય, માંસ, મધુ અને પાંચ ઉદ્ભવર ક્ષણોના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણોને પાળતો થકો, જે જીવ, યુદ્ધાદિમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ, પાપની વૃદ્ધિ કરનાર શિકાર આદિરૂપ અપ્રયોજનભૂત જીવઘાત નથો કરતો, તેને પ્રથમ દાર્શનિક શ્રાવક કહે છે. (૨) તે જ દાર્શનિક શ્રાવક જ્યારે ત્રસ જીવોની હિંસાથી સર્વથા નિવૃત્ત થઈને પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતોનું આચરણ કરે છે ત્યારે 'વ્રતી' નામક દ્વિતિય શ્રાવક થાય છે. (૩) તે જ્યારે ત્રિકાળ સામાયિકમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તૃતિય પ્રતિમાધારી. (૪) પ્રોષધોપવાસમાં પ્રવૃત્ત થતાં ચોથી પ્રતિમાધારી. (૫) સચિત્તના ત્યાગથી પાંચમી પ્રતિમાધારી. (૬) દિનમાં બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાથી છઠી પ્રતિમાધારી. (૭) સર્વથા બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરવાથી સાતમી પ્રતિમાધારી. (૮) આરંભાદિ સંપૂર્ણ વ્યાપારના ત્યાગથી આઠમી પ્રતિમાધારી. (૯) આવરણ કરવાનાં વસ્ત્રો સિવાય અન્ય સર્વ પરિબ્રહ્મોના ત્યાગથી

નવમી પ્રતિમાધારી. (૧૦) ઘર-વ્યાપાર આદિ સંબંધી સમસ્ત સાવધ કાર્યોમાં સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો તે દશમી પ્રતિમા. (૧૧) ઉદ્દિષ્ટ આહારના ત્યાગથી અગિયારમી પ્રતિમાધારક શ્રાવક થાય છે. આ અગિયાર પ્રકારના શ્રાવકોમાં પ્રથમ છ પ્રતિમાવાળા તારતમ્યથી જઘન્ય શ્રાવક છે; સાત, આઠ, અને નવ આ ત્રણ પ્રતિમાધારક મધ્યમ શ્રાવક છે; દશમી અને અગિયારમી પ્રતિમાઓના ધારક ઉત્તમ શ્રાવક છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી દેશ ચારિત્રના દાર્શનિક આદિ અગિયાર લેદ છે.

હવે આ એકદેશ ચારિત્રના વ્યાખ્યાનની અનંતર સકલ ચારિત્રનું કથન કરે છે—તે આ પ્રમાણે—પ્રત્યાખ્યાના-વરણ નામના ત્રીજા કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં “જેનો ઉપયોગ વિષય-કષાયોમાં મગ્ન છે, દુઃશ્રુતિ, દુષ્ટચિત્ત અને દુષ્ટ ગોષ્ઠી, ઉગ્ર તથા ઉન્માર્ગમાં તત્પર છે, તે જીવ અશુભમાં સ્થિત છે.” આ ગાથા કથિત અશુભોપયોગમાં પ્રવૃત્ત થવું તેને હે શિષ્ય ! ચારિત્ર જાણવું. આચાર-આરાધના આદિ ચરણાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનાં કથન અનુસાર તે ચારિત્ર ૫ મહાવ્રત, ૫ સમિતિ અને ૩ ગુપ્તિરૂપ છે, તોપણ અપહૃત સંયમ નામક શુભોપયોગ લક્ષણવાળું સરાગચરિત્ર છે. તેમાં પણ બાહ્યમાં જે પંચેન્દ્રિયોના વિષયાદિકનો ત્યાગ છે, તે ઉપચરિત-અસદ્ભૂત-વ્યવહારનયથી ચારિત્ર છે અને અંતરંગમાં જે રાગ આદિનો ત્યાગ છે તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે નય-વિભાગ છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચયચારિત્રને સાધવાવાળા વ્યવહાર ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું. (૪૫)

હવે તે વ્યવહાર ચારિત્રથી સાધ્ય નિશ્ચયચારિત્રનું નિરૂપણ કરે છે:—

बहिरम्भंतरक्रिया—रोहो भवकारणप्रणामसदृशं ।

णागिस्स जं जिणुत्तं, तं परमं सम्मचारित्तं ॥૪૬॥

बहिरभ्यन्तरक्रिया—रोधो, भवकारणप्रणामाशयं ।

ज्ञानिनः यज्जिनोक्तं, तत् परमं सम्यक्चारित्रम् ॥૪૬॥

ગાથાર્થ:—ભવના કારણોને નષ્ટ કરવા માટે જ્ઞાની જીવને બાહ્ય અને અંતરંગ ક્રિયાઓનો નિરોધ છે, તેને શ્રી જિનેન્દ્રદેવ પરમ સમ્યક્ચારિત્ર કહે છે.

વૃત્ત્યર્થ:—પરમોપેક્ષા લક્ષણવાળું (સંસાર, શરીર, અસંયમ આદિમાં અનાદર) તથા નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ શુદ્ધોપયોગનું અવિનાશ્યુત, ઉત્કૃષ્ટ, સમ્યક્ચારિત્ર છે તે, નિષ્કિંચ-નિત્ય-નિરંજન-નિર્મળ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવવાળા નિભત્તમાથી પ્રતિપક્ષભૂત એવા બાહ્ય વચનકાયના શુભાશુભ વ્યાપાર અને અંતરંગમાં સનના શુભાશુભ વિકલ્પરૂપ ક્રિયાઓના વ્યાપારના નિરોધરૂપ છે. પાંચ પ્રકારના સંસારથી રહિત નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે સંસાર છે, તે સંસારના વ્યાપારના કારણભૂત શુભાશુભ કર્મ-આસ્રવ, તે આસ્રવના વિનાશ માટે આ ચારિત્ર છે. આવું બાહ્યાભ્યંતર ક્રિયાઓના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર નિશ્ચય

રત્નત્રય સ્વરૂપ અલેદ જ્ઞાની જીવને હોય છે, કે, જે ચારિત્ર વીતરાગ સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રદેવદ્વારા કથિત છે. આ પ્રમાણે વીતરાગ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનના અવિનાભૂત તથા નિશ્ચય-રત્નત્રય સ્વરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગના ત્રીજા અવયવરૂપ વીતરાગ ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન થયું. આ પ્રમાણે બીજા સ્થળમાં છ ગાથાઓ સમાપ્ત થઇ.

આ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરવાવાળા ત્રીજા અધિકારમાં નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગના સંક્ષેપ કથન દ્વારા જે સૂત્રો, અને તદ્દનંતર તે જ મોક્ષમાર્ગના અવયવ-રૂપ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રના વિશેષ વ્યાખ્યાનરૂપ છ સૂત્રો છે. આ પ્રમાણે જે સ્થળોના સમુદાયરૂપ આઠ ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ અંતરાધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનના ફળના વર્ણનની મુખ્યતાથી પ્રથમ સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ, તદ્દનંતર પાંચપરમેષ્ઠિઓના વ્યાખ્યાનરૂપે બીજા સ્થળમાં પાંચ ગાથાઓ; અને ત્યારબાદ તે ધ્યાનના ઉપસંહારરૂપ વિશેષ વ્યાખ્યાન દ્વારા ત્રીજા સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ, આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થળોના સમુદાય વડે બાર ગાથા સૂત્રો-વાળા બીજા અંતરાધિકારની સમુદાયરૂપ ભૂમિકા છે.

તદ્દનુસાર—હવે નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને સાધક ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો એમ ઉપદેશ છે:—

દુર્વિહં-પિ મોક્ષહેતુ, જ્ઞાણે પાઉજદિ જં મુળી ગિયમા ।

તત્ત્વા પયત્તચિત્તા, જૂયં જ્ઞાણં સમગ્મસહ ॥૪૭॥

દ્વિવિધમપિ મોક્ષહેતું, ધ્યાનેન પ્રાપ્નોતિ યત્ મુનિઃ નિયમાત્ ।

તસ્માત્ પ્રયત્નચિત્તાઃ, યૂયં ધ્યાનં સમમ્પસન્નવમ્ ॥૪૭॥

ગાથાર્થઃ—ધ્યાનવડે મુનિ નિયમથી નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગને પામે છે. તેથી ચિત્તને એકાગ્ર કરી ધ્યાનનો સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ કરો.

વૃત્ત્યર્થઃ—મુનિ નિયમથી ધ્યાન દ્વારા બન્ને પ્રકારના મોક્ષના કારણોને પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષ-નિશ્ચય રત્નત્રય સ્વરૂપ નિશ્ચય મોક્ષકારણ અર્થાત્ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને તેવી રીતે વ્યવહાર રત્નત્રય સ્વરૂપ વ્યવહાર મોક્ષ કારણ અર્થાત્ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ, જેને સાધ્યસાધક લાવરૂપે પ્રથમ કહેલ છે, તે બન્ને પ્રકારના મોક્ષમાર્ગોને મુનિ નિર્વિકાર સ્વસંવેદન સ્વરૂપ પરમધ્યાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હે ભવ્ય જીવો ! એકાગ્રચિત્ત થઈને સમ્યક્ પ્રકારે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો અથવા દુષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત અનેક મનોરથ રૂપ શુભાશુભ રાગ આદિ વિકલ્પ સમૂહનો ત્યાગ કરીને તથા પરમ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ સહજ આનંદરૂપ એક લક્ષણવાળા સુખરૂપી અમૃતરસના આસ્વાદના અનુભવમાં સ્થિત થઈને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો. (૪૭)

હવે ધ્યાન કરનાર પુરૂષનું લક્ષણ કહે છે:—

મા મુજ્જહ, મા રજ્જહ મા દુસ્સહ ઇદ્ધિનિદ્ધત્તેસુ ।

થિરમિચ્છત્ત્વં જહ્ ચિત્તં, વિચિત્તજ્ઞાણપ્પસિદ્ધયૈ ॥૪૮॥

મા મુહ્યત મા રજ્યત, મા દ્વિષ્યત ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થેષુ ।

સ્થિરમચ્છિત્ત યદિ ચિત્તં, વિચિત્રધ્યાનપ્રસિદ્ધયૈ ॥૪૮॥

ગાથાથઃ—જો વિચિત્ર પ્રકારનાં ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવા ઇચ્છો છો, તો ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ, ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં રાગદ્વેષ અને મોહ ન કરો.

વૃત્ત્યર્થઃ—સમસ્ત મોહ રાગદ્વેષથી ઉત્પન્ન વિકલ્પ જાળથી રહિત નિજ પરમાત્મ સ્વરૂપની ભાવનાથી સમુત્પન્ન પરમાનંદરૂપ એક સુખામૃત રસ, તેના વડે નિષ્પન્ન પરમાત્મ સુખના આસ્વાદમાં લીન રૂપ જે પરમકળા અર્થાત્ પરમસંવિત્ત તેમાં સ્થિત થઇને હે ભગ્ય જીવો ! મોહ રાગદ્વેષનો પરિહાર કરો. માળા, સ્ત્રી, અંદન, તાંબુલ આદિ ઇંદ્રિયોના ઇષ્ટ વિષયોમાં અને સર્પ, વિષ, કંટક, શત્રુ તથા રોગ આદિ ઇંદ્રિયોના અનિષ્ટ વિષયોમાં, જો તે પરમાત્માના અનુભવમાં સ્થિર-નિશ્ચલ ચિત્તની ઇચ્છા છે તો, રાગદ્વેષ ન કરો, કારણકે તેનાથી (નિશ્ચલ ચિત્તથી) અનેક પ્રકારના ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ જ્યાં ચિત્તથી ઉદ્ભવતા શુભાશુભ વિકલ્પજાળ દૂર થાય છે તે ‘વિચિત્ત ધ્યાન’ છે, તે વિચિત્ત ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તને નિશ્ચલ કરો.

હવે પ્રથમ જ આગમ ભાષાનુસાર તે ધ્યાનના વિચિત્ર લેહોનું કથન કરે છે:—

ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ અને રોગ આ ત્રણનો પ્રતિકાર કરવામાં તથા ભોગ અને ભોગોના કારણોમાં

વાંચ્છાંરૂપ ચાર પ્રકારનું આત્મધ્યાન છે. તે આત્મધ્યાન તારતમ્યથી મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનથી પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પર્યંતના જીવોને થાય છે. તે આત્મધ્યાન યદ્યપિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને તિર્યચગતિના બંધનું કારણ થાય છે. તથાપિ જે જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તિર્યચ આયુનો બંધ થયેલ છે, તે સિવાયના અન્ય સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને તે આત્મધ્યાન તિર્યચગતિનું કારણ નથી. કારણકે ‘નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે’ એવી ભાવનાના કારણે સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને તિર્યચગતિના કારણરૂપ સંકલેશ થતો નથી.

હવે રૌદ્રધ્યાનનું કથન કરે છે—૧. હિંસાનંદ, ૨. મૃધાનંદ, ૩. સ્તેયાનંદ, ૪. વિષય સંરક્ષણાનંદ આ પ્રમાણે રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. રૌદ્રધ્યાન મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને નરકગતિનું કારણ છે, તોપણ જે જીવે સમ્યક્ત્વની પૂર્વે નરકાયુ બાંધેલ છે તેમના સિવાય અન્ય સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને, ‘નિજ શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વ જ ઉપાદેય છે’ એવા વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના બળથી નરકગતિના કારણભૂત તીવ્ર સંકલેશનો અભાવ હોવાથી, રૌદ્રધ્યાન નરકગતિનું કારણ નથી.

હવે આત્મધ્યાન તથા રૌદ્રધ્યાનના ત્યાગરૂપ ૧. આજ્ઞાવિચય, ૨. અપાય વિચય, ૩. વિપાક વિચય, ૪. સંસ્થાન વિચય, આ ચાર ભેદોવાળું, તારમ્યક્ષવૃદ્ધિના ક્રમથી અસંયતસમ્યક્દષ્ટિ, દેશવિરત, પ્રમત્ત સંયત્ત અને અપ્રમત્ત સંયત્ત એ ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને સંભવતું

અને પ્રધાનતાએ પુણ્યબંધનું કારણ હોઈને પણ પરં-
પરાએ મોક્ષના કારણભૂત, એવાં ધર્મધ્યાનનું કથન કરે
છે—સ્વયં અદ્યપ્યુદ્ધિ હોય તથા વિશેષ જ્ઞાની ગુરૂની
પ્રાપ્તિ ન હોય ત્યારે શુદ્ધ જીવ આદિ પદાર્થોની સૂક્ષ્મતા
સૂક્ષ્મતા હોતાં, ‘શ્રી જિનેન્દ્રદેવ કથિત સૂક્ષ્મ તત્ત્વ
હેતુઓવડે ખંડિત ન થઈ શકે તેથી જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે
તેને જિનેન્દ્રદેવની આજ્ઞાનુસાર ગ્રહણ કરવું.’ આ શ્લોક
અનુસાર પદાર્થનો નિશ્ચય કરવો, તે ‘આજ્ઞાવિચય’
પ્રથમ ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. તેવી રીતે ભેદાભેદ રત્ન-
ત્રયની ભાવનાના બળથી પોતાના તથા અન્ય જીવોના
કર્મોનો નાશ ક્યારે થશે, એવા પ્રકારનું ચિંતવન
‘અપાયવિચય’ નામનું બીજું ધર્મધ્યાન છે. શુદ્ધ
નિશ્ચયનયથી આ જીવ શુભાશુભ કર્મોના ઉદયથી રહિત
છે, છતાં પણ અનાદિ કર્મબંધના કારણે પાપના ઉદયથી
નારક આદિનાં દુઃખરૂપ ફળનો અનુભવ કરે છે અને
પુણ્યના ઉદયથી દેવ આદિના સુખરૂપ વિપાકને ભોગવે
છે, તેમ વિચાર કરવો તે ‘વિપાકવિચય’ નામનું ત્રીજું
ધર્મધ્યાન છે. પ્રથમોક્ત લોકાનુપ્રેક્ષાનું ચિંતવન કરવું તે
‘ક્ષસ્થાન વિચય’ નામનું ચોથું ધર્મધ્યાન છે. આ
પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું ધર્મધ્યાન છે.

હવે ૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક વિચાર ૨. એકત્વવિતર્ક
અવિચાર ૩. સૂક્ષ્મ ક્રિયા પ્રતિપાતિ ૪. વ્યુપરત ક્રિયા-
નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે શુકલધ્યાનના ચાર ભેદ છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના ભિન્નપણાને ‘પૃથક્ત્વ’ કહે

છે. નિજ શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ ભાવશ્રુતને અને નિજ શુદ્ધાત્માનાં વાચક અંતર્જ્ઞપરૂપ વચનોને ‘વિતર્ક’ કહે છે. અનીહિતવૃત્તિથી, અર્થાંતરરૂપ પરિણમન; એક વચનથી અન્ય વચનમાં પરિણમન; મન, વચન, કાયાના યોગોમાંથી કોઈ એક યોગથી અન્ય યોગમાં પરિણમન, તેને ‘વિચાર’ કહે છે. યદ્યપિ ધ્યાતા પુરૂષ નિજ શુદ્ધ આત્મસંવેદન સિવાય બાહ્ય પદાર્થોની ચિંતા નથી કરતા, તથાપિ જોટલા અંશે સ્વરૂપ સ્થિરતા નથી તેટલા અંશોમાં અનીહિત વૃત્તિથી વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે ધ્યાનને ‘પૃથક્ત્વવિતર્ક’ વિચાર’ કહે છે. આ પ્રથમ શુકલ ધ્યાન ઉપશમ શ્રેણીની વિવક્ષામાં અપૂર્વકરણ ઉપશમક, અનિવૃત્તિકરણ ઉપશમક, સૂક્ષ્મ સાંપરાય-ઉપશમક અને ઉપશાંત કષાય આ ચાર ગુણસ્થાનો (૮, ૯, ૧૦, ૧૧) માં હોય છે. ક્ષપકશ્રેણીની વિવક્ષામાં અપૂર્વકરણ ક્ષપક અનિવૃત્તિકરણ ક્ષપક અને સૂક્ષ્મ સાંપરાયક્ષપક નામના (૮, ૯, ૧૦) ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ શુકલ ધ્યાનનું વ્યાખ્યાન થયું.

નિજશુદ્ધાત્મ દ્રવ્યમાં અર્થાત્ નિર્વિકાર આત્મસુખની સંવિત્તિરૂપ પર્યાયમાં, અર્થાત્ નિરૂપાધિરૂપ સ્વસંવેદન ગુણમાં, આ ત્રણમાંથી જે કોઈ એકમાં પ્રવૃત્ત થઈને તેમાં જ વિતર્ક નામના નિજાત્માનુભવરૂપ ભાવશ્રુતના બળથી સ્થિર થઈને અવિચાર અર્થાત્ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયમાં પરાવર્તન કરે નહિં, તે, ‘એકત્વવિતર્ક’ અવિચાર’ નામનું, ક્ષીણ કષાય (૧૨ મા) ગુણસ્થાનમાં થવાવાળું બીજું શુકલ

ધ્યાન છે. આ બીજા શુકલધ્યાન વડે જ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૂક્ષ્મકાયના ક્રિયાના વ્યાપારરૂપ અને અપ્રતિપાતિ એવું ‘સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ’ નામનું ત્રીજું શુકલ ધ્યાન છે. તે ઉપચારથી સયોગકેવળીજ્ઞાન ૧૩ મા) શુણ્ણસ્થાનમાં હોય છે. વિશેષરૂપે ઉપરત અર્થાત્ દ્વર થયેલ છે ક્રિયા જેમાં તે વ્યુપરત ક્રિયા છે; વ્યુપરત હોય અને અનિવૃત્તિ અર્થાત્ નિવૃત્તિ ન હોવ તે ‘વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ’ નામનું ચોથું શુકલધ્યાન છે. તે ઉપચારથી અયોગિ કેવળી જ્ઞાનને હોય છે. આગમ ભાષામાં અનેક પ્રકારના ધ્યાનોનું સંક્ષેપથી કથન થયું.

અધ્યાત્મ ભાષાથી, સહજ-શુદ્ધ-પરમ-ચૈતન્યશાલી તથા પરિપૂર્ણ આનંદના ધારી ભગવાન નિજાત્મામાં ઉપાદેય બુદ્ધિ કરીને, પછી ‘હું અનંતજ્ઞાનમયી છું’ ‘હું અનંત સુખરૂપ છું’ ઇત્યાદિ ભાવનારૂપ અંતરંગ ધર્મ-ધ્યાન છે. પંચ પરમેષ્ઠિઓની ભક્તિ આદિ તથા તદ્વત્કુળ શુભ અનુષ્ઠાન કરવાં તે બહિરંગ ધર્મધ્યાન છે. તેવી રીતે નિજ શુદ્ધ આત્મામાં વિકલ્પ રહિત સમાધિરૂપ શુકલ ધ્યાન છે. અથવા “મંત્ર વાક્યોમાં સ્થિત” ‘પદ્મસ્થ-ધ્યાન’ છે, નિજ આત્માનું ચિંતવન ‘પિંડસ્થધ્યાન’ છે, સર્વાચિદ્રૂપનું ચિંતવન ‘રૂપસ્થ ધ્યાન’ છે અને નિરંજનનું ધ્યાન ‘રૂપાતીત ધ્યાન’ છે.” આ શ્લોકમાં કથિત કેમાનુસાર અનેક પ્રકારનું ધ્યાન બહુવું જોઈએ.

હવે ધ્યાનના પ્રતિબંધક મોહ, રાગ તથા દ્વેષનું સ્વરૂપ કહે છે—શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોમાં વિપરીત

અભિનિવેશનો જનક મોહ તે, દર્શનમોહ અથવા મિથ્યાત્વ છે. નિર્વિકાર-નિજ-આત્માનુભવરૂપ વીતરાગ ચારિત્રનો પ્રચ્છાદક ચારિત્રમોહ અર્થાત રાગદ્વેષ છે.

પ્રશ્ન:—ચારિત્રમોહ શબ્દથી રાગદ્વેષ કેવી રીતે કહેલ છે ?

ઉત્તર:—કષાયોમાં ક્રોધ, માન એ બે દ્વષ અંશ છે અને માયા-લોભ એ બે રાગ અંશ છે. નોકષાયોમાં સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય, અને રતિ પાંચ નોકષાય રાગ અંશ છે અને અરતિ, શોક, ભય, ગ્લાનિ આ ચાર નોકષાયોમાં દ્વેષ અંશ છે.

શંકા:—રાગદ્વેષાદિ, કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલ છે કે જીવથી ?

સમાધાન:—સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રની સમાન, ચુનો તથા હળદર એ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ લાલ રંગની સમાન, રાગદ્વેષ આદિ જીવ અને કર્મ એ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. નયવિવક્ષા અનુસાર, વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી તો રાગદ્વેષ કર્મજનિત કહેવાય છે. અશુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી જીવજનિત કહેવાય છે. આ અશુદ્ધ-નિશ્ચયનય, શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારમય જ છે.

શંકા:—સાક્ષાત્ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ રાગદ્વેષ કેનાં છે ? એમ અમે પૂછીએ છીએ.

સમાધાન:—સ્ત્રી અને પુરૂષના સંયોગ વિના પુત્રની

અનુત્પત્તિની સમાન અને યુને તથા હળદરના સંયોગ વિના લાલ રંગની અનુત્પત્તિ સમાન, આક્ષાત્ શુદ્ધ-નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી આ રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. તેથી અમે તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર જ કેવી રીતે આપીએ. આ પ્રમાણે ધ્યાતાના વ્યાખ્યાનથી પ્રધાન-તાથી તથા તેને આશ્રયે વિચિત્ર ધ્યાનના કથનથી આ ગાથા સૂત્ર સમાપ્ત થયું. (૪૮)

હવે મંત્ર વાક્યોમાં સ્થિત પદ્મથ ધ્યાન છે તેનું વર્ણન કરે છે:—

પણતીસ સોલ છપ્પણ, ચદુ દુગમેગં ચ જબહ જ્ઞાણહ ।

પરમેષ્ટિવાચયાણં અણં ચ ગુરુબણેણ ॥૪૯॥

પંચત્રિંશત્ષોડશષટ્ પંચ, ચતુઃદિકમેકં ચ જપત ધ્યાયત ।

પરમેષ્ટિવાચકાનામ્ , અન્યચ્ચ ગુરુપદેશેન ॥૪૯॥

ગાથાર્થ:— પંચ પરમેષ્ટિઓના વાચક પાંત્રીસ, સોળ, છ, પાંચ, ચાર, બે અને એક અક્ષરરૂપ મંત્રપદ છે, તથા તે સિવાય અન્ય પણ મંત્રપદોનું ગુરુના ઉપદેશાનુસાર જાપ અને ધ્યાન કરે.

વૃત્ત્યર્થ:— ‘જુમે અરિહંતાણું, જુમે સિદ્ધાણું, જુમે આયરિયાણું; જુમે ઉવજ્જાયાણું; જુમે દોએ સંવ સાહૂણું.’ આ પાંત્રીસ અક્ષરનું ‘સર્વપદ’ કહેવાય છે. ‘અરિહંતસિદ્ધ’ આ છ અક્ષર, અહંત-સિદ્ધ એ બે પરમેષ્ટિઓનાં ‘નામપદ’ કહેવાય છે. ‘અ સિં આ ઉ સા’ આ પાંચ અક્ષર પંચ પરમેષ્ટિઓનાં આદિ-પદ કહેવાય.

છે. 'અરિહંત' આ ચાર અક્ષર અહિંત પરમેષ્ઠિનાં નામ-
પદ છે. 'અ' આ એક અક્ષર અરિહંત પરમેષ્ઠિનું આદિ-
પદ છે, અથવા 'ઓં' આ એક અક્ષર પાંચ પરમેષ્ઠિઓના
આદિપદ સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન:—'ઓં' આ પંચ પરમેષ્ઠિઓના આદિપદરૂપ
કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર:—“અરિહંતનો પ્રથમ અક્ષર 'અ' અશરીરી
(સિદ્ધ) નો પ્રથમ અક્ષર 'અ', આચાર્યનો પ્રથમ અક્ષર
'આ', ઉપાધ્યાયનો પ્રથમ અક્ષર 'આ', ઉપાધ્યાયનો
પ્રથમ અક્ષર 'ઉ', મુનિનો પ્રથમ અક્ષર 'મ' આ પ્રમાણે
આ પાંચે પરમેષ્ઠિઓના પ્રથમ અક્ષરોથી બનેલ 'ઓંકાર'
છે, તે પંચ પરમેષ્ઠિઓના નામનું આદિપદ છે.” આ
પ્રમાણે ગાથામાં કહેલ જે પ્રથમ અક્ષર (અ, અ, આ, ઉ, મ)
છે, તેમાં પ્રથમ 'રામાન સવણે દીર્ઘી ભવતી' આ સૂત્ર-
વડે 'અ, અ, આ,' મળીને દીર્ઘ 'આ' બનાવેલ છે.
પછી 'પરશ્ચ લોપમ્' આ સૂત્રાનુસાર 'પર' અક્ષર 'આ'
નો લોપ કરીને 'અ અ આ,' આ ત્રણેના સ્થાનમાં એક
'આ' સિદ્ધ કર્યો છે. પછી 'ઉવણે ઓ' એ સૂત્રવડે
'આઉ' ના સ્થાનમાં 'ઓ' બનાવ્યો છે. આ પ્રમાણે
સ્વરસાધિ કરીને 'ઓમ્' આ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે.
સર્વ મંત્રશાસ્ત્રના પદોમાં સારભૂત આ લોક તથા પર-
લોકમાં ઈષ્ટ દેવને આપવાવાળા આ પદોના અર્થને
બાણીને અનંત-જ્ઞાન આદિ શુભોના સ્મરણ રૂપ વચનનું
ઉચ્ચારણ કરીને બપ કરો. તેવી રીતે શુભોપયોગરૂપ

ત્રિગુણ અવસ્થામાં મૌનપૂર્વક ધ્યાન કરવું પછી ‘અરિહંત’ પદ વાચક છે અને અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણો ‘શ્રી અહંત’ પદના વાચ્ય અથવા અલિધેય છે; ઇત્યાદિ પ્રકારે પંચ-પરમેષ્ઠિઓના વાચકોનો જાપ કરવો. પૂર્વોક્ત પદોથી અન્યનું તથા બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પંચનમસ્કાર મહાત્મ્ય નામના ગ્રંથમાં કહેલ કમથી લઘુ સિદ્ધચક્ર, બૃહત્ સિદ્ધચક્ર ઇત્યાદિ દેવોના પૂજનના વિધાનને લેદા-લેદ-રતનત્રયના આરાધક ગુરૂના પ્રસાદથી જાણીને ધ્યાન કરવું આ પ્રમાણે પદસ્થ ધ્યાનના સ્વરૂપનું કથન થયું. (૪૯)

આ પ્રમાણે “ઈન્દ્રિયો અને મનનો નિરોધ કરનાર ધ્યાતા છે; યથાસ્થિત પદાર્થ ધ્યેય છે; એકાગ્ર ચિંતન ધ્યાન છે; સંવર તથા નિર્જરા એ બંને ધ્યાનનું ફળ છે” આ પ્રમાણે લક્ષણવાળા ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન અને ફળનું સંક્ષેપથી કથન કરનાર ત્રણ ગાથાઓ વડે દ્વિતીય અંતરાધિકારમાં પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે રાગ આદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત નિજ-પરમાત્મા પદાર્થની લાવનારી ઉત્પદ્યમાન સદાનંદ એક લક્ષણવાળા, સુખામૃતરૂપ રસાસ્વાદથી તૃપ્તિરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનની પરમ્પરાએ કારણભૂત, જે શુભોપયોગ લક્ષણ-વાળું અવહાર ધ્યાન છે તેના ધ્યેયભૂત પંચપરમેષ્ઠિઓ-માંથી પ્રથમ જ અહંત પરમેષ્ઠી છે તેમના સ્વરૂપને કહું છું. આ એક પાતનિકા છે. પૂર્વની ગાથામાં કહેલ સર્વપદ-નામપદ-આદિપદરૂપ વાચકોના વાચ્ય જે પંચ-પરમેષ્ઠિ તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ જ શ્રી જિનેન્દ્રના

સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ બીજી પાતનિકા છે. અથવા પદ્મસ્થ પિંડસ્થ તથા રૂપસ્થ આ ત્રણ ધ્યાનોના ધ્યેયભૂત શ્રી અહિંત સર્વજ્ઞના સ્વરૂપને નિરૂપું છું, આ ત્રીજી પાતનિકા છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પાતનિકાઓને મનમાં ધારણ કરીને સિદ્ધાંતિદેવ શ્રી નેમિચંદ આચાર્ય હવે અગ્નિમ ગાથા સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ગદુચદુઘાઙ્ગમ્મો, દંસણસુહ્રણાણવીરિયમ્મયો ।

સુહ્રદેહત્થો અપ્પા, સુદ્ધો અરિહો વિચિત્તિજ્ઞો ॥૫૦॥

નષ્ટ-ચતુર્વાતિ-કર્મા, દર્શન-સુખ-જ્ઞાનમયઃ ।

શુભદેહસ્થઃ આત્મા, શુદ્ધઃ અર્હન્ વિચિન્તનીયઃ ॥૫૦॥

ગાથાર્થઃ—ચાર ધાતિ કર્મોને નષ્ટ કરનાર, અનંત-રર્શન-જ્ઞાન-સુખ અને વીર્યાના ધારક, ઉત્તમ-દેહમાં વિરાજમાન અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ અરિહંતનું ચિંતવન-ધ્યાન કરવું જોઈએ.

વૃત્ત્યર્થઃ—નિશ્ચય રતનત્રય સ્વરૂપ શુદ્ધોપયોગમયી ધ્યાનવડે પ્રથમ જ ધાતિ કર્મોમાં પ્રધાન એવા મોહનીય કર્મોનો નાશ કરીને અને પછી જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ તથા અંતરાય જો ત્રણે ધાતિયા કર્મોનો એક જ સાથે વિનાશ કરીને જે ચારધાતિ કર્મોના વિનાશક થયેલ છે, તે ધાતિકર્મોના વિનાશથી ઉત્પન્ન અનંત ચતુષ્ટયના ધારક (અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્યા) હોવાથી સ્વાભાવિક શુદ્ધ-અવિનાશી-જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યમયી છે, નિશ્ચયથી શરીર રહિત છે છતાં પણ વ્યવહારનયથી સંપત

ધાતુઓથી રહિત અને હજારો સૂર્યોની સમાન દેહીપ્યમાન
એવા પરમ ઔદારિક શરીરવાળા છે તેથી શુભ દેહમાં
વિરાજમાન છે. ૧. ક્રુધા, ૨. તૃષ્ણા, ૩. ભય, ૪. દ્વેષ, ૫.
રાગ, ૬. મોહ, ૭. ચિંતા, ૮. જરા, ૯. રોગ, ૧૦ મરણ,
૧૧. પ્રસેવ. ૧૨. ખેદ, ૧૩. મદ, ૧૪. અરતિ, ૧૫.
વિસ્મય, ૧૬. જન્મ, ૧૭. નિદ્રા, ૧૮. વિષાદ; આ
અઠાર દોષોથી રહિત નિરંજન આપ્ત શ્રી જિનેન્દ્ર
શુદ્ધ છે, એવું શુણ્ણવિશિષ્ટ આત્મા છે. ‘અરિ’ શબ્દ
મોહનીયનો વાચ્ય છે, ‘રજ’ શબ્દ જ્ઞાનાવરણ-દર્શના-
વરણનો વાચ્ય છે, ‘રહસ્ય’ શબ્દ અંતરાયનો વાચ્ય છે;
આ ચાર કર્મોનો નાશ કરવાથી, ઈંદ્ર આદિ દ્વારા રચાયેલ
ગર્ભાવતાર, જન્મભલિષેક, તપકલ્યાણુક-કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ
અને નિર્વાણ સમયમાં થવાવાળી પાંચ મહા કલ્યાણરૂપ
પૂજાને યોગ્ય થાય છે, તેથી અહંત કહેવાય છે. હે
ભગ્વે ! પદસ્થ, પિંડસ્થ અને રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સ્થિત
થઈને, આપ્તોપદિષ્ટ આગમ આદિ ગ્રંથમાં કહેલ તથા
ઉક્ત વિશેષણો સહિત વીતરાગ સર્વત્ર આદિ એક હજાર
આઠ નામવાળા અરહંત જિનભટ્ટારકનું વિશેષરૂપથી
ચિંતવન કરો.

અહિં ભટ્ટ અને ચાર્વાકમતનો આશ્રય લઈને શિષ્ય
પૂર્વપક્ષ કરે છે:—

શંકા:—સર્વજ્ઞ નથી, કારણકે તેમની પ્રત્યક્ષ ઉપ-
લબ્ધિ નથી થતી, જેમકે ખરવિષાણુ ?

સમાધાન:—સર્વજ્ઞની પ્રાપ્તિ શું આ દેશ અને આ

કાળમાં નથી કે સર્વ દેશ અને સર્વકાળમાં નથી ? જો કહો કે આ દેશ અને આ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી, તો તે ઠીક છે, કારણકે અમે પણ એમ જ માનીએ છીએ. યદિ કહો કે સર્વદેશ અને સર્વ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી, તો તમે આ કેવી રીતે બાણ્યું કે ત્રણે લોક અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞનો અભાવ છે ? જો કહો કે અભાવ બાણી લીધો, તો તમે જ સર્વજ્ઞ થયા. (જે ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના પદાર્થોને બાણ્ય છે તે જ સર્વજ્ઞ છે, અને તમે બાણી લીધું છે કે ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી, તેથી તમે જ સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થયા.) અને ‘ત્રણ લોક તથા ત્રણ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એવું નથી બાણ્યતા તો ‘સર્વજ્ઞ નથી’ એવો નિષેધ કેવી રીતે કરો છો ?

દષ્ટાંતઃ—એમ કોઈ નિષેધ કરનાર, ઘટની આધારભૂત પૃથ્વિને નેત્રોવડે ઘટ રહિત જોઈને પછી કહે કે, ‘આ પૃથ્વિ ઉપર ઘટ નથી’ તો તેનું એમ કહેવું ઠીક છે; પરંતુ જે નેત્રહીન છે, તેનું એવું વચન ઠીક નથી. તેવી રીતે જે ત્રિલોક-ત્રિકાળને સર્વજ્ઞ રહિત બાણ્ય છે, તેનું; ‘ત્રિલોક-ત્રિકાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહેવું ઉચિત હોઈ શકે છે; કિંતુ જે ત્રિલોક ત્રિકાળને બાણ્ય છે તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ કોઈપણ પ્રકારે ન કરી શકે. કારણકે જે ત્રણ જગત અને ત્રિકાળને બાણ્ય છે તે સ્વયં સર્વજ્ઞ થયા, તેથી તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ ન કરી શકે.

સર્વજ્ઞના નિષેધમાં ‘સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ’ જે હેતુ વાક્ય છે, તે પણ ઠીક નથી કારણકે સર્વજ્ઞની અનુપ-

લખિધ માત્ર આપને જ છે કે ત્રણ જગત-ત્રણ કાળના પુરુષોને પણ અનુપલખિધ છે ? જો આપને જ સર્વજ્ઞની અનુપલખિધ છે, તો તેટલા માત્રથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ નથી થતો; કારણ કે જેવી રીતે પરના મનોવિચાર તથા પરમાણુ આદિની આપને અનુપલખિધ છે, તો પણ તેનો અભાવ સિદ્ધ નથી થતો. જો ત્રણ જગત, ત્રણ કાળના પુરુષોને ‘સર્વજ્ઞ’ ની અનુપલખિધ છે, તો તે આપે કેવી રીતે જાણ્યું ? જો કહેા કે ‘જાણી લીધું’ તો આપ જ સર્વજ્ઞ થયા, એમ પહેલાં કહેવાયેલું છે. આ પ્રમાણે હેતુમાં દૂષણ છે. સર્વજ્ઞના અભાવની સિદ્ધિમાં જે ‘અરવિષાણુ’ નું દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું તે પણ ઠીક નથી. ગધેડાને શીંગડા નથી, કિન્તુ ગૌ આદિને શીંગડા છે. શીંગડાનો જેવી રીતે અત્યંત અભાવ નથી, તેવી રીતે ‘સર્વજ્ઞ’ નો વિવક્ષિત દેશ અને કાળમાં અભાવ હોવા છતાં પણ સર્વથા અભાવ નથી. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતમાં દૂષણ છે.

શંકા:—આપના દ્વારા સર્વજ્ઞના સંબંધમાં બાધક પ્રમાણનું તો ખંડન થયું, કિન્તુ સર્વજ્ઞના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન:—‘કોઇ પુરુષ સર્વજ્ઞ છે,’ આમાં ‘પુરુષ’ ધર્મી છે અને ‘સર્વજ્ઞતા’ જેને સિદ્ધ કરવી છે તે ‘ધર્મ’ છે. આ પ્રમાણે ‘ધર્મી ધર્મ સમુદાય’ ને પક્ષ કહે છે. (જેને સિદ્ધ કરવું છે તે સાધ્ય અર્થાત્ ધર્મ છે.

જેમાં ધર્મનો સદ્ભાવ છે તે ધર્મી છે. ધર્મ અને ધર્મી બંને મળીને ‘પક્ષ’ કહેવાય છે.) પૂર્વોક્ત કથનાનુસાર ‘આધક પ્રમાણનો અભાવ’ તે હેતુ છે. જેમકે ‘પોતાના અનુભવમાં આવતાં સુખ દુઃખ આદિ સમાન’ આ દષ્ટાંત છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞના સદ્ભાવમાં પક્ષ હેતુ તથા દષ્ટાંતરૂપથી પણ અંગોનું ધારક અનુમાન બાણવું જોઈએ. અથવા સર્વજ્ઞના સદ્ભાવનું સાધક બીજું અનુમાન કહીએ છીએ. રામ અને રાવણાદિ કાળથી અંતરિત પદાર્થ, મેરૂ આદિ દેશથી અંતરિત પદાર્થ, ભૂત આદિ લવથી અંતરિત પદાર્થ, તથા પરપુરુષોનાં ચિત્તમાં સ્થિત વિકલ્પો અને પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થ. ધર્મી છે તે ધર્મી ‘કોઈ પણ વિશેષ પુરૂષને પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે’ તે ધર્મીઓમાં સિદ્ધ કરવા યોગ્ય ધર્મ છે; આ પ્રમાણે ધર્મી અને ધર્મના સમુદાયથી પક્ષવચન છે. રામ રાવણાદિ કોઈને પ્રત્યક્ષ કેમ છે? ‘અનુમાનનો વિષય હોવાથી’ આ હેતુ વચન છે. કેાની સમાન? ‘જે જે અનુમાનનો વિષય છે, તે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેમકે—અગ્નિ આદિ.’ આ અન્વય દષ્ટાંતનું વચન છે. ‘દેશકાળ આદિથી અંતરિત પદાર્થ પણ અનુમાનનો વિષય છે’ આ ઉપનયનું વચન છે. તેથી ‘રામ રાવણુ આદિ કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે’ આ નિગમન વાક્ય છે. હવે વ્યતિરેક દષ્ટાંત કહીએ છીએ—‘જે કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ નથી, તે અનુમાનનો વિષય પણ નથી. જેમકે—આકાશ પુષ્પ આદિ’ આ વ્યતિરેક દષ્ટાંતનું વચન છે. ‘રામ રાવણુદિ અનુમાનના

વિષય છે' આ ઉપનયનું વચન છે. તેથી 'રામ રાવણાદિ કેઇને પ્રત્યક્ષ હોય છે' આ નિગમન વાક્ય છે. 'રામ રાવણાદિ કેઇને પ્રત્યક્ષ હોય છે, અનુમાનનો વિષય હોવાથી' અહિં 'અનુમાનનો વિષય હોવાથી' આ હેતુ છે. સર્વજ્ઞ રૂપ સાધ્યમાં આ હેતુ સર્વ પ્રકારે સંભવ છે; તેથી આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ, ભાવાસિદ્ધ, એ વિશેષણોથી અસિદ્ધ નથી. તથા ઉક્ત હેતુ, સર્વજ્ઞરૂપ પોતાના પક્ષને છોડીને સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષને સિદ્ધ નથી કરતા, તેથી વિરૂદ્ધ પણ નથી. અને જેવી રીતે 'સર્વજ્ઞના સદ્ભાવરૂપ પોતાના પક્ષમાં રહે છે તેવી રીતે સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષમાં નથી રહેતા, તેથી ઉક્ત હેતુ અનૈકાન્તિક પણ નથી. અનૈકાન્તિકનો અર્થ 'વ્યભિચારી' થાય છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત પણ નથી તથા સર્વજ્ઞને ન માનવાવાળા ભટ્ટ અને ચાર્વાક માટે સર્વજ્ઞના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરે છે તેથી આ બે કારણોથી અકિંચિત્કર પણ નથી. આ પ્રમાણે 'અનુમાનનો વિષય હોવાથી' આ હેતુવચન અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ, અનૈકાન્તિક, અકિંચિત્કર રૂપ હેત્વાભાસ પણ નથી; તેથી સર્વજ્ઞના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞના સદ્ભાવમાં પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાંત, ઉપનય અને નિગમન રૂપ પાંચ અંગવાળું અનુમાન બાબતું.

વિશેષ—જેમ નેત્રહીન પુરૂષને દર્પણની વિદ્યમાનતા રહેવા છતાં પણ પ્રતિબિંબોનું જ્ઞાન નથી થતું, તેવી રીતે નેત્રોના સ્થાનભૂત વેદશાસ્ત્રમાં કહેલ પ્રતિબિંબોના

સ્થાનભૂત પરમાણુ આદિ અનંત સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું કોઈપણ સમયે જ્ઞાન નથી થતું. તથા કહ્યું પણ છે કે “જે પુરૂષને સ્વયં બુદ્ધિ નથી તેનો શાસ્ત્ર શું ઉપકાર કરી શકે છે? કારણકે નેત્રહીન પુરૂષનો દર્પણ શું ઉપકાર કરે?” આ પ્રમાણે અહિં સંક્ષેપથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરી. એ રીતે પદસ્થ, પિંડસ્થ અને રૂપસ્થ એ ધ્યાનોમાં ધ્યેયભૂત સકલ-પરમાત્મા-શ્રીજિન લટ્કારકના વ્યાખ્યાનરૂપે આ ગાથા સમાપ્ત થઈ (૫૦)

હવે સિદ્ધ સદૃશ નિજ પરમાત્મ તત્ત્વમાં પરમ સમરસી લાવવાળા રૂપાતીત એવા નિશ્ચય ધ્યાનને પરંપરાએ કારણભૂત તથા મુક્તિગત સિદ્ધ પરમેષ્ઠીની ભક્તિરૂપ ‘ભુમે સિદ્ધાણું’ આ પદના ઉચ્ચારણરૂપ લક્ષણવાળું જે પદસ્થ-ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત સિદ્ધ પરમેષ્ઠીના સ્તનરૂપને કહે છે:—

નદ્વદ્વક્રમ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જાણઓ દટ્ટા ।

પુરુષાચારો અપ્પા, સિદ્ધો જ્ઞાણહ લોઈસિહરત્થો ॥૫૧॥

નષ્ટાષ્ટકર્મદેહાઃ, લોકાલોકસ્ય જ્ઞાયકઃ દૃષ્ટા ।

પુરુષાકાર આત્મા, સિદ્ધઃ વ્યાપય લોકશિખરસ્થઃ ॥૫૧॥

ગાથાર્થ:—અષ્ટ કર્મરૂપી શરીરને નષ્ટ કરવાવાળા, લોકાલોકના જ્ઞાતા દૃષ્ટા, પુરૂષાકાર, લોકના શિખર ઉપર વિરાજમાન, એવો આત્મા સિદ્ધ પરમેષ્ઠિ છે. તેથી તે સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન કરો.

વૃત્ત્યર્થઃ—શુભાશુભ મન-વચન અને કાયની ક્રિયા-રૂપ તથા દ્વૈત શબ્દના અભિધેયરૂપ, કર્મ સમુહનો નાશ કરવામાં સમર્થ, નિજશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત, પરમાનંદ એક લક્ષણવાળા, સુંદર-મનોહર-આનંદને વહેવડાવનાર, ક્રિયારહિત અને અદ્વૈત શબ્દના વાચ્ય, એવા પરમજ્ઞાન-કાંડ દ્વારા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ અને ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરોને નષ્ટ કરવાથી જે નષ્ટ-અષ્ટ-કર્મ-દેહ છે, પૂર્વોક્ત જ્ઞાનકાંડની ભાવનાના રૂપસ્વરૂપ પૂર્ણ નિર્માણ કેવળજ્ઞાન અને દર્શન બંન્ને દ્વારા લોકલોકના ત્રિકાળ-વર્તી સર્વ પદાર્થ સંબંધી સામાન્ય વિશેષાત્મક ભાવોને એક જ સમયમાં જાણવા અને દેખવાથી લોકલોકને જાણવા દેખવાવાળા છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી ઈન્દ્રિય અગોચર-અમૂર્તિક-પરમચૈતન્યથી નિર્ભર શુદ્ધ સ્વભાવની અપેક્ષા નિરાકાર છે, તે પણ વ્યવહારથી ભૂતપૂર્વનયની અપેક્ષા અંતિમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન આકારવાળા હોવાથી મીણુ રહિત મૂષની મધ્યના આકારવત્ અથવા છાયા-પ્રતિબિંબની સમાન પુરૂષાકારવત્ છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણ-વાળો આત્મા, અંજનસિદ્ધ, પાદુકાસિદ્ધ, ગુહિકાસિદ્ધ, ખડગસિદ્ધ અને માયાસિદ્ધ આદિ લૌકિક સિદ્ધોથી વિલક્ષણ કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોની પ્રકટતારૂપ સિદ્ધ કહેવાય છે. હે ભવ્યજનો ! તમે, દષ્ટ શ્રુતઅનુભૂત જે પંચેન્દ્રિયના લોભ આદિ સમસ્ત મનોરથરૂપ અનેક વિકલ્પ-સમૂહના ત્યાગદ્વારા મન વચન કાયની ગુપ્તિસ્વરૂપ રૂપાતીત ધ્યાનમાં

સ્થિર થઇને ઢોકના શિખર પર વિરાજમાન પૂર્વોક્ત લક્ષણ-
વાળા સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું ધ્યાન કરો. આ પ્રમાણે અશરીરી
સિદ્ધ પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૫૧)

હવે નિરૂપાધિક શુદ્ધાત્મ ભાવનાની અનુભૂતિના
અવિનાભૂત નિશ્ચય-પંચાચારરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનની પર-
પરાએ કારણભૂત, નિશ્ચય તથા વ્યવહાર પંચાચારમાં
પરિણત એવા આચાર્ય પરમેષ્ઠીની ભક્તિરૂપ અને
' ભુમે આચરિયાણું ' આ પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ
ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત આચાર્ય પરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું કથન
કરે છે:—

દંસણનાળવહાળે, વીરિયચારિત્ત-વરતવાયારે ।

અપ્પં પરં ચ જુંજહ, સો આહરિયો છુણી હેઓ ॥૫૨॥

દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાને, વીર્યચારિત્ર-વરતપ આચારે ।

આત્માનં પરં ચ યુનક્તિ, સઃ આચાર્યઃ મુનિઃ ધ્યેયઃ ॥૫૨॥

ગાથાર્થ:—દર્શનાચાર અને જ્ઞાનાચારની પ્રધાનતા
સહિત વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર, અને તપાચાર, આ પાંચ
આચારોમાં જે પોતે પણ તત્પર હોય છે અને અન્યને
પણ જોડે છે તે આચાર્યમુનિ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

વૃત્ત્યર્થ:—સમ્યક્દર્શનાચાર અને સમ્યક્જ્ઞાનાચારની
પ્રધાનતા સહિત, વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં
પોતાને અને શિષ્યજનોને લગાવે છે તે આચાર્ય તપોધન
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ભૂતાર્થનય (નિશ્ચયનય) નો

વિષયભૂત, 'શુદ્ધસમયસાર'. શબ્દથી વાચ્ય, ભાવકર્મ; દ્રવ્યકર્મ—નોકર્મ આદિ સમસ્ત પરપદાર્થોથી ભિન્ન અને પરમ ચેતન્યના વિલાસરૂપ નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે; એવી રૂચિ સમ્યક્દર્શન છે; તેમાં આચરણ અર્થાત્ પરિણમન તે નિશ્ચય દર્શનાચાર છે. તે જ શુદ્ધાત્માને, ઉપાધિ રહિત સ્વસંવેદનરૂપ ભેદજ્ઞાન દ્વારા મિથ્યાત્વ—રાગ આદિ પરભાવોથી ભિન્ન જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; તેમાં આચરણ અર્થાત્ પરિણમન, તે નિશ્ચયજ્ઞાનાચાર છે. તે જ શુદ્ધ આત્મામાં રાગાદિ વિકલ્પોરૂપ ઉપાધિથી રહિત સ્વાભાવિક સુખસ્વાદથી નિશ્ચલ ચિત્ત થવું તે વીતરાગ ચારિત્ર છે; તેમાં આચરણ અર્થાત્ પરિણમન, તે નિશ્ચય ચારિત્રાચાર છે. સમસ્ત પરદ્રવ્યોની ઈચ્છાના નિરોધ વડે અનશન આદિ બાર તપરૂપ બહિરંગ સહકારી કારણથી, જે નિજસ્વરૂપમાં પ્રતપન—વિજયન, તે નિશ્ચય તપ છે, તેમાં જે આચરણ અર્થાત્ પરિણમન તે નિશ્ચય તપાચાર છે આ ચતુર્વિધ નિશ્ચય આચારની રક્ષા માટે નિજ શક્તિને ને છુપાવવી, તે નિશ્ચયવીર્યાચાર છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત લક્ષણોવાળા પાંચ પ્રકારના નિશ્ચયાચારમાં અને તેવી રીતે છત્રીસ ગુણો સહિત, પાંચ પ્રકારના આચારને કરવાનો ઉપદેશ આપવાવાળા તથા શિષ્યો પ્રતિ અનુબ્રહ્મ કરવામાં ચતુર જે ધર્માચાર્ય છે તેમને હું સદા વંદના કરું છું, આ ગાથામાં કથિત આચાર, આરાધના આદિ ચરણાનુયોગના શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી કહેલાં બહિરંગ સહકારી કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર આચારમાં

જે પોતાને તથા અન્યને પ્રયુક્ત કરે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠિ પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે આચાર્ય પરમેષ્ઠિના વ્યાખ્યાનરૂપે ગાથા સૂત્ર સમાપ્ત થયું. (પર)

હવે સ્વશુદ્ધાત્મામાં શોભાયમાન એવા અધ્યયનને નિશ્ચય સ્વાધ્યાય કહે છે. તે નિશ્ચય સ્વાધ્યાયરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનની પરંપરાએ કારણભૂત લેહાલેહ રત્નત્રય આદિ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરનાર, પરમ ઉપાધ્યાયની ભક્તિસ્વરૂપ ‘ભુમો ઉવજ્જાયાણુ’ આ પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન છે તેના કથેયભૂત એવા ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠિના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:—

જો રયણત્તથજુત્તો, ણિચ્ચં ધમ્મોવણ્ણે ણિરદો ।

સો ઉવજ્જાઓ અપ્પા, જદિવરવસહો ણમો તસ્સ ॥૫૩॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ, નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।

સ ઉપાધ્યાયઃ આત્મા, યતિવરવૃષભઃ નમસ્તસ્મૈ ॥૫૩॥

ગાથાર્થ:—જે બાહ્યાભ્યંતરરૂપ રત્નત્રયથી યુક્ત છે, નિરંતર ધર્મોપદેશમાં તત્પર છે તથા મુનીશ્વરોમાં પ્રધાન છે, તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે. તેમને નમસ્કાર હો.

વૃત્ત્યર્થ:—જે બાહ્યાભ્યંતર રત્નત્રયના અનુષ્ઠાનથી યુક્ત છે, ‘છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાંય, સાત તત્ત્વો, અને નવ પદાર્થોમાં નિજશુદ્ધ આત્મ દ્રવ્ય, નિજશુદ્ધ-જીવાસ્તિકાંય, નિજશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ અને નિજશુદ્ધ આત્મ

‘પદ્માથ’ જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ હેય છે’ તેનો તથા ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મોનો જે નિરંતર ઉપદેશ આપે છે, તે નિત્ય ધર્મોપદેશ આપવામાં તત્પર કહેવાય છે. તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે. વળી તે પંચેન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવાથી નિજ શુદ્ધ આત્મામાં ચત્તપરાયણ છે એવા સુનીશ્ચરોમાં વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન હોવાથી ચતિવૃષભ છે. તે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ટિને દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ નમસ્કાર હો. આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ટિના વ્યાખ્યાનરૂપે ગાથાસૂત્ર સમાપ્ત થયું. (૫૩)

હવે નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય ધ્યાનની પરંપરાએ કારણભૂત, આદ્યાભ્યંતર મોક્ષમાર્ગના સાધક પરમ સાધુની ભક્તિસ્વરૂપ ‘ણમે લોએ સવ્ સાહુણું’ આ પદના ઉચ્ચારણ-જપન-ધ્યાનરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન તેના ધ્યેય-ભૂત, એવા સાધુ પરમેષ્ટિના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:—

દંસળળાણસમગ્ગં, મગ્ગં મોક્કલ્લસસ જોહુ ચારિત્તં ।

સાદયદિં ણિચ્ચસુદ્ધં, સાહુ સો મુણી ણમો તસ્સ ॥૫૪॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રઃ માર્ગઃ મોક્ષસ્ય યદ્ધિ ચારિત્રમ્ ॥

સાધયતિ નિત્યશુદ્ધં, સાધુઃ સઃ મુનિઃ નમસ્તસ્મૈ ॥૫૪॥

ગાથાર્થઃ—દર્શન અને જ્ઞાનથી પૂર્ણ મોક્ષમાર્ગ—સ્વરૂપ, સદાશુદ્ધ, એવા ચારિત્રને જે સાધે છે તે મુનિ ‘સાધુ પરમેષ્ટિ’ છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો.

વૃત્ત્યર્થઃ—મોક્ષમાર્ગ સ્વરૂપ વીતરાગ સમ્યક્દર્શન

અને જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ચારિત્ર કે જે સર્વકાળ શુદ્ધ છે તેને પ્રકટપણે સાધે છે તે મુનિ સાધુ છે. આ પૂર્વોક્ત ગુણ સહિત સાધુ પરમેષ્ટિને નમસ્કાર હો. “દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ, તેનું જે ઉદ્યોતન, ઉદ્યોગ, નિર્વાહણ, સાધન, અને નિસ્તરણ છે, તેને સત્પુરૂષો આરાધના કહે છે” આવી બહિરંગ આરાધનાના બળથી, તથા “સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ આ ચાર, આત્મામાં જ નિવાસ કરે છે, તેથી આત્મા જ મને શરણભૂત છે” આવી આભ્યંતર એવં નિશ્ચય આરાધનાના બળથી અર્થાત્ બાહ્યાભ્યંતર આરાધના વડે, જે વીતરાગ ચારિત્રના અવિનાભૂત નિજ શુદ્ધ આત્માને સાધે છે તે સાધુ પરમેષ્ટિ છે. તેમને મારા સ્વાભાવિક શુદ્ધ સદ્દાનંદની અનુભૂતિરૂપ ભાવ નમસ્કાર તથા ‘જુમો લોએ સંવસાહુણું’ આ પદના ઉચ્ચારણરૂપ દ્રવ્ય નમસ્કાર હો. (૫૪)

ઉપરોક્ત રીતે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા મધ્યમરૂપે પાંચ પરમેષ્ટિના સ્વરૂપનું કથન કર્યું છે. નિશ્ચયનયથી “અહીં ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ આ પાંચ પરમેષ્ટિ છે, તે પણ આત્મામાં જ સ્થિત છે, તેથી આત્મા જ મને શરણ છે” ઇતિ ગાથા કથિત કેમથી સંક્ષેપથી પાંચપરમેષ્ટિઓના સ્વરૂપને જાણવું, વિસ્તારથી પાંચપરમેષ્ટિઓનું સ્વરૂપ, તેનું કથન કરવાવાળા ગ્રંથોમાંથી કેમાનુસાર જાણવું તથા સિદ્ધચક્ર આદિ દેવોની પૂજનવિધિરૂપ જે મંત્રવાદ સંબંધી પાંચ નમસ્કાર મહાત્મ્ય

નામક ગ્રંથ છે ત્યાંથી પંચપરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપ અત્યંત વિસ્તાર પૂર્વક જાણવું. આ પ્રમાણે પાંચ ગાથાઓ વડે દ્વિતીય સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે તે જ ધ્યાનને વિકલ્પિત નિશ્ચય અને અવિકલ્પિત નિશ્ચયરૂપથી પ્રકારાન્તરથી સંક્ષેપપૂર્વક કહે છે. ‘ગાથાના પ્રથમ પાદમાં ધ્યેયનું લક્ષણ, દ્વિતીય પાદમાં ધ્યાતાનું લક્ષણ, તૃતીય પાદમાં ધ્યાનનું લક્ષણ અને ચતુર્થ પાદમાં નયવિભાગને કહું છું’ એવા અભિપ્રાયને મનમાં ધારીને ભગવત્ શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્ય સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

જં કિંચિવિ ચિંતંતો, ગિરીહવિત્તી હવે જદા સાહુ ।

લઢૂળેય ઇયત્તં, તદા હુ તં તસ્સ ણિચ્ચયં જ્ઞાણં ॥૫૫॥

ગાથાર્થ:—ધ્યેયમાં એકાગ્રચિત્ત થઈને કોઈ પદાર્થનું ધ્યાન કરતા સાધુ જ્યારે નિરીહવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેમનું ધ્યાન નિશ્ચય ધ્યાન થાય છે.

વૃત્ત્યર્થ:—ગાથામાં ‘યત્ કિંચિત્ ધ્યેયમ્’ આ પદ્યથી શું કહ્યું છે? પ્રારંભિક અવસ્થાના અપેક્ષાથી જે સવિકલ્પ અવસ્થા છે, તેમાં વિષય અને કષાયોને દૂર કરવા માટે ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે પંચ પરમેષ્ઠિ આદિ પરદ્રવ્ય પણ ધ્યેય થાય છે. પછી જ્યારે અભ્યાસ વડે ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે ‘શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવી નિજ શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ જ ધ્યેય થાય છે. ‘નિષ્પૃહ’ શબ્દ વડે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્ય, રતિ,

અરતિ, શોક, લય, જુગુપ્સા, ક્રોધ, માન, માયા, અને
 દ્વેષ આ ચૌદ અંતરંગ પરિબ્રહ્મોથી રહિત તથા ક્ષેત્ર,
 વાસ્તુ, હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દાસી, કુખ્ય અને
 ભાંડ નામક દશ બહિરંગ પરિબ્રહ્મોથી રહિત, ધ્યાન
 કરવાવાળાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પૂર્વોક્ત નાના પ્રકારના
 ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં સ્થિરતા અને નિશ્ચલતાને
 ધ્યાનનું લક્ષણ કહ્યું છે. 'નિશ્ચય' શબ્દ વડે અભ્યાસ
 પ્રારંભ કરનારની અપેક્ષા અવહાર રત્નત્રયને અનુકૂળ
 નિશ્ચય બ્રહ્મ કરવો ભેદ્ય અને ધ્યાનમાં નિષ્પન્ન પુરૂષની
 અપેક્ષા શુદ્ધોપયોગરૂપ વિવક્ષિત એક દેશ શુદ્ધ નિશ્ચય
 બ્રહ્મ કરવો ભેદ્ય છે. વિશેષ નિશ્ચય આગળ કહેવાશે. આ
 પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ છે. (પપ)

હવે શુભાશુભ મન-વચન-કાયનો નિરોધ કરતાં
 (ધ્યાતા પુરૂષ) આત્મામાં સ્થિર થાય છે. તે સ્થિર થવું જ
 પરમ ધ્યાન છે, એવો ઉપદેશ આપે છે:—

મા ચિદ્દહ મા જંપહ, મા ચિત્તહ કિંવિ જેણ હોઈ થિરો ।

અપ્યા અર્પ્યામ રઓ, ઇણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ॥૫૬॥

ગાથાર્થ:—હે ભવ્યો ! કેઈ પણ ચેષ્ટા ન કરો,
 કાંઈપણ ન બોલો અને કાંઈપણ ચિંતવન ન કરો, જેથી
 આત્મા નિજાત્મામાં તદ્દીન થઈને સ્થિર થઈ જાય, આત્મામાં
 તદ્દીન થવું જ પરમ ધ્યાન છે.

વૃત્ત્યર્થ:—હે વિવેકી પુરૂષો ! નિત્ય નિરંજન અને

ક્રિયા રહિત નિજ શુદ્ધ આત્માના અનુભવને પ્રતિબંધક શુભાશુભ ચેષ્ટારૂપ કાયની ક્રિયાને તથા શુભાશુભ અંતરંગ બહિરંગ વચનને અને શુભાશુભ વિકલ્પ જાળરૂપ મનના વ્યાપારને, કાંઈ પણ ન કરે. જે ત્રણ યોગોને રોકવાથી સ્થિર થાય છે, તે આત્મા. સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી પરમાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ અભેદ રતનત્રયાત્મક પરમ સમાધિથી સમુદ્ભૂત, સર્વ પ્રદેશોને આહ્વાદજનક સુખના આસ્વાદરૂપ પરિણતી સહિત નિબત્તામામાં રત, પરિણત, તદ્લીન, તન્મિયત્ તથા તન્મય થઈને સ્થિર થાય છે. આ જે આત્માના સુખસ્વરૂપમાં તન્મયપણું છે, તે નિશ્ચયથી પરમ ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે.

તે પરમધ્યાનમાં સ્થિત જીવોને જે વીતરાગ પરમોનંદ સુખ પ્રતિભાસિત થાય છે તે જ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ છે. તે અન્ય પર્યાયવાચી નામોથી શું શું કહેવાય છે, તે કહે છે-તે શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, તે જ એક દેશમાં પ્રકટતારૂપ વિવંક્ષિત એક દેશ શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી નિજ શુદ્ધ આત્માનુભવથી ઉત્પન્ન સુખરૂપી અમૃત જળના સરોવરમાં રાગ આદિ મળોથી રહિત હોવાના કારણે પરમહંસ-સ્વરૂપ છે. પરમાત્મ ધ્યાનની ભાવનાની નામમાળામાં આ એક-દેશ વ્યક્તિરૂપ શુદ્ધનયના વ્યાખ્યાનને યથા સંભવ સર્વત્ર સમજવું.

તે જ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમવિશ્ણુરૂપ છે,
Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

તે જ પરમશિવરૂપ છે, તે જ પરમબુદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ
 પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ નિજઆત્મોપલબ્ધિરૂપ
 સિદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ નિરંજનસ્વરૂપ છે, તે જ નિર્માણ-
 સ્વરૂપ છે, તે જ સ્વસંવેદનજ્ઞાન છે, તે જ પરમતત્ત્વજ્ઞાન
 છે, તે જ શુદ્ધાત્મદર્શન છે, તે જ પરમઅવસ્થા સ્વરૂપ
 છે, તે જ પરમાત્મ દર્શન છે, તે જ પરમાત્મજ્ઞાન છે,
 તે જ પરમ અવસ્થારૂપ પરમાત્માનું સ્પર્શન છે, તે જ
 ધ્યાન કરવા યોગ્ય શુદ્ધ પારિણામિક ભાવરૂપ છે, તે જ
 ધ્યાન ભાવનારૂપ છે, તે જ શુદ્ધ ચારિત્ર છે, તે જ પરમ
 પવિત્ર છે, તે જ અંતરંગ તત્ત્વ છે, તે જ પરમતત્ત્વ
 છે, તે જ શુદ્ધાત્મ દ્રવ્ય છે, તે જ પરમ જ્યોતિ છે,
 તે જ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ છે, તે જ આત્માની પ્રતીતિ છે,
 તે જ આત્મ-સંવિત્તિ છે, તે જ નિજ આત્મસ્વરૂપની
 પ્રાપ્તિ છે, તે જ નિત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ છે, તે જ
 નિત્ય આનંદ છે, તે જ સ્વાભાવિક આનંદ છે, તે જ
 સદ્દાનંદ છે, તે જ શુદ્ધ આત્મ પદાર્થના અધ્યયનરૂપ
 છે, તે જ પરમ સ્વાધ્યાય છે, તે જ નિશ્ચય મોક્ષનો
 ઉપાય છે, તે જ એકાગ્ર ચિંતા નિરોધ છે, તે જ પરમ
 જ્ઞાન છે, તે જ શુદ્ધ-ઉપયોગ છે, તે જ પરમયોગ છે,
 તે જ ભૂતાર્થ છે, તે જ પરમાર્થ છે, તે જ નિશ્ચય
 જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યરૂપ નિશ્ચય પંચાચાર છે,
 તે જ સમયસાર છે, તે જ અધ્યાત્મસાર છે, તે જ સમતા
 આદિ નિશ્ચય ષટ્ક આવશ્યક સ્વરૂપ છે, તે જ અલેહ
 રતનત્રય સ્વરૂપ છે, તે જ વીતરાગ સામાયિક છે, તે જ

પરમ શરણરૂપ ઉત્તમ મંગલ છે, તે જ કેવળ જ્ઞાનોત્પત્તિનું કારણ છે, તે જ સમસ્ત કર્મોના ક્ષયનું કારણ છે, તે જ નિશ્ચય દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આરાધના સ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્મા-ભાવનારૂપ છે, તે જ શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખની અનુભૂતિરૂપ પરમકલા છે, તે જ દિવ્ય-કળા છે, તે જ પરમ-અદ્વૈત છે, તે જ અમૃત સ્વરૂપ પરમ-ધર્મ-ધ્યાન છે, તે જ શુકલ ધ્યાન છે, તે જ રાગ આદિ વિકલ્પ રહિત ધ્યાન છે, તે જ નિષ્કલ ધ્યાન છે, તે જ પરમ સ્વાસ્થ્ય છે, તે જ પરમ વીતરાગતા છે, તે જ પરમ સમતા છે, તે જ પરમ એકત્વ છે, તે જ પરમ-ભેદજ્ઞાન છે, તે જ પરમ સમરસી-ભાવ છે; ઈત્યાદિ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિ રહિત, પરમ આહ્વાનક એક સુખ લક્ષણમયી ધ્યાનસ્વરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગના વાચક અન્ય અનેક પર્યાયવાચી નામ, પરમાત્મતત્ત્વ જ્ઞાનિઓ દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. (૫૬)

યદ્યપિ પૂર્વે ધ્યાન કરવાવાળા પુરૂષનું લક્ષણ અને ધ્યાનની સામગ્રીનું અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરી ચુક્યા છે, છતાં પણ ચૂલિકા તથા ઉપસંહારરૂપથી ધ્યાતા પુરૂષ અને ધ્યાન સામગ્રીનું પુનઃ વ્યાખ્યાન કરે છે:—

તવંસુદૃઢવં ચેદા, જ્ઞાણરહ-ધુરંધરો હવે જહ્વા ।

તહ્વા તત્તિયણિરદા, તન્લલ્લદ્ધોઽ સદા હોઽ ॥૫૭॥

તપશ્રુતવ્રતવાન્ ચેતા, વ્યાનરથધુરન્ધરઃ મવતિ યશ્માત્ ।

તસ્માત્ તત્ત્રિતયનિરતાઃ, તન્લલ્લબ્ધયે સદા મવત્ ॥૫૮॥

ગાથાર્થ:—તપ, શ્રુત અને વ્રતનેા ધારક આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધરીને ધારણ કરવાવાળો થાય છે, તેથી હે ભવ્ય પુરૂષો ! તમે તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર તપ, શ્રુત અને વ્રતમાં તત્પર રહો.

વૃત્ત્યર્થ:—૧. અનશન, ૨. અવમૌદ્ય, ૩. વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન, ૪. રસ પરિત્યાગ, ૫. વિવિક્ત શય્યાસન, ૬. કાયકલેશ, આ છ પ્રકારનાં બાહ્ય તપ છે; ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ત, ૪. સ્વાધ્યાય, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. ધ્યાન. આ છ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ છે; એ રીતે બાહ્ય તથા આભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ છે. તે (વ્યવહાર) તપથી સાધ્યરૂપ નિજ શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપમાં પ્રતપન અર્થાત્ વિજય કરવારૂપ નિશ્ચય તપ છે. તેવી રીતે આચાર અને આરાધના આદિ દ્રવ્યશ્રુત છે, તથા તે દ્રવ્ય-શ્રુતના આધારથી ઉત્પન્ન અને નિર્વિકાર નિજ શુદ્ધ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન, ભાવશ્રુત છે. હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અપ્રદક્ષ અને પરિગ્રહ તેના દ્રવ્ય અને ભાવરૂપથી ત્યાગ તે પાંચ વ્રત છે. આ પૂર્વોક્ત તપ, શ્રુત અને વ્રત સહિત પુરુષ ધ્યાતા છે. તપ, શ્રુત તથા વ્રત જ ધ્યાનની સામગ્રી છે. કહ્યું છે કે “વૈરાગ્ય, તત્ત્વેતુ જ્ઞાન, પરિગ્રહ ત્યાગ, સામ્યભાવ અને પરિષદ્વજય એ પાંચ ધ્યાનનાં કારણ છે.”

શંકા:—ભગવન ! ધ્યાન તો મોક્ષતું કારણ છે, મોક્ષના અર્થિ પુરૂષે પુણ્યબંધના કારણરૂપ વ્રતને ત્યાગવા યોગ્ય છે, કિંતુ આપે તપ, શ્રુત અને વ્રતોને ધ્યાનની

સામગ્રી કહી છે, તો આપનું આ કથન કેવી રીતે ઘટિત થાય છે ?

સમાધાન:—કેવળ વ્રત જ ત્યાગવા યોગ્ય નથી. કિન્તુ પાપબંધના કારણ હિંસા આદિ અવ્રત પણ ત્યાગ્ય છે. તેમ શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ પણ કહ્યું છે. “અવ્રતોથી પાપનો બંધ અને વ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે, પાપ તથા પુણ્ય તે બંનેને નાશ થવો મોક્ષ છે, તે કારણે મોક્ષાર્થી પુરૂષ જેવી રીતે અવ્રતોનો ત્યાગ કરે છે, તેવી જ રીતે અહિંસાદિ વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે.” પરંતુ મોક્ષાર્થી પુરૂષ પ્રથમ અવ્રતોનો ત્યાગ કરીને પશ્ચાત્ વ્રતોને ધારણ કરીને નિર્વિકલ્પ-સમાધિરૂપ આત્માના પરમપદને પ્રાપ્ત થઈને તદનંતર વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરી દે છે. આ પણ શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ અમાધિશતકમાં કહ્યું છે, “અવ્રતોનો ત્યાગ કરીને વ્રતોમાં સ્થિત થઈને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે અને પરમપદને પામીને તે વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે.”

વિશેષ—વ્યવહારરૂપથી પ્રસિદ્ધ જે એકદેશવ્રત છે, તેનો ધ્યાનમાં ત્યાગ કર્યો છે; કિન્તુ સમસ્ત ત્રિગુણિરૂપ સ્વશુદ્ધ આત્મ અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સમસ્ત શુભઅશુભની નિવૃત્તિરૂપ નિશ્ચયવ્રત ગ્રહણ કરેલ છે, તેનો ત્યાગ નથી કર્યો.

શંકા:—પ્રસિદ્ધ અહિંસાદિ મહાવ્રત એકદેશરૂપ વ્રત કેવી રીતે છે ?

સમાધાન:—અહિંસા મહાવ્રતમાં યદ્યપિ જીવોના ઘાતથી નિવૃત્તિ છે; તથાપિ જીવ રક્ષા કરવામાં પ્રવૃત્તિ છે. તેવી રીતે સત્ય મહાવ્રતમાં યદ્યપિ અસત્ય વચનનો ત્યાગ છે તો પણ સત્ય વચનમાં પ્રવૃત્તિ છે. અચૈર્થ્ય મહાવ્રતમાં યદ્યપિ અદત્ત પદાર્થના ગ્રહણનો ત્યાગ છે, તો પણ પ્રદત્ત પ્રદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ છે. ઇત્યાદિ એકદેશ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ પાંચ મહાવ્રત, દેશવ્રત છે. આ એકદેશરૂપ વ્રતોનો, ત્રિગુણિત સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કાળમાં ત્યાગ છે કિંતુ સમસ્ત શુભાશુભની નિવૃત્તિરૂપ નિશ્ચયવ્રતનો ત્યાગ નથી.

શંકા:—ત્યાગ શબ્દનો શું અર્થ છે ?

સમાધાન:—જેવી રીતે હિંસા આદિ પાંચ અવ્રતોની નિવૃત્તિ છે, તેવી રીતે અહિંસા આદિ પાંચ મહાવ્રતરૂપ એકદેશવ્રતોની પણ નિવૃત્તિ છે, અહિં ત્યાગ શબ્દનો આ અર્થ છે.

શંકા:—આ એકદેશવ્રતોનો ત્યાગ શા માટે થાય છે ?

સમાધાન:—ત્રિગુણિતરૂપ અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિરૂપ વિકલ્પનું સ્વયં સ્થાન નથી. અથવા વાસ્તવમાં આ નિર્વિકલ્પ ધ્યાન જ નિશ્ચય વ્રત છે, કારણકે તેમાં પૂર્ણ નિવૃત્તિ છે. દીક્ષા બાદ જે ઘડી કાળમાં જ ભરત ચક્રવર્તીએ જે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમણે પણ જિન-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને, સ્તોકકાળ પર્યાંત વિષયકષાયની નિવૃત્તિરૂપ વ્રતનાં પરિણામ કરીને, તદનંતર શુદ્ધોપયોગ-

રૂપ રત્નત્રયમયી નિશ્ચયવ્રત નામક વીતરાગ સામાયિક સંજ્ઞાવાળા નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ વ્રત પરિણામના સ્તોકકાળના કારણે લોકો શ્રી ભરતજીના વ્રત પરિણામોને નથી જાણતા. હવે ભરતજીના દીક્ષા વિધાનનું કથન કરે છે. શ્રી વર્ધમાન તીર્થંકર પરમદેવના સમવસરણમાં શ્રેણિક મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવન્ ! ભરત ચક્રવર્તીને, જિનદીક્ષા લીધા બાદ કેટલા સમયમાં કેવળજ્ઞાન થયું ? શ્રી ગૌતમ ગણધર-દેવે ઉત્તર આપ્યો કે ‘હે શ્રેણિક ! પાંચ મુદ્ધિઓથી વાળને ઉખાડીને કર્મબંધની સ્થિતિને ખંડિત કરતા થકા, કેશલોચની અનંતર જ ભરત ચક્રવર્તીએ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.’

શંકા:—આ પંચમકાળમાં ધ્યાન નથી, કારણકે આ કાળમાં ઉત્તમ સંહનનનો અભાવ છે તથા દશ અને ચૌદ પૂર્વતું શ્રુતજ્ઞાન પણ નથી ?

સમાધાન:—આ કાળમાં શુકલધ્યાન નથી પરંતુ ધર્મધ્યાન છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે મોક્ષપ્રાભૃતમાં કહ્યું છે કે “ભરતક્ષેત્ર વિષે દુષ્પમ પંચમકાળમાં જ્ઞાની જીવને ધર્મધ્યાન થાય છે. આ ધર્મધ્યાન આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે તેને થાય છે. જે આ નથી માનતા, તે અજ્ઞાની છે” “આ કાળમાં પણ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયથી શુદ્ધ જીવાત્માનું ધ્યાન કરીને ઈંદ્રપદ અથવા લૌકાંતિક દેવપદને પ્રાપ્ત થાય છે અને

ત્યાંથી ચ્યવીને નરદેહને પામીને મોક્ષ જાય છે. એમ તત્વાનુશાસન ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે—“આ કાળમાં શ્રી જિનેન્દ્રદેવ શુકલધ્યાનનો નિષેધ કરે છે; કિન્તુ શ્રેણીની પૂર્વે થવાવાળા ધર્મધ્યાનનું અસ્તિત્વ છે.” તથા જે એમ કહેલ છે કે “આ કાળમાં ઉત્તમ સંહનનો અભાવ છે તેથી ધ્યાન નથી થતું, આ ઉત્સર્ગ વચન છે. પરંતુ અપવાદરૂપ વ્યાખ્યાનથી તો, ઉપશમશ્રેણી તથા ક્ષપક-શ્રેણીમાં શુકલ ધ્યાન થાય છે અને તે ઉત્તમ સંહનનું વડે જ થાય છે; કિન્તુ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનથી નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં જે ધર્મધ્યાન થાય છે, તે ધર્મધ્યાન પ્રથમ ત્રણ ઉત્તમ સંહનનો અભાવ હોવા છતાં પણ અંતિમનાં ત્રણ સંહનનો વડે પણ થાય છે. વળી તત્વાનુશાસન ગ્રંથમાં આ પણ કહ્યું છે—“વજ્રકાયવાળાને ધ્યાન થાય છે એવું આગમ-વચન ઉપશમ તથા ક્ષપક શ્રેણીના ધ્યાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. આ વચન, અધઃસ્તન ગુણસ્થાનોમાં ધર્મધ્યાનનું નિષેધક નથી.”

“દશ તથા ચૌદપૂર્વ પર્યંતના શ્રુતજ્ઞાનવડે ધ્યાન થાય છે” તે પણ ઉત્સર્ગ વચન છે. અપવાદ વ્યાખ્યાનથી તો પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રતિપાદન કરવા-વાળા સારભૂત શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન અને કેવળજ્ઞાન થાય છે. જો આમ અપવાદ વ્યાખ્યાન ન હોય તો ‘તુષ-માષનું ઉચ્ચારણ કરતા થકા શ્રી શિવભૂતિ મુનિ કેવળજ્ઞાની થયા’ ઇત્યાદિ ગંધર્વારાધનાદિ ગ્રંથોમાં કહેલ કથન કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?

શંકા:—શ્રી શિવભૂતિ મુનિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓનું વ્રતિપાદન કરવાવાળા દ્રવ્યશ્રુતને જાણતા હતા, અને તેમને ભાવશ્રુત પૂર્ણરૂપથી હતું.

સમાધાન:—એમ નથી, કારણકે, જો શિવભૂતિ મુનિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓનું કથન કરવા-વાળા દ્રવ્યશ્રુતને જાણતા હતા તો તેમણે ‘કોઈમાં રાગ અને દ્વેષ ન કરો આ એક પદને કેમ ન જાણ્યું? તેથી જાણી શકાય છે કે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચન માતૃકા પ્રમાણ જ તેમને ભાવશ્રુત હતું અને દ્રવ્યશ્રુત કિંચિત પણ ન હતું. આ વ્યાખ્યાન મેં કલ્પિત નથી કયું; કિંતુ ચારિત્રસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં પણ આ વર્ણન કરેલ છે. જેમકે અંતર્મુહૂર્તમાં જે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનમાં રહેવાવાળા ‘નિર્ઘ્રંથ’ નામના ઋષિ કહેવાય છે અને તેમને ઉત્કૃષ્ટતાથી અગીઆર અંગ ચૌદ પૂર્વ પર્યાંત શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, જઘન્યથી પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિ માત્ર જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.

શંકા:—મોક્ષને માટે ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને આ પંચમ કાળમાં મોક્ષ થતું નથી, તેથી ધ્યાન કરવાથી શું પ્રયોજન છે ?

સમાધાન:—એમ નથી કારણ કે આ પંચમકાળમાં પંચ પરંપરાએ મોક્ષ છે. નિજ શુદ્ધ આત્મ ભાવનાના બળથી સંસાર-સ્થિતિને અલપ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે.

ત્યાંથી આવીને મનુષ્ય ભવમાં રત્નત્રયની ભાવનાને પામીને શીઘ્રથી મોક્ષ જાય છે. ભરત ચક્રવર્તી, સગર ચક્રવર્તી, રામચંદ્ર, પાંડવ આદિ મોક્ષમાં ગયા છે. તેઓ પણ પૂર્વભવમાં ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાથી સંસાર-સ્થિતિને અલપ કરીને પછી મોક્ષમાં ગયા છે. તે જ ભવમાં સર્વને મોક્ષ ઘઈ જાય એવો નિયમ નથી, ઉપરોક્ત કથનાનુસાર અલપશ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે. તેથી “દ્વેષધ્વી કોઈને મારવા બાંધવા અને અંગ કાપવા આદિનું, અને રાગથી પરસ્ત્રી આદિનું જે ચિંતવન કરવું. તેને નિર્માળ બુદ્ધિના ધારક આચાર્ય નિમત્તમાં અપધ્યાન કહે છે.”

“હે જીવ ! સંકલ્પરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરવાથી તારૂં ચંચળ ચિત્ત આ મનોરથરૂપી સાગરમાં ડૂબી જાય છે, તે સંકલ્પોમાં જીવનું વાસ્તવમાં કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, પ્રત્યુત કલુષિત ચિત્તવાળાઓનું અકલ્યાણ થાય છે.” “દુર્ભાગ્યથી દુઃખિત મનવાળા તારા અંતરંગમાં જેવી રીતે ભોગાકાંક્ષાથી વ્યર્થ તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉન્મગ્ન થાય છે તેવી રીતે જો તે મન પરમાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં સ્કુરાયમાન થાય તો તારો જન્મ કેવી રીતે નિષ્ફળ થઈ શકે છે ? અર્થાત તારો જન્મ સફળ થઈ જાય.”

“આકાંક્ષાથી કલુષિત થયેલ અને કામભોગોમાં મૂર્છિત આ જીવ ભોગોને નહિં ભોગવતો હોવા છતાં પણ ભાવોથી કર્મોને બાંધે છે.” ઇત્યાદિરૂપ દુર્ધ્યાનને ત્યાગીને, “નિર્મમત્વમાં સ્થિત થઈને અન્ય પદાર્થોમાં મમત્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરું છું, મને આત્માનું જ આલંબન છે,

અન્ય સર્વને હું ત્યાગું છું ” “ મારો આત્મા જ દર્શન છે, આત્મા જ જ્ઞાન છે, આત્મા જ ચારિત્ર છે, આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે, આત્મા જ સંવર છે અને આત્મા જ યોગ છે. ” “ જ્ઞાનદર્શનનો ધારક અવિનાશી એક મારો આત્મા છે, અને શેષ સર્વ સંયોગ લક્ષણવાળા બધા ભાવ છે. ” ઇત્યાદિ સારભૂત પદોને ગ્રહણ કરીને ધ્યાન કરવું જોઈએ.

હવે મોક્ષના વિષયમાં પુનઃ નવ વિચારનું કથન કરે છે. મોક્ષ બંધપૂર્વક છે. તથા કહ્યું છે કે—“જો જીવ મુક્ત છે તો પહેલાં આ જીવને બંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ. કારણ કે જો બંધ ન હોય તો મોક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેથી જો અબંધ છે તેની મુક્તિ નથી થતી, તેને તો મુંચ ધાતુનો પ્રયોગ જ વ્યર્થ છે. ” શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ બંધ છે જ નહિ. તેવી રીતે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંધપૂર્વક મોક્ષ પણ નથી. જો શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા બંધ હોય તો સર્વદા બંધ થતો રહે, મોક્ષ જ ન થાય. જેવી રીતે જંજીરવડે બંધાયેલ પુરૂષને, બંધનાશના કારણભૂત જે ભાવમોક્ષ છે તેના સ્થાને જંજીરના બંધનને છેદવાના કારણભૂત ઉદ્યમ છે, તે પુરૂષનું સ્વરૂપ નથી અને તેવી રીતે દ્રવ્યમોક્ષના સ્થાનમાં જે જંજીર અગે પુરૂષ એ બંન્નેનું અલગ થવું છે તે પણ પુરૂષનું સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ તે ઉદ્યમ અને જંજીરનાં છુટકારાથી ભિન્ન જે દશ્યમાન હસ્તપાદ આદિરૂપ આકાર છે તે જ પુરૂષનું સ્વરૂપ છે. તેવી રીતે શુદ્ધોપયોગરૂપ

જે ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ છે, તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ
જીવનું સ્વરૂપ નથી અને તેવી રીતે તે ભાવમોક્ષથી
સાધ્ય જે જીવ અને કર્મના પ્રદેશોથી પૃથક્ થવારૂપ
દ્રવ્ય મોક્ષનું સ્વરૂપ છે, તે પણ જીવનો સ્વભાવ નથી.
કિન્તુ તે ભાવ અને દ્રવ્યમોક્ષથી ભિન્ન તથા તેના ફળભૂત
જે અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણરૂપ સ્વભાવ છે, તે જ શુદ્ધ
જીવનું સ્વરૂપ છે. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે
વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પૂર્વ મોક્ષમાર્ગનું
વ્યાખ્યાન છે; તેવી રીતે પર્યાયમોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે, તે
પણ એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે; કિન્તુ શુદ્ધ નિશ્ચય-
નયથી નહિ. શુદ્ધ દ્રવ્યની શક્તિરૂપ શુદ્ધ પારિણામિક
પરમભાવરૂપ પરમ નિશ્ચય મોક્ષ છે, તે તો જીવમાં
પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે, તે પરમનિશ્ચય મોક્ષ જીવમાં
હવે થશે એવું નથી. રાગઆદિ વિકલ્પોથી રહિત મોક્ષના

કારણભૂત ધ્યાન-ભાવના-પર્યાયમાં તે જ પરમનિશ્ચય-
મોક્ષ ધ્યેય થાય છે, તે નિશ્ચય મોક્ષ ધ્યાન-ભાવના-
પર્યાયરૂપ નથી. જે એકાંતથી દ્રવ્યાર્થિકનયથી પણ તેને
પરમનિશ્ચય મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાન-ભાવના-પર્યાય
કહેવામાં આવે તો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ જે ધર્મોના આધા-
ભૂત જીવધર્મોનો મોક્ષપર્યાય પ્રકટ થતાં, જેવી રીતે
ધ્યાન-ભાવના-પર્યાયરૂપથી વિનષ્ટ થાય છે, તેવી રીતે
શુદ્ધ પારિણામિક ભાવસ્વરૂપ દ્રવ્યરૂપથી પણ ધ્યેયભૂત
જીવનો વિનાશ પ્રાપ્ત થશે; કિન્તુ દ્રવ્યરૂપથી જીવનો

વિનાશ નથી. ‘શુદ્ધ પારિણામિક ભાવથી જીવને ભંધ અને મોક્ષ નથી’ આ કથન સિદ્ધ થયું.

હવે ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ કહે છે. ‘કર્ત્તા’ ધાતુ “ગમન કરવારૂપ” અર્થમાં છે અને ‘સર્વ’ ગમનાર્થક ધાતુ જ્ઞાનાર્થક હોય છે’ આ વચનવડે અહિં ‘ગમન’ શબ્દવડે ‘જ્ઞાન’ અર્થ થાય છે. તેથી જે યથા સંભવ જ્ઞાન સુખ આદિ ગુણોમાં સર્વ પ્રકારે વર્તે છે, તે આત્મા છે. અથવા શુભાશુભ મન વચન કાયની ક્રિયાદ્વારા યથા સંભવ તીવ્રમંદ આદિરૂપ જે પૂર્ણરૂપથી વર્તે છે, તે ‘આત્મા’ છે અથવા ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રોષ આ ત્રણ અર્થોદ્વારા જે પૂર્ણરૂપથી વર્તે છે, તે આત્મા છે.

શંકા—જેમ એક જ ચંદ્રમા જળથી ભરેલા અનેક ઘટોમાં જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે એક જ જીવ અનેક શરીરમાં રહે છે ?

સમાધાન—આ કથન ઘટિક નથી થતું. કારણકે ચંદ્રકિરણરૂપ ઉપાધિના વશથી ઘટોમાં સ્થિર જળરૂપી પુદ્ગલ જ અનેક ચંદ્ર આકારરૂપે પરિણત થયેલ છે, એક ચંદ્રમા અનેકરૂપ પરિણમેલ નથી. દષ્ટાંત—જેવી રીતે દેવદત્તના મુખરૂપ ઉપાધિના વશથી અનેક દર્પણોમાં સ્થિર પુદ્ગલો જ અનેક મુખરૂપે પરિણમે છે, એક દેવદત્તનું મુખ અનેક રૂપે પરિણમતું નથી. જો કહો કે દેવદત્તનું મુખ જ અનેક મુખરૂપે પરિણમે છે, તો દર્પણ

સ્થિત દેવદત્તના સુખનાં પ્રતિબિંબ પણ, દેવદત્તના સુખની સમાન ચેતન થઈ જશે, પરંતુ તેમ નથી, ને અનેક શરીરોમાં એક જ જીવ હોય તો, એક જીવને સુખ દુઃખ જીવન મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં, તે જ ક્ષણે સર્વ જીવોને સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ આદિ પ્રાપ્ત થવાં નોંધએ; કિન્તુ એવું જોવામાં આવતું નથી અથવા જેવી રીતે એક જ સમુદ્ર, કોઈક સ્થળે ક્ષાર જળવાળો છે, તો કોઈક સ્થાનમાં મીઠા જળવાળો છે, તેવી રીતે એક જ જીવ સર્વ દેહોમાં વિદ્યમાન છે.’ આ પ્રમાણે કહેવું પણ ઘટિત નથી થતું. કારણકે સમુદ્રમાં જળ-રાશીની અપેક્ષાથી એકતા છે, જળ-પુદ્ગલોની અપેક્ષાથી એકતા નથી. ને જળ પુદ્ગલોની અપેક્ષાથી એકતા હોત તો સમુદ્રમાંથી અદ્ય જળનું બહુ કરતાં શેષ જળ પણ ભેની સાથે કેમ ન આવે ? તેથી સિદ્ધ થયું કે સોળવાનીના સુવર્ણની રાશીની સમાન અનંતજ્ઞાન આદિ લક્ષણની અપેક્ષાથી જીવરાશીમાં એકતા છે અને એક જીવની અપેક્ષાથી જીવરાશીમાં એકતા નથી.

હવે ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દનો અર્થ જાણીએ. મિથ્યાત્વરાગ આદિ સમસ્ત વિકલ્પ સમૂહના ત્યાગ દ્વારા નિજ શુદ્ધ આત્મામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેને ‘અધ્યાત્મ’ યહે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાનની સામગ્રીના વ્યાખ્યાનના ઉપસંહાર રૂપે આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. (૫૭)

હવે ગ્રન્થકાર પોતાના અભિમાનનાં પરિહાર અર્થે નિર્માનતા પ્રકટ કરે છે :—

દ્રવ્યસંગ્રહમિદં મુણિનાહા, દોષસંચયચુદા સુદપુણા ।
 સોધયંતુ તણુસુત્તધરેણ, જેમિચંદ્રમુણિના મણિયે જા ॥૫૮॥
 દ્રવ્યસંગ્રહમિદં મુનિનાથા, દોષસંચયચ્યુતાઃ શ્રુતપૂર્ણાઃ ।
 શોધયન્તુ તનુસૂત્રધરેણ, નેમિચન્દ્રમુનિના મણિતં યત્ ॥૫૯॥

ગાથાર્થ—અદ્યપજ્ઞાનના ધારક, નેમિચંદ્ર મુનિએ આ દ્રવ્ય સંગ્રહ કહેલ છે, દોષ રહિત અને જ્ઞાનથી આપૂર્ણ એવા આચાર્ય તેનું શોધન કરે.

વૃત્ત્યર્થઃ—પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે રાગ આદિ દોષો તથા પરમાત્માદિ તત્ત્વોને જાણવામાં સંશય-વિમોહ-વિભ્રમરૂપ દોષાથી રહિત હોવાથી નિર્દોષ અને વર્તમાન પરમાગમ નામક દ્રવ્યશ્રુતથી તથા તે પરમાગમના આધારથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સ્વાનુભવરૂપ ભાવ-શ્રુતથી પરિપૂર્ણ હોવાથી શ્રુતપૂર્ણ છે, એવા મુનિનાથ, પ્રધાન આચાર્ય, એક સ્વભાવી પરમાત્મા આદિ દ્રવ્યોના સંગ્રહરૂપ આ પ્રત્યક્ષીભૂત ‘દ્રવ્ય સંગ્રહ’ નામના ગ્રંથને શુદ્ધ કરે, કે જે, અદ્ય શ્રુતજ્ઞાની, અને સમ્યક્દર્શન આદિ નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ પંચાચાર સહિત એવા શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિ દેવ દ્વારા કથિત છે. આ પ્રમાણે ધ્યાનના ઉપસંહાર રૂપ ત્રણ ગાથાઓ વડે તથા જ્ઞાનના અભિમાનના પરિહાર અર્થે એક પ્રાકૃત છંદ વડે દ્વિતીય અંતરાધિકારમાં ત્રીજી સ્થળ સમાપ્ત થયું, (૫૮)

આ પ્રમાણે જે અંતરાધિકારો દ્વારા વીસ ગાથાઓથી મોક્ષમાર્ગ પ્રતિપાદક તૃતીય-અધિકાર સમાપ્ત થયો.

આ ગ્રંથમાં વિવક્ષિત વિષયની સંધિ થાય છે એવા વચનાનુસાર પદોની સંધિનો નિયમ નથી. સરળતાથી બોધ થાય તે માટે વાક્ય નાનાં નાનાં બનાવેલ છે. દિંગ, વચન, ક્રિયા, કારક, સંબંધ, સમાસ, વિશેષણ અને વાક્ય-સમાપ્તિ આદિ દૂષણ એવં શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોના કથનમાં વિસ્મરણ આદિ દૂષણ આ ગ્રંથમાં હોય તો તેને વિદ્વાન પુરૂષ ગ્રહણ ન કરે.

આ પ્રમાણે શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધાંતિદેવ વિરચિત ત્રણ અધિકારોની ૫૮ ગાથાઓવાળા દ્રવ્ય સંગ્રહ ગ્રંથની શ્રી બ્રહ્મદેવજી કૃત સંસ્કૃત-વૃત્તિ તથા શ્રી કાન્તીલાલ ઇશ્વરલાલ શાહ કૃત તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ મેં, અદ્યપમતિ હોઈને પણ માત્ર પ્રવચન પ્રભાવનતા તથા પ્રાસુક પરિત્યાગતા રૂપ શુભલાવથી પ્રેરાઈને, કર્યો છે. તેમાં શબ્દોના ભાવોને યથારૂપ રાખવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે છતાં મારી અદ્યપમતિથી કોઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો અહુશ્રુત સાધુ પુરૂષ એવા શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ મને ક્ષમા પ્રદાન કરે. ઈતિ.



“લઘુ દ્રવ્ય સંગ્રહ”

૨૫ ગાથાઓનો અર્થ.

જેમના દ્વારા છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ જયવંત વર્તો. (૧)

જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ-દ્રવ્ય છે. કાળ સિવાય શેષ પાંચ દ્રવ્યો બહુપ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય છે. ૨)

જીવ, અજીવ, આસવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ-સાત તત્ત્વો છે, તે, પુણ્ય અને પાપ સહિત નવ પદાર્થ છે. (૩)

જીવ અમૂર્તિક, સ્વદેહ પ્રમાણુ, ચેતના સહિત. કર્તા અને લોકતા છે. તે બે પ્રકારના છે. સિદ્ધ અને સંસારી જીવ અનેક પ્રકારના છે. (૪)

રૂપર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ, અને શબ્દ સહિત, લિંગવદે અગ્રાહ્ય, અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાનવાળો અને ચેતન ગુણવાળો જીવ છે. (૫)

જેને વર્ણ, રસ, ગંધ અને રૂપર્શ વિદ્યમાન છે તે મૂર્તિક પુદ્ગલ કાય, પૃથ્વી આદિ છ પ્રકારના છે એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવ કહે છે. (૬)

પૃથ્વી, જળ, છાયા, નેત્રરહિત શેષ ચાર ઈન્દ્રિયના.

વિષયી (વાયુ-શબ્દ આદિ), કર્મવર્ગણા, પરમાણુ આ પ્રમાણે શ્રી જિનેન્દ્રદેવે પુદ્ગલ દ્રવ્યને છ પ્રકારનું કહેલ છે. (૭)

ગતિરૂપ પરિણત પુદ્ગલ અને જીવોને ગમનમાં સહકારી ધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ મત્સ્યને જળ સહકારી છે. કિંતુ સ્વયં ગમન ન કરતાં જીવ પુદ્ગલોને ધર્મ દ્રવ્ય ગમન કરાવતું નથી. (૮)

(ગતિપૂર્વક) સ્થિતિરૂપ થતાં પુદ્ગલોને અને જીવોને (સ્વયં) સ્થિર થવામાં (ઉદાસીનપણે) સહકારી અધર્મ દ્રવ્ય છે. જેમ છાયા પથિકને સ્થિર થવામાં સહકારી છે. ગમન કરતાં જીવ પુદ્ગલોને અધર્મ દ્રવ્ય સ્થિર કરતું નથી. (૯)

જે જીવાદિ દ્રવ્યોને અવકાશ-દાન કરવામાં યોગ્ય છે તેને શ્રી જિનેન્દ્રદેવ આકાશ દ્રવ્ય કહે છે. તે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે પ્રકારનું છે. (૧૦)

જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનથી લયમાન છે, તે વ્યવહાર કાળ છે. લોકાકાશમાં પ્રદેશ રૂપથી સ્થિત એક એક પરમાર્થ કાળ છે. (૧૧)

જે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર રત્નની રાશિ સમાન એક એક સ્થિત છે. તે કાલાણું દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે. (૧૨)

એક જીવના, ધર્મના અને અધર્મના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશમાં અનંત પ્રદેશો છે. પુદ્ગલમાં

સંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો છે, કાળને પ્રદેશો નથી (એક પ્રદેશી છે,) (૧૩)

અવિભાગીય પુદ્ગલાણ્યુવડે જેટલું આકાશ રોકાય છે તેને પ્રદેશ કહે છે. તે પ્રદેશ સર્વ પરમાણ્યોને સ્થાન આપવામાં સમર્થ છે. (૧૪)

જીવ જ્ઞાની છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાળ અજીવ છે. એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવ કહે છે, જે તે નથી માનતો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે (૧૫)

મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય અને યોગોથી આસ્રવ થાય છે. કષાય સહિત જીવ નાના પ્રકારનાં પુદ્ગલોનું જે ગ્રહણ કરે છે, તે બંધ છે. (૧૬)

શ્રી જિનેન્દ્રદેવે મિથ્યાત્વાદિના ત્યાગને સંવર કહેલ છે, કર્મોના એકદેશ ક્ષય નિર્જરા છે, વળી તે નિર્જરા અભિલાષા સહિત (સકામ) અને અભિલાષા રહિત (અકામ-સવિપાક) એમ બે પ્રકારની છે. (૧૭)

કર્મોના બંધનથી બદ્ધ સદ્ભૂત અંતરાત્માનું સર્વ કર્મોથી પૂર્ણરૂપે મુક્ત થવું તે મોક્ષ છે, એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે. (૧૮)

સાતા વેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ તથા શુભ જોત્ર એવં તીર્થંકર આદિ પ્રકૃતિઓ, પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે. અન્ય શેષ પાપ પ્રકૃતિઓ છે, એમ પરમાગમમાં કહ્યું છે. (૧૯)

મનુષ્ય પર્ધાય નષ્ટ થાય છે, દેવપર્યાય ઉત્પન્ન થાય

છે, તથા તેનો તે જ રહે છે. આ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યોને ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રોવ્ય થાય છે. (૨૦)

વસ્તુ ઉત્પાદ તથા વ્યય પર્યાયનયથી થાય છે. વસ્તુ દ્રવ્યદષ્ટિથી નિત્ય-ધ્રોવ્ય છે એમ શ્રી સર્વ જિનેન્દ્રદેવ કહે છે. (૨૧)

જો કર્મોના નાશ કરવાની ઇચ્છા છે તો આ પ્રમાણે સૂત્રથી અલિગત થઈને કાયને નિશ્ચલ કરીને અને મનને સ્થિર કરીને રાગદ્વેષનો પરિત્યાગ કરો. (૨૨)

જે જીવ, વિષયોમાં પ્રવર્તતા મનને શેકીને, પોતાના આત્માને પોતાના દ્વારા ધ્યાવે છે, તે વાસ્તવમાં કલ્યાણને પામે છે. (૨૩)

જીવાદિને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને જેમણે તે જીવાદિનું સમ્યક્ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, અને જે મોહરૂપી હાથી માટે સિંહ સમાન છે, તે સાધુઓને નમસ્કાર હો, નરસ્કાર હો. (૨૪)

શ્રી સોમશ્રેષ્ઠીના નિમિત્તે લગ્ય જીવોના ઉપકાર અર્થે શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્ય દ્વારા પદાર્થોનું લક્ષણ કહેવાવાળી ગાથાઓ રચવામાં આવી છે. (૨૫)

ઈતિ.



कृपया इस ग्रन्थको निम्नांकित तिथि पर या उसके पूर्व
लौटा दें । विलम्बसे लौटानेपर ५ पैसे
प्रतिदिन दण्ड देना होगा ।

